

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**POST-KOLONYAL FEMİNİZM AÇISINDAN SAVAŞTA KADIN:
BOSNA ÖRNEĞİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

Elif Dilan TÛTMEZ

BURSA 2021

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

POST-KOLONYAL FEMİNİZM AÇISINDAN SAVAŞTA KADIN:
BOSNA ÖRNEĞİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Elif Dilan TÛTMEZ

ORCID:

Danışman:

Doç. Dr. Çiğdem AYDIN KOYUNCU

BURSA 2021

Yemin Metni

Yüksek Lisans Çalışması olarak sunduğum “**Post-Kolonyal Feminizm Açısından Savaşta Kadın: Bosna Örneği**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

01.07.2021

Adı Soyadı: Elif Dilan TÛTMEZ

Öğrenci No: 701716021

Anabilim/Anasanat Dalı: Uluslararası İlişkiler

Programı: Tezli Yüksek Lisans

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

: Sanatta Yeterlik

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Elif Dilan TTMEZ
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim/Anasanat Dalı: Uluslararası İlişkiler
Bilim/Sanat Dalı : Uluslararası İlişkiler
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XI+233
Mezuniyet Tarihi : 01/07/2021
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Çiğdem AYDIN KOYUNCU

POST-KOLONYAL FEMİNİZM AÇISINDAN SAVAŞTA KADIN: BOSNA ÖRNEĞİ

Post-kolonyal feminizm 1980'lerden sonra doğmuş ve feminist uluslararası ilişkiler kuramının üçüncü dalga hareketine dahil olmuş bir teoridir. Post-kolonyal feminizm klasik Batı feminizmin sadece orta sınıf beyaz kadını ele aldığı yaklaşımlarını sorunsallaştırmıştır. Aynı zamanda liberal siyaset biliminde yer alan temel kavramları yapı-bozuma uğratmıştır. Milliyetçi ve militarist düşünce sistemine karşı çıkan teori, Batılı gözlerle Batı dışı toplumların konumunu anlamaya çalışmış, Batılı feministlerin Batı dışı toplumlardaki kadınların sorunlarını homojenleştirmesini ve tekileştirmesini ise eleştirmiştir. Bu tezde, Batılı feministlerin Bosna Savaşı'na ve buradaki kadınların deneyimlerine yönelik yaklaşımları analiz edilerek, kadınların savaşları farklı şekillerde deneyimledikleri ileri sürülmektedir. Çalışmada feminist yaklaşımların yeni savaşlar argümanına, kimlik unsuruna ve savaş söylemlerine karşı bakış açısı da Bosna Savaşı üzerinden ele alınmaktadır. Çalışma bu teorik noktaları birleştirerek toplumsal cinsiyetin savaş zamanlarında siyasi liderler, iktidar ve medya tarafından nasıl kullanılabileceğine ve arka planda yatan motivasyonlara ışık tutmayı ummaktadır. Bosna-Hersek toplumundaki geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin savaşın gidişatını nasıl etkilediği ve ayrıca toplumsal cinsiyet ilişkilerinin savaştan hemen önce ve savaş sırasında nasıl değiştiği araştırılmaktadır. Savaşta kadın olgusunun Bosna Savaşı üzerinden feminist analizi ise, devlet-merkezli milliyetçi politikaların toplumsal cinsiyet kimlikleri boyunca ürettiği iktidar ilişkilerini açığa çıkarması nedeniyle önemlidir. Diğer bir ifadeyle bu tez, Bosna Savaşı'ndaki cinsel şiddetin sadece bireye yöneltilmiş fiziksel şiddet eylemleri olarak görülemeyeceğini, saldırıya uğrayan bireylerin bedeni üzerinden toplumun kültürünün hedef alındığını, milliyetçi ve militarist uygulamaların var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirdiğini ve kadınların savaşları farklı şekillerde deneyimlediklerini savunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Post-kolonyal Feminizm, Savaş, Toplumsal Cinsiyet, Kadın, Milliyetçilik, Militarizm, Bosna-Hersek

ABSTRACT

Name and Surname : Elif Dilan TTMEZ
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : International Relations
Branch : International Relations
Degree Awarded : Master
Page Number : XI+233
Degree Date : 01/07/2021
Supervisor : Doç. Dr. Çiğdem AYDIN KOYUNCU

WOMEN IN WAR IN TERMS OF POST-COLONIAL FEMINISM: THE CASE OF BOSNIA

Post-colonial feminism is a theory that emerged after the 1980s and was included in the third wave movement of feminist international relations theory. Post-colonial feminism has problematized the approaches of classical Western feminism that only deal with middle-class white women. At the same time, it deconstructed the basic concepts in liberal political science. The theory, which opposes the nationalist and militarist thought system, tried to understand the position of non-Western societies with Western eyes and criticized Western feminists' homogenization and marginalization of women's problems in non-Western societies. In this thesis, it is argued that women experience wars in different ways by analyzing the approaches of Western feminists to the Bosnian War and the experiences of women there. In the study, feminist approaches against the new wars argument, identity element, and war discourses are also discussed through the Bosnian War. By combining these theoretical points, the study hopes to shed light on how gender can be used by political leaders, power, and the media in times of war and the underlying motivations. It explores how traditional gender roles in Bosnia society affect the course of the war, and how gender relations changed just before and during the war. Feminist analysis of the phenomenon of women in war through the Bosnian War is important because it reveals the power relations produced by state-centered nationalist policies throughout gender identities. In other words, this thesis argues that sexual violence in the Bosnian War cannot be seen only as acts of physical violence directed at the individual, that the culture of the society is targeted through the bodies of the individuals who are attacked, that nationalist and militarist practices deepen existing gender inequalities, and that women experience wars in different ways.

Key Words: Post-colonial Feminism, War, Gender, Woman, Nationalism, Militarism, Bosnia-Herzegovina

ÖNSÖZ

Öncelikle, Sayın Çiğdem Aydın Koyuncu tarafından savaşların feminist yaklaşımlar açısından bir analizinin yüksek lisans tezinde faydalı olacağı fikri önerilmiştir. Bu doğrultuda ise söz konusu durumun incelenmesi adına Bosna Savaşı örneğinin ve post-kolonyal feminist teorinin çalışmada kullanılmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla tez hazırlama sürecimde çok iyi bir rehber olması, katkılarından ötürü çalışmanın bakış açısını genişletmesi, her sorun yaşadığımda samimiyetle yardımcı olması ve desteğinden ötürü danışman hocam, Sayın Doç. Dr. Çiğdem Aydın Koyuncu' ya teşekkür ederim.

Bu tezin yazım sürecinde yanımda olan; maddi, manevi her konuda desteğini esirgemeyen ve beni cesaretlendiren annem, Aysel Tütmez' e teşekkür ederim. Ayrıca çalışma hakkında önerilerini sunarak bana destek olan arkadaşlarım, Şennur Özdemir ve Hakan Küçük' e de teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

POST-KOLONYAL FEMİNİZM ÇERÇEVESİNDE SAVAŞTA KADIN OLGUSUNUN ANALİZİ

1. FEMİNİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHSEL GELİŞİMİ	8
2. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE FEMİNİST YAKLAŞIMLAR: TEMELLERİ VE GELİŞİMİ.....	19
2.1. Uluslararası İlişkilerde Feminist Yaklaşımların Ortaya Çıkışı	20
2.2. Feminist Yaklaşımların Uluslararası İlişkilerin Temel Konu ve Kavramlarına Yönelik Eleştirileri	28
2.2.1. Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının devletin maskülen niteliğine yönelik eleştirileri.....	33
2.2.2. Disiplindeki klasik güç tanımına yönelik feminist teorinin eleştirisi.....	39
2.2.3. Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarına göre güvenlik, savaş ve militarizm.....	43
2.3. Feminist Yaklaşımların Uİ Disiplinine Temel Katkıları ve Feminizme Yönelik Eleştiriler.....	50
3. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE FARKLI FEMİNİST YAKLAŞIMLAR VE POST-KOLONYAL FEMİNİZM	54
3.1. Uluslararası İlişkilerde Farklı Feminist Yaklaşımlar	55
3.2. Post-Kolonyal Feminizmin Gelişimi, Öncü İsimleri ve Temel Söylemleri	58

- 3.2.1. Post-kolonyal feminizmin ortaya çıkışı ve temel tartışma alanları59
3.2.2. Post-kolonyal feminizmin öncü isimleri ve temel söylemleri67

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SAVAŞIN TANIMI VE TOPLUMSAL CİNSİYET TEMEMLİ BİR ANALİZİ

1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SAVAŞ OLGUSUNUN YAŞADIĞI
DÖNÜŞÜM VE ŞİDDETİN ANALİZİ.....75
1.1.Savaş Olgusunun Kavramsal, Teorik ve Hukuksal Analizi76
1.2.Tarihsel olarak Savaş Olgusunun Yaşadığı Dönüşüm: Eski ve Yeni
Savaşlar.....81
1.3.Uluslararası İlişkilerde Şiddet Kavramının Tanımı ve Türleri89
1.3.1. Doğrudan şiddet94
1.3.2. Dolaylı şiddet96
2. TOPLUMSAL CİNSİYET ÇERÇEVESİNDE SAVAŞ VE KADIN.....99
2.1. Etnik, Dini ve Ulusal Kimliklerin Toplumsal Cinsiyeti105
2.2. Savaş Söylemlerinde Kadın İmgesi.....113
2.3. Savaş Zamanı Kadına Yönelik Cinsel Şiddet: Tecavüz, Etnik Temizlik ve
Soykırım.....119
2.4. Savaş Zamanı Zorla Yerinden Edilme ve Kadın Sağlığı128
2.5. Kadınların Savaş Zamanlarında Zorla Çalıştırılması ve
Köleleştirilmesi.....134
3. SAVAŞÇI KADIN KİMLİKLERİNİN FEMİNİST ANALİZİ139

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

POST-KOLONYAL FEMİNİZM AÇISINDAN BOSNA SAVAŞI VE SAVAŞIN TOPLUMSAL CİNSİYETLİ YAPISININ BİR ANALİZİ

1. 1992-1995 BOSNA SAVAŞI'NIN TARİHSEL KÖKENLERİ146
1.1. 1463'ten 1990'lara Kadar Bosna-Hersek: Çatışma ve Bir Arada
Yaşam.....147
1.1.1. Bosna Savaşı öncesinde kadınlar152
1.1.2. Bosna Savaşı'na giden tarihsel süreç156
1.2. 1992-1995 Bosna Savaşı160

1.3. Savaş Sonrası Bosna-Hersek: Yapısal, Kültürel ve Demografik Değişimler.....	164
2. BOSNA SAVAŞI'NA TOPLUMSAL CİNSİYET, KİMLİK VE CİNSEL ŞİDDET ÜZERİNDEN BAKMAK	168
2.1. Etnik, Dini ve Ulusal Kimlikler Bakımından Bosna Savaşı	170
2.2. Bosna Savaşı Söylemlerinde Kadın İmgesi	175
2.3. Bosna Savaşı Sırasında Cinsel Şiddet: Tecavüz, Etnik Temizlik ve Soykırım Suçları	179
2.4. 1992-1995 Savaşı Sırasında Zorla Yerinden Edilme, Zorla Çalıştırma ve Köleleştirme Suçları	186
3. POST-KOLONYAL FEMİNİST TEORİ DOĞRULTUSUNDA BOSNA SAVAŞI VE SONUÇLARI.....	191
3.1. Bosna Savaşı'nın Kadın Suçluları.....	202
3.2. Savaş Sonrası Bosnalı Kadınların Durumu ve Kadın Aktivizmi.....	206
SONUÇ	212
KAYNAKLAR	216

KISALTMALAR LİSTESİ

Kısaltmalar	Bibliyografik Bilgi
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
APWB	Batı Bosna Özerk Bölgesi
BHF	Bosna-Hersek Federasyonu
BM	Birleşmiş Milletler
BMMYK	Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
CEDAW	Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi
CSW	Kadının Statüsü Komisyonu
çev.	Çeviren
DAEŞ/İŞİD	Irak ve Şam İslam Devleti
der.	Derleyen
DDR	Silahsızlanma, Seferberliğin Kaldırılması ve Yeniden Entegrasyon
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
ed.	Editör
EUFOR	Avrupa Gücü
EYUCM	Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi
GAD	Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Hareketi
HDZ	Hırvat Demokrat Birliği Partisi
HIV/AIDS	İnsan Bağışıklık Yetmezliği
HVO	Hırvat Savunma Konseyi
IAW	International Alliance of Women / Uluslararası Kadın Birliği
Ibid.	Aynı Eserde
ICISS	Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu
ICW	International Council of Women / Uluslararası Kadın Konseyi
IFOR	Implementation Force / Uygulama Gücü
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	Uluslararası Para Fonu
JNA	Yugoslav Ulusal Ordusu
No.	Number/Numara
NOW	National Organization for Women / Ulusal Kadın Örgütü
RUCM	Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi
s.:	Sayfa
SADCC	Güney Afrika Kalkınma Topluluğu
SC	Sırp Cumhuriyeti
SDA	Demokratik Hareket Partisi
SDS	Sırp Demokrat Partisi
ss.	Sayfadan Sayfaya
UCM	Uluslararası Ceza Mahkemesi
WLM	Kadınların Kurtuluşu Hareketi
Vol.	Volume

GİRİŞ

1980'lerin sonlarından itibaren uluslararası ilişkiler disiplinine dahil olan feminizm, genellikle ideolojik olarak özgül; politik olarak ise özerk bir hareket anlamında tanımlanmaktadır. Feminizm temelde kadınların erkeklere kıyasla dezavantajlı, eşitsiz konumda olduğu, ezildiği ve sömürüldüğü noktasından hareket etmektedir. Feminizm, uluslararası ilişkiler disiplininin diğer yaklaşımlarından farklı olarak çalışmalarında toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini ortaya çıkarmaktadır. Özellikle sosyalizasyon süreci ve kültürün etkisiyle oluşturulan kadınlık ve erkeklik rollerini görünür kılmaya çalışmaktadır. Hatta feminizm, bu hiyerarşilerin neden olduğu toplumdaki iktidar ilişkilerini eleştirmektedir. Feministler kadınların maruz kaldıkları şartları algılamayı, politik olarak kadını baskı altına alan düzenlemeleri tanımlamayı ve ona karşı mücadele yöntemleri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle disiplinin temellerine inen feminizm; iktidar, savaş, güvenlik ve müdahale arasındaki ilişkiyi oluşturan düşüncelerin toplumsal cinsiyet üzerinden nasıl değişime uğradığına ve kazandırdığı yeni anlamlara bakmaktadır. Böylelikle kadının konumu, temsili ve katılımı yönünde başlayan sorular, cinsiyetin ötesine geçerek toplumsal yaşamın pek çok boyutunu ilgilendiren sorulara dönüşmektedir.¹ Ancak bu sorular feminizm içerisinde farklı teorik yaklaşımlar çerçevesinde cevap bulmaktadır. Kadın hareketlerinin tarihi göz önüne alındığında feminizm üç dalgadan oluşmaktadır. Birinci dalga feminizm 1880'li yıllarda, sanayileşmiş ülkelerdeki kadınların çoğunun oy kullanma hakkını kazandığı 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Bu dönemde kadın hareketleri medeni kanun talepleri ve siyasal haklar elde etmek adına yürütülmüştür. İkinci dalga feminizm ise birinci dalga feminizme yönelik eleştiriler kapsamında gelişerek, kadınların geleneksel rollerini sorgulamaya başlamış; kadınların kültürel ve politik konumunu açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca kadınların erkek egemen dünyada evrensel olarak ezildiğini 'kız kardeşlik' tanımıyla açıklamışlardır. Bu tanımlama ile dünyadaki diğer kadınların birbirleriyle iletişim kurabilmeleri ve sorunlarını paylaşabilmeleri amaçlanmıştır.² Çalışmanın teorisini oluşturan post-kolonyal feminizmin içerisinde bulunduğu üçüncü dalga feminizm ise kadın kimliği üzerinde durmuştur. Burada her bir grubun özelliklerine ve

¹ J. Ann Tickner, *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, Columbia Un. Press, 1992, s. 1-180

² Tezin Birinci Bölümüne bakınız.

gerçekliğin büyük ölçüde bir parçasını oluşturan kültürel, sosyal, dini, ırksal ve cinsel eşitliğe yer verilmiş; kadınların endişelerine ilişkin daha geniş bir vizyon elde etmek amaçlanmıştır. Diğer bir ifadeyle, birinci ve ikinci dalga feminizmin çoğunlukla sanayileşmiş ülkelerde yaşayan beyaz, orta sınıf kadınların deneyimlerini ele aldıkları görüşleri üçüncü dalga feministlerce eleştirilmiştir. Bu nedenle üçüncü dalga feminizmin, kadınların tek tipleştirilmesine karşı daha özgürleştirici bir yapısının olduğunu söylemek mümkündür.³

Çalışmanın teorisini oluşturan post-kolonyal feminizm ise, post-kolonyal teorinin toplumsal kurumları sorgulayan, kültürler arası eleştiri alanının yeni bir formunu oluşturmaktadır. 1980’li yıllarda ortaya çıkan post-kolonyal feminizm, temelde post-kolonyal çalışmalara toplumsal cinsiyet analizlerini eklemiş ve Batı’da doğmuş olan feminist teorilerce dile getirilmeyen ya da eksik bahsedilen Üçüncü Dünya kadınlarının sorunlarını duyurabilmeyi amaç edinmiştir. Fakat daha sonra Batı’nın kendi değerlerini, Batı dışındaki tüm toplumlara benimsetmeye çalışmasını eleştirerek, çalışma alanını genişletmiştir. Bu anlamda post-kolonyal feminizm, sömürgeciliğin ve savaşların kadınlar üzerindeki etkilerine bir tepki olarak doğmuştur. Post-kolonyal feministler çalışmalarında milliyetçilik, şiddet, savaş, militarizm, cinsel şiddet, beden politikaları, melezlik ve göçmenlik gibi konulara yer vermişlerdir. Batılı feministlerin, Batı dışı toplumlardaki kadınların kültürlerine, sosyal sınıflarına ya da ırklarına bağlı farklılıklarını kabul etmeyen yaklaşımlarını ise eleştirmişlerdir. Post-kolonyal feministler, Batı dışı toplumlardaki kadınların deneyimlerinin birbirinden farklı olduğunu ve ortak bir geçmişten ziyade ortak bir mücadele altında birleşmeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Böylelikle rasyonalist düşünce geleneği ve nedensel açıklamaları reddedilerek bilginin kimin çıkarına ve hangi amaçla inşa edildiğine dair soruların disiplinde sorulmasını sağlamışlardır. Uluslararası ilişkiler disiplininin maskülen (erkeksi) yapısını sorunsallaştırarak, kimliklerin burada nasıl inşa edildiğini araştırmışlardır. Post-kolonyal feministler sadece gelişmekte olan dünyadaki kadınların çalışmalarını vurgulamakla kalmamış; aynı zamanda birçok disiplinden alınan çoklu yaklaşımlara da izin vermişlerdir. Batı akademisine, Batı dışı toplumlardaki kadınları ‘öteki’ olarak görme eğiliminde olduklarını göstererek onlara meydan okumuşlardır. Diğer bir ifadeyle

³ Gün Taş, Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri, Akademik Hassasiyetler Dergisi, (23.05.2016), Cilt 3, Sayı 5, s. 163-173

dünyanın dört bir tarafındaki kadınların deneyimlerine ışık tutmaya çalışmışlardır. Kadının statüsünün ve rollerinin ise etnisite, sınıf, kültür ve din gibi faktörler arasındaki etkileşimlere bağlı olarak değiştiğini dile getirmişlerdir.⁴

Öte yandan 1980'ler ve 1990'lar dünya siyasetinde geleneksel savaş anlayışlarının değiştiği bir dönemi oluşturmaktadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, eski Yugoslavya'nın ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, küreselleşme süreci ve modernizmin sona erdiği iddiaları 'yeni savaşlar'⁵ kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Belirtilen bu etkenlerin birleşmesi ise disiplinin hemen her alanında yeniden düşünme-yeniden inşa etme amacını gündeme getirmiş ve savaş olgusunun da dönüşmesini sağlamıştır. Bu yeni düzende devletler ve devlet dışı örgütler (yapılar) savaşların aktörlerini oluşturmuşlardır. Çoğunlukla ideolojik ve jeopolitik çıkarlarla gerçekleştirilen savaşların günümüzde daha çok etnik kimlik adına gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Yeni savaşlar, bölgedeki nüfusun politik yollarla ele geçirilmesini ve farklı kimliğe sahip olanların bölgeden uzaklaştırılmasını içermiştir.⁶ 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı ise yeni savaş olgusunun önemli bir örneğini oluşturmuştur. Feminist uluslararası ilişkiler kuramının ileri sürdüğü 'disiplinin maskülen yapısı' ise yeni savaşlarda farklı şekillerde üretilmiş ve sürdürülmüştür. Maskülen yapı ile uluslararası ilişkiler arasındaki şekillenme, kurumsal uygulamalar, savaşlar ve sembolik boyut açısından karşılıklı etkileşimlerle sağlanmıştır. Toplumsal olarak şekillenen maskülenlik kurumsal uygulamalarda da bu özelliğini sürdürmüştür. Örneğin tarihsel olarak savaş, erkek olmanın ne anlama geldiğini belirlemiş; sembolik ve kurumsal olarak ise erkek bedenlerinin şekillendirilmesinde büyük rol oynamıştır. Bu anlamda erkek saldırgan, güçlü ve koruyucu rollerde tasvir edilmiştir. Keza disiplinde kadın temsilinin genellikle siyasette güçsüzlük ve erksizlik üzerinden düşünüldüğünü söylemek mümkündür. Dolayısıyla savaşlarda geleneksel olarak güce bağlı ve uluslararası anlamda devletin davranışlarını meşru gösterecek politikalara dayanarak oluşturulan maskülen bir tutum bulunmaktadır. Post-kolonyal feminizm ise bu tutumları toplumsal cinsiyet analizleri

⁴ Antonia N. Tejero, Postcolonial Feminism: Teaching How to Avoid Prejudices About Muslim Women in an ESL Classroom, Universidad de Córdoba, Catedra Intercultural, 2013, s. 253-259

⁵ Tezin İkinci Bölümüne bakınız.

⁶ Steven Metz, Philip Cuccia, Defining War For The 21. Century, Strategic Studies Institute Annual Strategy Conference Report, Feb. 2011, s.1-44

doğrultusunda yeniden yorumlayarak kadınların farklı savaş deneyimlerini ortaya çıkarmaktadır.⁷

Bu çalışmanın ilk bölümünde amaç, savaş zamanlarında ve savaşın bitiminde sıkça rastlanılan kadınlara yönelik şiddet eylemlerini açıklarken neden feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının, özellikle de post-kolonyal feminizmin çalışmada dikkate alındığını göstermektir. Bu anlamda post-kolonyal feminizm çalışmanın teorisini oluşturmaktadır. Ancak çalışmanın ufkunu genişletmesi ve post-kolonyal feminist teoriyi temellendirmesi nedeniyle feminizmin tarihsel gelişimine ve uluslararası ilişkiler disiplininde nasıl yer aldığına değinilmiştir. Diğer bir ifadeyle ilk bölümde, feminist kuramın Batı kökenli bir kuram olması nedeniyle tarihsel olarak Batı'da ortaya çıkışı, uluslararası ilişkiler disiplinine girişi, disiplinin temel konu ve kavramlarına yönelik eleştirileri ele alınarak; Batı'da birinci ve ikinci dalga kadın hareketleriyle gündeme gelen farklı feminist yaklaşımlara ve çalışmanın konusunu oluşturan post-kolonyal feminist teoriye yer verilmiştir. Hem Batılı feministlerin hem de post-kolonyal feministlerin toplumsal cinsiyet, cinsellik, milliyetçilik, savaş, militarizm, güvenlik, güç ve tecavüz gibi konular hakkındaki anlayışlarına açıklık getirilmiştir. Bu sayede feminist yaklaşımların savaş ve toplumsal cinsiyet analizlerinde benzer ve farklı olduğu noktalar görünür kılınarak; post-kolonyal feminizmin bu çalışmadaki önemine dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise kadınların savaşların doğrudan şiddet yönünden çok fazla etkilenerek çoğunlukla cinsel şiddet (tecavüz vb.) vakalarında olduğu gibi araçsallaştırılmalarına, diğer yandan da yapısal şiddetten en çok etkilenen grubu oluşturduklarına ve tüm bu süreçte ise karar verici rollerde yer almamalarına rağmen sarf ettikleri mücadeleye yer verilmiştir. Bu temelde ilk başta uluslararası ilişkilerde savaş ve şiddet olgularının tanımları yapılarak, bu olguların tarihsel ve teorik olarak yaşadıkları dönüşümlere değinilmiştir. Daha sonrasında ise savaş olgusu, toplumsal cinsiyet çerçevesinde kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmada etnik, dini ve ulusal kimlikler, kadınların savaş söylemlerindeki yerleri, savaş zamanı uygulanan cinsel şiddet suçları, zorla yerinden edilme, zorla çalıştırma ve köleleştirme gibi konular savaş ve toplumsal cinsiyet bağlamında analiz edilmiştir. Savaş, askeri güç ve erkeklik arasında bir ilişki

⁷ Muhittin Ataman, Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti, Alternatif Politika, Cilt I, Sayı I, Nisan 2009, s.1-35

olduğunu kabul eden anlayışlara, savaşın erkek saldırganlığının bir tezahürü olmadığı, daha ziyade devletin (veya ulusun) yükselişiyle ilgili olduğu düşüncesi eklenmiştir. Böylelikle kadınların savaşları farklı şekillerde deneyimledikleri ve savaş politikaları yoluyla araçsallaştırdıkları vurgulanmıştır.

Üçüncü bölümde ise birinci ve ikinci bölümde sunulan argümanlar Bosna Savaşı üzerinden detaylandırılmıştır. Öncelikle Bosna Savaşı'nın tarihsel arka planına bakılarak, kadınların savaş öncesi ve zamanı toplumsal cinsiyet rollerine yer verilmiştir. Çünkü ülkedeki etnik-dini ve ulusal kimliklerde zamanla meydana gelen değişimler, buradaki kadınların rollerini de etkilemiştir. Keza Bosna-Hersek'teki kadınların baskın ve geleneksel ataerkil rollere karşı mücadeleleri, Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyetli yapısını anlamak adına önemlidir. Bu nedenle bahsi geçen kısımda Bosna Savaşı ve savaş sonrası düzen hem kimlik hem de toplumsal cinsiyet bakımından incelenmiştir. Kadınların Bosna Savaşı sırasında siyasi liderler, iktidar ve medya tarafından nasıl araçsallaştırıldıkları ve arka planda yatan motivasyonlara ışık tutulmuştur. Bunun sonucunda meydana gelen cinsel şiddet eylemlerinin ve diğer faktörlerin kadınlar üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bölümün devamında ise kadınların Bosna Savaşı'nı farklı şekillerde deneyimlediklerini görünür kılan görüşler, post-kolonyal feminist teori ile desteklenmiştir. Burada Bosna-Hersek'in Batı medyasında ve akademik yazınında nasıl tanımlandığına dikkat çekilerek, Batılı feministlerin Batılı olmayan dünyanın homojenleştirmesini içeren metinleri Bosna Savaşı üzerinden açıklanmıştır. Batılı feministlerin Bosnalı kadınları hem Batı'nın ötekisi olarak tanımlaması hem de Bosnalı kadınların pratiklerinin Doğu'daki diğer kadınların pratikleriyle eş tuttuğu anlayışları eleştirilmiştir. Bu sayede kadınların Bosna Savaşı sırasında milliyetçi ve militarist politikalar doğrultusunda araçsallaştırıldıkları ve savaş deneyimlerinin ise Batılı feministler tarafından homojenleştirildiği düşüncesi üçüncü bölümde cevap bulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

POST-KOLONYAL FEMİNİZM ÇERÇEVESİNDE SAVAŞTA KADIN OLGUSUNUN ANALİZİ

Tarih boyunca, ataerkil yapı⁸ içerisinde ikincil konumda yaşamak zorunda bırakılan kadın gerek gündelik hayatta gerekse de savaş gibi özel durumlarda, tecavüze, şiddete ya da çeşitli baskılara maruz kalmış; devletler, gruplar, topluluklar ya da bireyler bazında erkekler tarafından üstünlük kurmanın aracı olarak görülmüştür. Başka bir deyişle kadın, tarihsel süreçte şiddetin, tecavüzün, savaşın ve barışın konusunu oluşturmuştur. Kadınların maruz kaldıkları şartların ve kadın pratiklerinin görünür hale gelmesi ise oldukça geç tarihlerde gerçekleşmiştir. 17 Temmuz 1998’de ilk kez uluslararası hukukta kadına yönelik cinsel suçlar Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Statüsü⁹ tarafından, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları arasında değerlendirilmiştir. Örneğin eski Yugoslavya’da ve Ruanda’da gerçekleşen savaşlarda kadına yönelik cinsel şiddet eylemleri UCM tarafından açıkça düzenlenmiştir. Buna göre, eski Yugoslavya UCM (1993) ve Ruanda UCM (1994) içtihatlarında¹⁰, kadına yönelik cinsel suçların, soykırım suçunu da oluşturabileceği belirtilmiştir. Bu yargı yetkisi ise, toplumsal cinsiyete¹¹ dayalı şiddetin ve cinsel saldırı suçlarının, savaşlarda stratejik bir silah olarak anlaşılmasında dönüm noktasını oluşturmuştur. 2001 yılında ise Bangladeş, Jamaika, Namibya gibi Üçüncü Dünya ülkelerinin etkili lobi faaliyetleri sonucunda BM Güvenlik Konseyi, 1325 sayılı kararı¹² almıştır. Karar ile silahlı çatışma zamanlarında özellikle

⁸ Ataerkil kavramı, toplumda erkek egemenliğini tanımlamak için kullanılmaktadır. Feministlere göre, ataerkillik hem kamusal alanda hem de özel alanda erkeğin kadın üzerindeki egemenliğine işaret etmektedir. Özellikle ataerkil yapıyı, erkek egemenliğinin kurumsallaşmış sistemi olarak tanımlamaktadırlar. Bkz. Allison Jaggar ve Paula Rothenberg, *Feminist Frameworks Alternative Theoretical Accounts of The Relations Between Women and Men*, 1984, New York; Kate Millet, *Sexual Politics*, Un. Of Illinois Press, 2000, Chicago

⁹ Uluslararası Ceza Mahkemesi Kurulmasına Dair Birleşmiş Milletler (BM) Roma Diplomatik Konferansı sonunda kabul edilen Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Statüsü tarafından mahkemenin yargı yetkisine giren suçlar dört grupta incelenmiştir. Bunlar, insanlığa karşı suçlar, soykırım, savaş ve saldırı suçları şeklinde sıralanmıştır. Kadına karşı cinsel şiddet suçları ise UCM Statüsü tarafından belirtilen suçlar kapsamında değerlendirilmiştir. Bkz. <https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/add16852-ae9-4757-abe7-9cdc7cf02886/283503/romestatuteng1.pdf> (Erişim Tarihi; 19.10.20)

¹⁰ Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi için bkz.; <https://www.icty.org/> ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi için bkz.; <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/article/other/57jnz8.htm> (Erişim Tarihi; 19.10.20)

¹¹ Tezin ilerleyen bölümlerinde kavramın tanımı yapılacaktır.

¹² Karara dair detaylı bilgi için bkz. Jackie Kirk & Suzanne Taylor, *Ending Violence Against Women and Girls in Conflict Contexts, Canadian Efforts and Experiences*, Vol. 25, No. 1-2, s. 139-143

cinsiyete dayalı şiddete karşı kadınların ve çocukların korunması için gerekli tedbirlerin alınması tavsiye edilmiştir. Kadınların çatışmaların önlenmesi, çözümlenmesi ve barışın tesisinde önemli rolleri olduğu kabul edilmiştir. Bu anlamda kadınların karar alma süreçlerine dahil edilmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Kadınların savaş zamanlarında ve sonrasında haklarını koruyan uluslararası insancıl hukukun ve insan hakları hukukunun tamamen uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Bu mevcut ilerlemenin çoğu ise, kadınların tarihsel olarak kendi haklarını aramalarıyla mümkün olmuştur. Çünkü toplumların mücadele tarihi, aynı zamanda toplumda yer alan kadına yönelik uygulanan şiddetin de tarihini oluşturmuştur. Barış ve savaş zamanlarında veya sonrasında söz konusu şiddet, kadına karşı uygulanmaya devam etmiştir. Silahlı çatışmalarda, doğrudan ya da dolaylı olarak çatışan tarafta olmamasına rağmen kadınlar, çatışan taraflardan daha fazla zarar görmüşlerdir.¹³

Bu çalışmanın ilk bölümünde amaç, savaş zamanlarında ve savaşın bitiminde sıkça rastlanılan kadınlara yönelik şiddet eylemlerini açıklarken, neden feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının (özellikle de post-kolonyal feminizmin) çalışmada dikkate alındığını göstermektir. Bu nedenle bu bölümün ilk kısmında feminizmin tarihsel gelişimine ve uluslararası ilişkiler disiplininde nasıl yer almaya başladığına değinilecektir. Sonrasında ise feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının temel savunularına, alana katkılarına ve uluslararası ilişkilerin temel kavramlarına yönelik eleştirileri ele alınacaktır. Ayrıca, karşılaştırma olması adına uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının feminizme yönelttiği eleştirilere ve farklı feminist yaklaşımlara da yer verilecektir. Bu anlamda çalışmanın teorisini oluşturan post-kolonyal feminizm, gelişimi, öncü isimleri ve temel söylemleri bakımından incelenecektir. Post-kolonyal feminizmin çalışmanın teorisi olması ise, Batı (Avrupa)'da doğmuş olan feminist teorilerce dile getirilmeyen, Batı dışı toplumlardaki kadınların sorunlarını ele almasından kaynaklanmaktadır. Özellikle savaş, militarizm, şiddet, milliyetçilik, beden politikaları, tecavüz gibi pek çok tartışma alanına sahip olması nedeniyle, farklı kadın deneyimlerinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla savaşta kadın olgusunun bir analizini gerçekleştirmek adına, çalışmada post-kolonyal feminizme yer verilecektir.

¹³ Olgun Değirmenci, Uluslararası Suç Olarak Kadına Karşı Cinsel Şiddet Eylemleri, TBB Dergisi 2010 (89), s. 45-46

1. FEMİNİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Tarih, genelde “kaydedilmiş ve yorumlamaya tabi tutulmuş geçmiş”, anlamında tanımlanmaktadır. İnsanoğlunun alana ilgisi ise, çoğunlukla salt bilimsel merakla ilişkilendirilmektedir. Nitekim tarih, bizi kişisel ve duygusal bir biçimde de ilgilendirmektedir. R. George Collingwood tarihin, “kişinin kendisini bilmesi için” gerekli olduğunu belirtmektedir. Collingwood’a göre tarih, kişinin hem kendisini başkalarından ayıran hem de kendisini oluşturan şeyleri tanıyabilmesi için önemlidir. Kendimizi tanımanın ön koşulunu ise, “insan” olmanın ne anlama geldiğini bilmek; başkasına benzemeyen yönlerimizi öğrenerek, neler yapabileceğimizi keşfetmek oluşturmaktadır. Ancak birey olarak tarihte insanı düşünmek, karşımıza “hangi insan” sorusunu çıkarmaktadır. Çünkü tarih ve tarih yazımı, ideolojinin ve dolayısıyla belirli bir toplumsal bilincin yaratılmasında etkilidir. Sözü edilen insanın, somut kimliğinin (ırk, din, milliyet, sınıf ve cinsiyet) sorgulanması, tarihi tarafsız öğrenmek açısından önemlidir.¹⁴ Başka bir ifadeyle tarihteki evrensel ‘insan’ anlayışının¹⁵ kimler için geçerli olduğu sorunsallaştırılmalıdır. Örneğin insan hakları kavramı, tüm insanları kapsayan ve zamana veya mekâna bağlı olmayan dokunulmaz haklara dayanmaktadır. Kavram, insanın maddi ve manevi gelişimini, insan onurunu korumayı amaçlayan ve insanın insan olmasından kaynaklanan hakları ifade etmek için kullanılmaktadır. Hakların, tüm insanları kapsayan evrensel niteliğine karşın, kadının insan haklarına ayrıca ihtiyaç duyulması ise insan haklarının kimin için geçerli olduğu sorusuna işaret etmektedir. Bakıldığında kadının insan hakları, kendini insan hakları bütününden ayırmadan, kadının insanlığına vurgu yapmaktadır. Kadınların ısrar ettiği haklar ise erkek-kadın, tüm insanların doğuştan sahip olması gereken hakları içermektedir. Burada kadınları ilgilendiren marjinal haklar izlenimini veren “kadın hakları” terimi yerine “kadının insan hakları”¹⁶ ifadesi, kullanım bakımından tercih edilmektedir. Çünkü kadın, tarihsel süreç boyunca salt “insan” soyutlamasının dışında bırakılmıştır. Başka bir deyişle kadın, insan olarak görülmediği için insan haklarından yararlanamamıştır. 16. yüzyılda ‘kadın insan

¹⁴ Fatmagül Bertay, Tarihin Cinsiyeti, Metis Yayınları, 3. Basım, Nisan-2010, İstanbul, s. 17-18

¹⁵ Evrensel ‘insan’ anlayışı ile beyaz, burjuva, Avrupalı erkek kimliği kastedilmiştir. bkz. Fatmagül Bertay, a.g.e. (2010)

¹⁶ Bu konuda bakınız, United Nations, Women’s Rights Are Human Rights, United Nations Publication, 2004, s. 1, Ayrıca bkz. <https://www.kadinininsanhaklari.org/> (E.T. 09.09.20)

mıdır?’ tartışması, uygarlığın ve kültürün yaratıcısı olarak erkeğin değerlendirilmesi gibi faktörler, kadının ikincil konumunu yaratmıştır. Bu nedenle dünyanın dört bir tarafındaki kadınlar düzenli olarak çeşitli konularda (ırk, etnik köken, cinsiyet vs.) ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Fakat kadınlar, durumlarının ‘doğal’ değil, ‘toplumsal’ olarak yaratıldığının bilincine vararak, tarihi yeniden yorumlamışlardır.¹⁷

Dünyadaki ekonomik, sosyal ve siyasal sistemin özünde yer alan “beyaz-erkek sistemi”¹⁸ anlayışı, bu sistemin dışında kalanlar için, çeşitli seviyelerde zorluklar barındırmıştır. Dünyanın pek çok yerinde kadınların, insan yaşamının gerekli kıldığı temel fonksiyonların dışında bir hayat sürmesi ise bu zorluklardandır. Çünkü, eşit olmayan sosyal ve politik şartlar, kültürel değerler, kadının, doğal ve insani yetkinliklere ulaşımını engellemiştir. Bu nedenle kadınlar, erkeklere göre daha sağlıklı ve eğitimsiz; şiddete ve cinsel tacize uğramaya daha yatkındırlar. İş hayatına girmeye kalktıklarında ise, toplum baskısı ve cinsiyet ayrımcılığıyla karşılaşmaktadırlar. Tarihsel ve antropolojik araştırmalar da bu durumun geçmişte kadınlar için pek de farklı olmadığını ortaya koymuştur.¹⁹ Neredeyse her yerde ve her dönemde kadınlar, ev içine ait olarak kabul edilmişlerdir. Kadınların insan haklarına dair çabaları ise, kadınların durumunu iyileştirmek için uluslararası hareketin sürekli gelişen bir ürünü halini almıştır. Kadınların insan haklarının görünürlük kazanması adına, 1980 ve 1990’larda çeşitli ağlar ve koalisyonlar oluşturulmuştur. 21. yüzyıl politik becerilerinin oluşmasında da geçmiş dönemin çabaları araç haline getirilmiştir. Bu sayede, kadınların yaşadıkları yaygın ayrımcılığa ve şiddete dair sorular sormanın önü açılmıştır. İster politik lobicilikte ister yasal davalarda, tabandan seferberlikle veya eğitim çabalarıyla, kadınların insan hakları fikri birçok kadını bir araya getirmiştir. Diğer bir ifadeyle kadınların insan hakları süreci, feminizmin²⁰ tarihi serüvenini oluşturmuştur. Bu nedenle kadınların insan hakları, tarihin

¹⁷ Mehmet Kahraman, Şafak Kaypak, Türkiye’de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansımaları, Mustafa Kemal Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2016, Cilt:13, Sayı: 33, s. 298-303

¹⁸ Terim, Anne W. Schaef tarafından, dünyadaki tüm nimetlerin, erkeklerin beyaz olanlarına ait olduğu düşüncesinden türetilmiştir. Anılan tanım dışında kalanların ise isteklerine ulaşmada çeşitli zorluklarla karşılaştığı savunulmuştur. bkz. Anne Wilson Schaef, Beyaz Erkek Sistemi, Çev. A. Çakıroğlu, İstanbul, Kuraldışı Yayınları, s.12

¹⁹ Fatih Arslan, 21. Yüzyılda Kadın Hakları, International Journal of Social Sciences and Education Research, Cilt: 1(3), 2015, s. 731

²⁰ Burada *feminizm*, kadınların kendi haklarının bilincine varmaları ve hakları adına mücadele etmeleri bağlamında kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle, kadının insan hakları süreci, feminizmin bir parçasını oluşturmaktadır. Ayrıca feminizme dair detaylı bilgi ilerleyen sayfalarda paylaşılacaktır.

tekrar yorumlanmasında devrimsel ve dönüştürücü bir potansiyele sahiptir.²¹ Karl Marks ve Charles Fourier gibi isimlerin de belirttiği gibi, bir toplumda kadınların durumu o toplumdaki uygarlaşmanın ya da insanileşmenin ölçütü olarak düşünülmelidir. Juliet Mitchell'e göre, eğer cinslerden biri lekelenirse, o zaman kaybeden insanlığın kendisidir.²² Bu durum sorunun ne kadar derin olduğunu ve de geçmişten bağımsız olmadığını göstermektedir.

Kadınların insan haklarına yönelik tarihi değerlendirilirken genellikle anaerkil dönemden başlatılmaktadır. Ancak 'anaerkil' dönem, bilim dünyasında hala tartışılan ve fikir birliğinin sağlanamadığı bir teoriyi oluşturmaktadır. Tarihin başına gidildiğinde, avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplumlarda kadınlar ve erkekler, iktisadi zorunluluklara ve hayat tarzına bağlılık göstermişlerdir. Paleolitik Çağ olarak da bilinen bu dönemde kadınlar, daha çok toplayıcılıkla uğraşmış, erkeklerle birlikte ava gitmişlerdir. Amerikalı antropologlara göre, göçebe topluluklarında cinsler arasında iş bölümü bulunmaktadır. Bu nedenle mülkiyet ve sermayenin olmaması, cinslerin birbirini sömürmesinin önünde engel oluşturmuştur. Kadınlar, kabile toprakları hakkında karar alabilmiş, evlilik vb. anlaşmalarda bulunarak savaflara katılmışlardır. İklimde gerçekleşen değişim, tarımın gelişmesini, tohumların ve tahılın üretilmesini sağlamıştır. İplik, dokuma, tohumların saklanması, değirmenlerin yapılması gibi yöntemlerin kadınlar tarafından geliştirilmesi, bu dönemde kadınları ön plana çıkarmıştır. Ancak ikinci teknik devrim olarak adlandırılan Orta Neolitik Çağ'da yeni enerji kaynaklarının bulunuşu, besin kaynaklarının çoğalması ve nüfusun artışıyla kadınların toplumdaki konumu değişmiştir. Doğurganlığın önem kazanmasıyla kadınlar evlere kapatılmıştır. Dini inanç biçimlerinin değişimi ile binlerce yıl ana-tanrıça ve tapınılan tek nesne olan kadınların yerini, çoğunlukla erkeklerin temsil ettiği heykelcikler ve erkek tanrılar almıştır. Andree Michel hayvanların ehlileştirilmesi, kadının toprağı kazmada kullandığı çapanın yerini sabanın alması ve erkeğin üremedeki rolünün anlaşılması gibi nedenlerin, kadını bu dönemde ikinci plana ittiğini belirtmiştir.²³

²¹ Charlotte Bunch, Samantha Frost, Women's Human Rights: An Introduction, Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge, 2000, s. 1

²² J. Mitchell, A. Oakley, Kadın ve Eşitlik, çev. Fatmagül Bertay, Pencere Yayınları, 3. Baskı, Ocak 1998, s. 23

²³ Andree Michel, Feminizm, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, (yayın yılı belirtilmemiş), s. 14-22

İnsanoğlunun doğa olaylarını kavramaya başlaması, üretim alanlarının yavaş yavaş erkeğin eline geçmesini sağlamıştır. Özellikle savaş araç ve gereçlerinin üretimi; saray, ordu veya din devleti gibi yeni örgütlenmeler, kadınları arka plana itmiştir. Kastettiğimiz bu olguları ise, Antik Yunan toplumunda görmek mümkündür. Örneğin din, Antik Yunan toplumunun merkezini ve siyasal hayatın temel dayanağını oluşturmuştur. Kadınlar, siyasal hayattan ve dini ritüellerden (kurban ayinleri vs.) dışlanmıştır.²⁴ Aynı zamanda kadınların tarihi temsilinde de bu durum gözlemlenmiştir. Antik Yunan yazarlarından Aristoteles'in (MÖ 384-322) ve Thucydides'in (MÖ 472-400) kadına yönelik olumsuz görüşleri, tarih yazınında kadınlara karşı önyargıların yaratılmasını sağlamıştır. Çünkü kadınlar, kargaşanın ve bozulmanın sorumlusu olarak görülmüşlerdir. Aristoteles, erkeğin karısı üzerindeki yönetiminin, bir devlet adamının yönetimi gibi olması gerektiğinden söz etmiştir. Thucydides de kadınların evle sınırlandırılması gerektiğine inanmıştır.²⁵ Aristoteles, kadınların adalet, cesaret ya da ılımlılık gibi erdemlere sahip olduğu konusundaki şüphelerini ifade etmiştir. Bu dönemde kadın, kamu yaşamına katılamamış, olimpiyatlarda erkekler yer almış ve tiyatrolarda ise kadın rollerini erkekler üstlenmiştir. Isparta ve Teos kentlerinin dışında hiçbir sitede kadınlar eğitim görmemişlerdir. Roma Uygarlığında ise aile, sosyal düzenin temelini oluşturmuştur. Aile içerisindeki hiyerarşi, erkeği evin reisi yapmıştır. Bu nedenle kadın, doğumdan ölüme kadar vesayet altında tutulmuştur. Kadın, vasisi olmadan hiçbir şey yapamamış ve kadının, kilise hukukundaki durumu ise evliliğin kutsallığı üzerine belirlenmiştir.²⁶ Örneğin, Livy, Tacritus, Vergillius gibi isimler, eserlerinde kamusal alanı kutsarken, ev-içini kötüleyen bir dil kullanmışlardır.²⁷

Orta Çağ'a gelindiğinde ise, feodal sistem toplumda hakimdir. Kentleşme, merkezi devlet ve onu tamamlayan orta sınıfın, kadını eve kapatması söz konusudur. Kilise ve dini öğretiler, kadınların bu hiyerarşinin dışına itilmesinde etkili olmuştur. Kilise ve din kitaplarında ya da dini konuşmalarda kadın ve kadın bedeni tehlikeli ilan edilmiştir. Dönemin özlü sözleri, vecizeleri, tıbbi yazıları ya da teolojik eserlerde kadına yönelik olumsuz tasvirler kullanılmıştır. Eril bir dil ve felsefe, kadının toplumda "insan" olarak

²⁴ Cemile Arıkoğlu Ündücü, Kadına Yönelik Şiddetin Tarihi, Alternatif Politika, Toplumsal Cinsiyet Özel Sayısı II, Şubat 2016, s. 4

²⁵ Serpil Sancar, Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul-2011, s. 507-511

²⁶ Emine Öztürk, Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını, Rağbet Yayınları, İstanbul-2011, s 26

²⁷ Serpil Sancar, a.g.e.

sorgulanmasına neden olmuştur.²⁸ Ticaretin gelişmesi ve kentlerin canlanması ise, bürokratların çoğalmasına yol açmıştır. Siyasi iktidar ve kültürde söz sahibi olan bürokratlar, rekabet nedeniyle kadınları bu alanın dışında tutmuşlardır. Kadınların veraset hakları kısıtlanarak, krallıklar ya da hanedanlıklarda söz hakları ellerinden alınmaya başlanmıştır. Ancak kadınlar, bu rolleri kabul etmeyerek 12. ve 14. yüzyıllar arasında direnmişlerdir. Aquitaine’li Aliénor (1122-1204), İngiltere’de önemli siyasi rol oynamış, ülkede din ve eğitim kurumları açmıştır. Polonya’da Jadwiga (1371-1399) Krakov Üniversitesini kurmuş; krallığına siyasi ve askeri yönden önderlik etmiştir. Her ne kadar kadınlar siyasi, dini ve iktisadi yaşamın her alanında direnmişse de kadınların hakları yavaş yavaş ellerinden alınmıştır. Kilise ve burjuvazi, kadınların büyük çoğunluğunun eve kapatılmasını sağlayacak bir süreci başlatmıştır. Engizisyon mahkemeleri kurularak kadının hukuki yönden kısıtlı konuma getirilmesine yönelik aile hukuku geliştirilmiştir. Engizisyon ile on binlerce kadın “cadılık” suçlamasıyla yakılmış ve yargılanmıştır. Din bilginleri tarafından kadının tek görevi doğurmak olarak belirlenmiş ve çocuk düşürme suç sayılmıştır. Cadı avı ise bir tür soykırıma dönüşmüş ve ancak 18. yüzyılda son bulmuştur.²⁹

Erken modern dönem Avrupası’na gelindiğinde kadın, sanatsal temsillerde yer almaya başlamıştır. Ancak bu olumlu gelişen bir süreç değildir. Çünkü, edebiyatta ve resimde kadın bir tür ilham aracına dönüştürülmüştür. Dönemin Aydınlanmacı düşünürleri de kadınlar hakkında olumsuz görüşlerde bulunmuşlardır. Montesquieu, kadınların erkekler üzerinde egemen olmak için çekiciliklerini kullandıklarını ileri sürmüştür. Rousseau da kadınların, erkekleri mutlu etmek için var olduklarını savunmuştur. Avrupa haricinde dünyanın pek çok yerinde kadının insan haklarından bahsedilmemiştir. Eski Mısır’da Firavunlar kız kardeşleriyle evlenmiş; Babil’de kadın, evcil hayvanlarla eş tutulmuştur. Eski Hindistan’da ise kadın, köle olarak kabul edilmiş ve 17. yüzyıla kadar var olan geleneğe göre kocası ölen kadın, kocasının cesedi ile yakılarak, yaşama hakkı elinden alınmıştır. Uzak Doğu’da ve Çin’de kadınların Arap toplumlarında olduğu gibi isimsiz, ancak numaralandırılmış oldukları bilinmektedir. Bu durum tarihi süreçte kadınların kurullarla, yasaklarla ya da gelenek adı altında kontrol

²⁸ Cemile Arıkoğlu Ündücü, a.g.e., s. 5

²⁹ Andree Michel, a.g.e, s. 29-33

edildiklerini göstermiştir.³⁰ Aydınlanma Çağı'nın önemi ise kadınların kendi haklarını aramaya başlamaları ve örgütlenmeleriyle ilgilidir. Özellikle Aydınlanmacı düşünürlerin, eserlerinde ve doğal haklar teorisinde kadına yer vermemeleri, kadınların kendi haklarını sorgulamalarını sağlamıştır. Aynı zamanda feodal ekonomiden sanayiye dayalı bir ekonomiye geçiş, kadınların eve kapatılmalarına karşı faaliyetlerini güçlendirmiştir. Ekonomiye bağlı olarak gelişen orta sınıftan bazı kadınlar edebiyat salonları kurarken, bazıları ise siyasi mücadeleye girmiştir.³¹

Kadınların, bu tür siyasal ve toplumsal mücadelesi ise feminist meydan okumayı doğurmuştur. Feminist düşünce³², kadınların uğradıkları haksızlıkların farkına varmaları ve bu haksızlığın toplumsal olarak var olduğunu anlamalarıyla gelişmiş ve kavramsallaşmıştır. Mücadelenin bağımsız bir biçimde yürütülmesi ile geleceğe alternatif bir vizyon oluşturulmuştur. Gelişmiş bir feminist bilincin ortaya çıkması ise, kadınların ekonomik olarak güçlenmesi ve kendi ekmeğini kazanmasıyla doğru orantılıdır. Batı'da bu koşulların oluşması 17. yüzyıldan itibaren kendini gösterse de sistemli bir feminist teorinin doğuşu, 18. ve 19. yüzyıllara denk gelmektedir.³³ Feminizmin bir harekete dönüşmesinde ise kadınların, ezilen gruba ait olduklarının bilincine varmaları etkili olmuştur. İlk başkaldırıları, feminist hareketin de ilk dalgasını oluşturmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında dünyanın farklı coğrafyalarındaki kadınlar, kolektif olarak bir araya gelerek, dernekler kurmuş ve erkeklerle eşit haklara sahip olma isteğini dile getirmişlerdir. I. Dünya Savaşı sonrası siyasal hakların kazanılması ile İlk Dalga Feminizmin gerçekleşmesi aynı döneme denk gelmiştir. Ancak başkaldırı süreçleri ülkeden ülkeye değişiklik göstermiştir. Hareketin ilk doğduğu yer olan İngiltere'de feminizm, 17. ve 18. yüzyıllarda orta sınıf ideali olarak gelişmiştir. 17. yüzyılda Mary Astell, mutlak hegemonyanın devlette ve toplumda zararlı olmasına karşın, aile içerisinde neden gerekli olduğunu sorgulamıştır. Günümüzde toplumsal cinsiyet rolleri³⁴ olarak

³⁰ Cemile Arıkoğlu Ündücü, a.g.e., s. 6

³¹ Andree Michel, a.g.e., s. 40-45

³² Emine Öztürk'e göre, *feminizm*, Avrupa kökenli bir fikir akımıdır. Çünkü kadına yönelik yapılan haksızlıklara karşı ilk başkaldırıları burada başlamıştır. Aynı zamanda kadının kendi haklarının bilincine varmasında Aydınlanma Çağı ve Sanayi Devriminin etkisinden de bahsetmiştir. bkz. Emine Öztürk, a.g.e., s. 23-47

³³ Fatmagül Berktaş, Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No: 7, İstanbul-2004, s. 4

³⁴ Toplumsal cinsiyet (gender), kültürün veya toplumun cinsiyete bağlı olarak bireyden beklediği davranışlardır. Cinsiyet (sex) ise, biyolojik bir kavram olup, bireyin doğumu itibarıyla başlayan süreci ifade

adlandırdığımız, kadınlık ve erkeklik halleri 18. yüzyılda, feministlerce adını koyamasalar da dile getirilmiştir. Feminist hareketin önemli isimlerinden Mary Wollstonecraft³⁵ “kadınlık toplumsal bir kurgudur” söyleminde bulunmuştur. Kadın hareketlerinin başında ise evli kadınların mülkiyet ve velayet hakları yer almıştır. 1867’de kadınlar, oy hakkı kazanmaya yönelik kampanya başlatmışlardır. 1908’de ise Hyde Park Eylemi, İngiltere’de 500 bin kadınla gerçekleştirilmiştir. Süfrajeterler (kadınlara oy hakkı taraftarları), kamuoyu ve parlamenterleri etkilemek adına yasal ve yasadışı yollar denemişlerdir. Fransa’da ise İnsan Hakları ve Yurttaşlık Bildirisi’nden yüz elli beş yıl sonra (1944) kadınlar eşit yurttaş olarak sayılmışlardır. 1790 senesinde Marquis de Condorcet ile ilk yurttaşlık tartışmaları başlamıştır. Olympe de Gouge’un 1791’de kral ve kraliçeye gönderdiği Kadın Hakları Bildirgesi ise harekete ivme kazandırmıştır. 1793 yılı Anayasası’nda genel oy hakkı kadınlara verilmemiş ve siyasal hak tanınmasını isteyen Gouge, gilyotine gönderilmiştir. Bu durum kadınların kulüpler kurmalarını ve siyasetle uğraşmalarını sağlamıştır. Sosyalist düşüncenin de geliştiği Fransa’da kadının emeğinin sömürülmesi gündem haline gelmiştir. Almanya’da ise kadın hareketleri, sosyalist çizgide gelişmiştir. Rusya’da gerçekleşen Bolşevik Devrimi de kadınların, devrim içerisinde ve sonrasında önemli roller oynamalarını sağlamıştır. Amerika’da ise kadınların hak talepleri, kölelik karşıtı harekete kadar gitmektedir. Amerika’da kadınlar tarafından, 1837’de kölelik karşıtı dernekler kurulmuş, toplantılar ve mitingler düzenlenmiştir. Ancak burada gerçekleştirilen en önemli eylem, Seneca Falls toplantısıdır. 19-20 Temmuz 1848’de yapılan toplantıda Duygular Bildirgesi (Declaration of Sentiments) yayınlanmıştır. Kadınlar, bildirge ile doğal haklarının neden ihmal edildiği konusunda açıklama istemişlerdir. Sonraki süreçte pek çok örgüt oluşturularak kadınların temel hakları sorunsallaştırılmıştır.³⁶

I. Dünya Savaşı öncesinde kadınlar, Uluslararası Kadınlar Konseyi’ni (ICW-1888) kurarak, kadınların ekonomik, siyasal ve aileye ilişkin haklarını elde etmek adına mücadele etmişlerdir. Her ülkede şubeleri bulunan Konsey, farklı sınıflardan kadınları bir

etmek için kullanılmaktadır. bkz. Canadian Institutes of Health Research, <https://cihr-irsc.gc.ca/e/48642.html> (E.T. 10.09.20)

³⁵ Mary Wollstonecraft, “Kadın Haklarının Savunusu” (Vindication of the Rights of Women) (1790) adlı eseriyle kadınların oy kullanması, eğitimde fırsat eşitliği ve kadınların mülkiyet hakları konusunda taleplerde bulunmuştur.

³⁶ H. Birsen Örs, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, İstanbul Bilgi Ün. Yayınları, 1. Baskı, 2007, İstanbul, s. 422

araya getirmiştir. Haklar arayışına giren kadınlar, 1907’de çalışan evli kadınların, kazançlarını özgürce kullanabilmeleri ve 1912’de çocuklarını tanımayan erkekleri cezalandıran yasaların yürürlüğe girmesini sağlamışlardır. 1904 yılında, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) ikinci bir uluslararası örgüt kurulmuştur. Uluslararası Kadın Oy Hakkı Birliği (IAW) örgütü, kadınların oy hakkı elde etmesi adına pek çok yolu (cam kırma, parlamento toplantılarını engelleme, grev...) denemiştir. Kadınlar savaşa giden süreçte de haklarını aramaya devam etmiştir. Özellikle savaş zamanında kadınların, erkeklerin yerine fabrikalarda çalışmaya başlaması, cinsler arasındaki rollerin değiştiğini göstermiştir. Örneğin çok sayıda kadın, silah fabrikalarında çalışmaya başlamıştır. Bu durum cinsler arası belirlenen rollerin ve kutsal ev kadınlığı söyleminin geride kaldığını göstermiştir.³⁷ Ancak savaş sonrasında geri dönen erkeklerin çalışma hayatına devam etmesi, kadınların evlerine dönmelerine neden olmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında ise kadınlar, artan faşizm ve müdahalelerden olumsuz yönde etkilenmiştir. Örneğin, Almanya’da Nasyonal Sosyalizm ile kadınların iş dünyasından çekilmeleri sağlanmış ve üniversiteye gitmeleri zorlaştırılmıştır. Bu dönem, kadın hareketlerini de sınırlandırmıştır. Savaş sonrasında (1945) ise gelişmiş ülkelerde, kadınların eski dönemlere kıyasla eğitim seviyeleri yükselmeye başlamıştır. Uzmanlık kazanma ve iş hayatına girmeye yönelik sayıda artış gözlemlenmiştir. Mevcut kadın-erkek ayrımcılığında ise herhangi bir değişim olmamıştır. Kadınlar, erkeklerle aynı işte ya da zorlu işlerde çalışsalar da eşit ücret ve koşullara sahip olamamışlardır. Simone de Beauvoir’un bu dönemde yayımlanan “The Second Sex (İkinci Cins/1949)” adlı eseri, içerdikleriyle oldukça ilgi görmüştür. Kamuoyunun dikkatini çekmesi ve diğer kadınlara da ulaşması, kadın hareketlerini duraklama döneminden kurtarmıştır. Eserde, erkek egemen yapının içerisinde kadın olarak var olmanın tarihsel, psikolojik ve felsefi açıdan koşulları incelenmiştir.³⁸

1960’lı yıllara gelindiğinde ABD ve Avrupa’da kadın hareketlerinin tekrar güçlenmesi ile İkinci Dalga Feminizm oluşmuştur. Özel ve kamusal alana yönelik eşitsiz rollerin devam etmesi, kadınların üretilen alternatif ilaçlara (doğum kontrol vb.) ulaşamaması, baskıcı ve tutucu yasaların varlığı gibi sorunlar kadınları özgürlük

³⁷ Andree Michel, a.g.e., s. 68-71

³⁸ Emel Atak, Avrupa Birliği’nde Kadın Hakları ve Türkiye’nin Uyum Süreci, Trakya Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler An. Bil. Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2009, s. 22-23

düşüncesine yöneltmiştir. Kadınlar, ataerkil düzeni eleştirerek, bedenlerinin erkek denetiminden çıkarılmasını talep etmişlerdir. Çünkü onlara göre, toplumun mevcut kuralları biyolojik cinsiyete göre değil, tamamen ataerkil bir sisteme göre inşa edilmiştir. Bu dönemde kadının insan hakları ise, tüm kadınlar adına yürütülmüştür.³⁹ Kimya ve tıp alanındaki gelişmeler doğum kontrol araçlarının üretilmesini sağlamıştır. ABD’de pek çok eyalette, doğum kontrolü yasallaştırılmıştır. Kürtaj hakkı ise, başta İngiltere (1967) olmak üzere diğer ülkelerde de tanınmıştır. 1966’da Betty Friedan tarafından ABD’de NOW (Ulusal Kadın Örgütü) adlı bir örgüt kurulmuştur. Friedan, evli ve çocuklu kadınların feminist duygularını uyandıran Kadının Gizemi (The Feminine Mystique) adlı kitabını yazmıştır. Kitabın da etkisiyle kadınlar, istihdam ayrımcılığına karşı ve eşit ücret için hükümet liderleri ve sendika temsilcileriyle bir araya gelmişlerdir. Ancak talepleri karşılıksız kalınca, kendi ulusal baskı grubuna (NOW) ihtiyaç duymuşlardır. Örgüt içerisinde genç ve evli olmayan kadınlar, NOW’dan ayrılarak Kadınların Kurtuluşu Hareketi’ni (WLM-1967) kurmuşlardır. Radikal bir yapıya sahip olması nedeniyle, hükümetler, kitle iletişim araçları, gazeteler, televizyon ağları ve üniversitelerde eylemler gerçekleştirmişlerdir. 1974’te ise Simone de Beauvoir başkanlığında Kadınların Hakkı Derneği (Ligue du droit des femmes) kurulmuştur.⁴⁰ Bunların dışında çok sayıda küçük sivil örgütlenmeler ile kadının insan haklarına dair hareket, geniş kitlelere yayılmıştır. Uluslararası alanda da birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Birleşmiş Milletler (BM), II. Dünya Savaşı sonrası, uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması ve insan haklarının güçlenmesi adına kurulmuş uluslararası bir kuruluştur. 1948’de kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile insan haklarının herkes için “ırk, renk, cinsiyet, dil”⁴¹ veya başka bir statü olmaksızın, eşit şekilde uygulanacağı açıkça belirtilmiştir. Metinde yer alan bu madde⁴², kadının insan hakları sürecinde bir iyileştirme sağlayamamıştır.⁴³ Bu nedenle BM içerisinde toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetilen mücadele günümüzde de devam etmektedir.

³⁹ Gün Taş, a.g.e., s. 169-170

⁴⁰ Andree Michel, a.g.e., s 84-87

⁴¹ Ayrımcılıkla mücadeleye yönelik uluslararası hukukta kabul edilen birçok düzenleme bulunmaktadır. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Kamuran Reçber, Uluslararası Hukuk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti İç Hukuku Açısından Ayrımcılıkla Mücadele, Avrupa Birliği’nin Meydan Okumaları, Platform AGORA, 2016, s.34-39

⁴² BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi Madde 2, bkz.

<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf> (E. T. 10.09.20)

⁴³ Stephen P. Marks, Human Rights: A Brief Introduction, Harvard University, 2016, s.4-7

BM içerisindeki mücadele, en başında kırk iki sivil toplum kuruluşunun iş birliği sayesinde “kadınlar ve erkekler için eşit haklar” söyleminin 24 Ekim 1945’te BM kuruluş sözleşmesinde yer almasıyla başlamıştır. 21 Haziran 1946’da ise Kadının Statüsü Komisyonu (CSW) kurulmuştur. Komisyon, kadınların, kendi haklarına dair bilgi toplamaları konusunda teşvik edici ve eşitliğin tesisinde zemini oluşturmuştur. Feminist hareketler, 1975 Uluslararası Kadın Yılı Bildirgesinin yayınlanması ve kadın konferanslarının düzenlenmesiyle ivme kazanmıştır. 1975-1985 yılları arası BM Kadın On Yılı olarak ilan edilmiştir.⁴⁴ Ancak 1960’ların sonunda BM sistemindeki tüm farklı organlar gibi konferanslar da Soğuk Savaş siyasetinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Konferanslar, ABD hükümeti tarafından bir tür komünist örgütlenme olarak görülmüştür. İkinci olarak ise konferansın nerede yapılacağı da sorun olmuştur. Sonunda ilk konferans, 1975’te Meksika’da gerçekleştirilmiştir. Birçok sivil toplum örgütünün ve hükümet delegelerinin katılımıyla tarihin en büyük toplantılarından biri yapılmıştır. Her ne kadar kadınlar kişisel olarak iş birliğinde istekli olsalar da Soğuk Savaş siyaseti toplantıda etkili olmuştur. Daha sonra 1980’de Kopenhag ve 1985’te Nairobi’de konferanslara devam edilmiştir.⁴⁵ Konferanslar, kadınların bir araya geldiği, farklılıklarını tartıştığı ve ortak yönlerini keşfettiği kritik alanları temsil etmiştir. Ancak, uluslararası alanda da kadınların mücadeleleri tam olarak yerini bulamamıştır. Kadınlara ait, özgül haklar genel olarak “insan hakları” çerçevesinde değerlendirilse de gecikmiş ve çözüme kavuşturulmamış bir sorun olmaya devam etmiştir. 1979’da BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesiyle (CEDAW) önemli bir adım atmıştır. Sözleşme taraf devletlere önemli sorumluluklar yükleyerek uluslararası hukukta ve mevcut insan hakları belgelerinde kadınlarla ilgili sorunları “kadınların insan hakları” olarak ele almıştır.⁴⁶ Feminizm hareketinde ise Üçüncü Dalga Feminizme geçilmiştir.

1980’ler sonrası feminist harekette fırsat ve hak eşitliği kavramlarının ötesine geçilerek, sosyal bilimlerin ve toplumsal düşünüş biçimlerinin maskülen (erkeksi) temellerine yönelik eleştirileri, feminizmin Üçüncü Dalgasını oluşturmuştur. Bu dönemde feminizmin daha geniş bir hareket alanına yayılması ve giderek disiplinler arası

⁴⁴ Onur Dinçer, Eşitlik Tahayyülünün Müşterek Kurgusu: Birleşmiş Milletler Kadının Statüsü Komisyonunun Çalışma Öncelikleri ve Çıkan Politika Metinleri Üzerine Bir Analiz, Uzmanlık Tezi, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Nisan 2014, Ankara, s. 8-12

⁴⁵ Kristen Godsee, Revisiting The UN Decade for Women: Brief Reflections on Feminism, Capitalism and Cold War ..., Women’s Studies International Forum 33 (2010), USA, s. 4-9

⁴⁶ Emel Atak, a.g.e, s. 24

bir nitelik kazanması söz konusudur.⁴⁷ 1980'lerin sonlarında uluslararası sistemin değişen koşullarının etkisiyle temel tanımlar, kavramlar ve kuramlar yeniden irdelenmiştir. Kadına şiddet, cinsellik, kadının güçlendirilmesi gibi mikro politikalara yer verilerek, özellikle ırk, etnik, dini ve cinsel kimliklere dair farklı bakış açıları geliştirilmiştir. Burada kadın hem cinsiyet rolleri hem de kimlikleri bakımından değerlendirilmiştir. Feministler, 1990'lı yılların politik sürecinin etkisiyle, toplumsal cinsiyet rollerinin ortadan kaldırılmasına yönelik mücadele etmişlerdir. Sadece kadınların erkeklere karşı mevcut durumunu değil, aynı zamanda savaş, güvenlik, çevre sorunları, insan hakları, adalette eşitlik gibi konularda alternatif bakış açıları da geliştirmeye çalışmışlardır.⁴⁸ Örneğin, 1993 yılında Viyana'da düzenlenen BM Dünya İnsan Hakları Konferansında, insan haklarının cinsiyete yönelik sorunları gündeme getirilmemiştir. Bu durum, kadınların küresel ölçekte kampanya başlatmalarına yol açmıştır. Kampanya, Dünya Konferansını “kadınların her aşamasındaki insan haklarını kapsamlı bir şekilde ele almaya” ve “toplumsal cinsiyet şiddetini, birçok biçime sahip evrensel bir fenomen olarak tanımaya” davet etmiştir. Kadınlar, daha sonraki BM Konferanslarında lobicilik yapmaya ve kadınların insan haklarının daha geniş bir şekilde tanınmasına devam etmişlerdir. Kadınların insan hakları fikri, kadınların dünyadaki diğer hemcinslerinin deneyimlerini paylaşmalarını ve değişim için iş birliği içinde çalışmalarını açısından önemlidir.⁴⁹ Tarihsel süreçte kadınlar, pek çok şekilde haklarından mahrum bırakılmışlardır. Ancak ekonomik, sosyal ve siyasal alanda yaşanan gelişmelerin etkisiyle kadınlar, zamanla haklarını geri kazanmışlardır. Bugün geniş tabana yayılan ve küresel ölçekte savunulan feminizm, tarihi birikimin ve mücadelenin bir ürünüdür. Ayrıca feminist görüşlerin uluslararası ilişkiler disiplinde görünürlük kazanmaya başlaması da feminist hareketlerin ve özellikle Üçüncü Dalga Feminizmin etkisiyle ilgilidir. Bu anlamda feminizmin uluslararası ilişkiler alanındaki gelişimi disiplinin diğer teorilerine kıyasla oldukça yenidir.

⁴⁷ Mehmet E. Eken, Feminizm, Maskülenite ve Uluslararası İlişkiler Teorisi: Uluslararası Siyasetin Toplumsal Cinsiyeti, der. Ramazan Gözen, Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2014, İstanbul, s.450

⁴⁸ Gün Taş, a.g.e., s. 172

⁴⁹ Charlotte Bunch, Samantha Frost, a.g.e., s. 3-6

2. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE FEMİNİST YAKLAŞIMLAR: TEMELLERİ VE GELİŞİMİ

1980'lerin sonlarından itibaren uluslararası ilişkiler disiplinine dahil olmaya başlayan feminizm, ideolojik olarak özgül, politik olarak ise özerk bir harekettir. Feminizm, uluslararası ilişkiler disiplinin diğer yaklaşımlarından farklı olarak, toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini ortaya çıkarmaktadır. Başka bir deyişle toplumsallaşma süreci ve kültürün etkisiyle oluşturulan kadın ve erkek olma özelliklerini görünür kılmaya çalışmaktadır. Bu hiyerarşilerin yarattığı egemenlik/iktidar ilişkilerini ve erkeklerin egemen, kadınların ise bağımlı olduğu sosyal bir düzenin varlığını eleştirmektedir. Feminizm, kadınların maruz kaldıkları şartları algılamayı, politik olarak kadını baskı altına alan düzeni tanımlamayı ve ona karşı mücadele yöntemleri geliştirmeyi hedeflemektedir.⁵⁰ Bu anlamda feminizm gerek bu düzenin algılanışı gerekse de ona karşı çıkmamanın yollarını oluşturmak için kendi içinde farklı yaklaşımlara ayrılmıştır. Diğer bir ifadeyle, feminist uluslararası ilişkiler çeşitli yaklaşımlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla feminizmi tanımlamak ve onu uluslararası ilişkiler disiplinde değerlendirmek düşündüğümüzden de zordur.

Bu nedenle çalışmanın bu kısmında, tarihsel olarak bahsettiğimiz feminizmin tanımı yapılarak, uluslararası ilişkiler disiplinindeki süreçlerine değinilecektir. Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının temel savunularına, alana yönelik katkılarına ve eleştirilerine yer vererek, feminist uluslararası ilişkiler hakkında detaylı bilgi sağlanacaktır. Sonrasında ise, uluslararası ilişkilerin temel konu ve kavramlarına yönelik eleştirilerinden bahsedilecektir. Son olarak da feminist uluslararası ilişkilerin, disipline katkılarına ve disiplinin feminizme yönelttiği eleştirilere yer verilerek bu kısım tamamlanacaktır. Bu sayede savaşlarda kadın olgusunun analizi yapılırken, neden feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarından yararlanıldığı anlaşılacaktır. Örneğin feminist yaklaşımlar aracılığıyla militarizm, savaş, güvenlik, güç ve devlet gibi kavramlara yönelik geleneksel söylemlere yeniden bakılacaktır.

⁵⁰ J. Ann Tickner, a.g.e. (1992), s. 1-180

2.1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE FEMİNİST YAKLAŞIMLARIN ORTAYA ÇIKIŞI

Feminizm, cinslerin eşitliği kuramı⁵¹ üzerine temellenen ve kadınların eşit hak taleplerini gerçekleştirmeyi amaçlayan bir akım olarak tanımlanmaktadır. Latince kadın anlamına gelen *femina* sözcüğünden türetilen feminizm, ilk önce Fransızcaya (1837) yerleşmiş bir kavram olup, erkeklerin, kadınsılık eğilimi gösterdiği durumlarda kullanılmıştır.⁵² Ancak zamanla bu tanımından uzaklaşmıştır. Feminizmin, İngilizceye girişi ise *womanism* (kadıncılık) terimi ile 1890’larda gerçekleşmiştir. Bakıldığında kadın cinsinin, insan nüfusunun yarısını oluşturduğu halde uygarlıklar tarihi boyunca ikincil konumda ve ataerkil sistemin baskısı altında yaşamak durumunda kaldığı, Antik Çağ’dan bu yana bilinmektedir.⁵³ Bir üst bölümde de belirtildiği gibi, tarih boyunca pek çok düşünür, doktrin-yapıcı kimseler ya da olaylar, kadın ve kadının toplumsal konumu üzerine bir şeyler söylemiş veya öngörmüştür. Ancak feminizm, bu öngörülerin yanında kadınların toplum içerisindeki rollerini ve haklarını genişletmek amacıyla, feminist hareketi uluslararası ilişkiler literatürüne kazandırmıştır. Feminizm ve feminist araştırma, kadınların deneyimlerini ve yaşamlarını dönüştürecek ya da özgürleştirecek politik bilgiye ulaşmada önemli bir yolu oluşturmuştur. Bu nedenle feminizmin, sosyal bilimlere girişinin bir tür tesadüf olmadığını söyleyebiliriz.

Feminizm ve uluslararası ilişkiler, ilk bakışta birbirinden farklı iki düşünce geleneği gibi görünse de aslında birbirleriyle uyumludurlar. Uluslararası ilişkiler düşünürlerinden, Harold D. Lasswell’in klasik tanımına göre politika, “kimin, neyi, ne zaman ve nasıl elde ettiği” ile ilgilidir. Buna göre feminizmin de “kimin, neyi, ne zaman ve nasıl tanımladığını ve karakterize ettiğini” sorguladığını belirtebiliriz. Feminizm, uluslararası ilişkiler disiplininin temellerine inerek, maskülen yapının nasıl ve ne zaman oluşturulduğunu ve güç ilişkilerini araştırmaktadır. Uluslararası ilişkiler ve feminizm, “sistemin” kendisini

⁵¹ Cinslerin eşitliği ile kadınların ve erkeklerin toplumsal, ekonomik, siyasal ve diğer tüm alanlarda eşit muamele görmesi ve cinsiyetlerinden (sex) ötürü ayrımcılığa uğramaması gerektiği anlayışı ifade edilmiştir.

⁵² İfadeye göre, feminizmin bir diğer anlamı erkeğin efemenlik eğilimi göstermesidir. Efemenlik kavramı, kadının doğasında mevcut olduğu düşünülen davranış özelliklerinin, erkek bireyler tarafından sergilenmesidir. İngilizce ve Fransızca sözlüklerin çoğunda bu tanımlamaya rastlanmaktadır. Ör. Grand Larousse Encyclopedique (1961), Fransızca sözlüğü.

⁵³ Sibel Özbudun, Niçin Feminizm Değil? Niçin Değil Dizisi, Süreç Yayınları, 1. Baskı, 8 Haziran 1984, s.6-7

oluşturan ve toplumsal olarak işleyen kurallarını incelemektedir. Feminist analistler de disiplinin diğer teorilerinden farklı olarak iktidar, savaş, güvenlik ve müdahale arasındaki ilişkileri oluşturan düşüncelerin, toplumsal cinsiyet üzerinden nasıl değişime uğradığına ve kazandığı farklı anlamlara bakmaktadır. Kadının konumu, temsili ve katılımı ile başlayan soruların, cinsiyetin ötesine geçerek toplumsal yaşamın pek çok boyutunu ilgilendiren sorulara dönüşmesi söz konusudur. Uluslararası ilişkiler yaklaşımları da toplumsal düşünüş biçimlerinin ekseninde gelişmekte ve burada kurulan denklemlerin dünya siyasetine aktarılmasını sağlamaktadır. Feminist uluslararası ilişkiler ise aktarılan denklemleri veya şablonları tekrar tartışmaya açarak, disiplinin eksik yönlerini ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal düşünüş biçimlerinin Batılı ve maskülen olduğu iddia edilmekte ve bu durum feministlerce eleştirilmektedir. Zira kadın ve erkek arasındaki farklılık sadece biyolojik farklılığa dayanmamaktadır. Feministlere göre sosyalizasyon süreci ile kültürel olarak inşa edilen maskülen düşünüş ve davranış biçimlerinin bu farklılıklarda etkisi bulunmaktadır. Buna göre, toplumsal cinsiyet (gender), cinsiyetler arasındaki ilişkinin doğuştan var olmadığını; kültürel olarak üretildiğini ifade etmektedir. Cinsiyet (sex) ise doğuştan kaynaklanan, cinsler arasındaki biyolojik farklılık anlamına gelmektedir. Kısacası kadın-erkek ayrımı, toplumun düşünüş ve ifade ediş biçimlerinin birey tarafından içselleştirilerek öğrenilmesiyle ilgilidir.⁵⁴

Uluslararası ilişkilerde toplumsal cinsiyet ve cinsiyet ayrımcılığını görünür hale getirmeye yönelik feminist girişimler, 1980'lerin sonlarına ve 1990'ların başlarına denk gelmektedir. Soğuk Savaş sonrası disiplinin odağının değişmeye başlaması ve disiplinde “üçüncü tartışma” olarak adlandırılan uluslararası ilişkilerde post-pozitivist dönemin gerçekleşmesi, feminist yaklaşımların önünü açmıştır. Sosyoloji, tarih ve siyaset felsefesinden ve disiplinler-arası çalışmalardan yararlanan post-pozitivistler, nesnel ve evrensel açıklamalar arayışını sorgulamaya başlamışlardır. Yaptıkları analizlere cinsiyeti de dahil etmeleriyle feminist perspektiflere yer açılmıştır. Farklı sorular sorarak, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerini çevrelemiş ve onlara “toplumsal cinsiyet mercekleme” aracılığıyla bakmaya başlamışlardır. Böylece görünmeyeni görünür kılarak, kadınlara yetkin aktörler olarak dikkat çekmeyi başarmışlardır. Feminist araştırmalar için “bilgi” ile kastettiğimiz şeyi sorgulamak ve yeniden düşünmek önemlidir. Bilginin,

⁵⁴ Mehmet E. Eken, a.g.e., s. 445-446

erkeklikle ilişkilendirildiğine ve rasyonel/duygusal, nesnel/öznel, kamusal/özel gibi ikili ayrımlar temelinde inşa edildiğine dikkat çekilmektedir. Feministler, uluslararası ilişkilerin erkek bakış açısıyla ele alındığını düşünerek, disiplinin tarafsız olmadığını iddia etmektedirler.⁵⁵ Bu nedenle dönemin başında çeşitli konferanslar ve yayınlanmış kitaplarla feminist uluslararası ilişkilerin gelişimine ivme kazandırmışlardır. Günümüzde alanın klasikleri olarak kabul edilen kitaplar, bu dönemde ortaya çıkmıştır. Jean B. Elshtain'ın, *Women and War* (1987), Cynthia Enloe'nin, *Bananas, Beaches and Bases* (1989), J. Ann Tickner'in *Gender in International Relations (...) (1992)* ve Christine Sylvester'in *Feminist Theory and International Relations in a Postmodern Era* (1994) vb. eserler, 1990'ların başında iz bırakmıştır.⁵⁶ Hepsinin yaklaşımları farklı olsa da uluslararası ilişkilerin temel parametrelerini yeniden düşünmek temelinde birleşmişlerdir. Uluslararası ilişkiler konferanslarında feminist düşüncenin dikkat çekmesinde üç konferans belirleyici olmuştur. 1988'de Londra Ekonomi Okulu'nda düzenlenen konferansta sunulan bildiriler, Millennium Dergisinin özel sayısında yayımlanmıştır. 1989'da Güney Kaliforniya Üniversitesi ve 1990'da Wellesley Koleji Konferansları da gelişmelere katkı sağlamıştır. Konferans bildirileri, Rebecca Grant ve Kathleen Newland tarafından düzenlenerek "Cinsiyet ve Uluslararası ilişkiler" olarak yeniden yayınlanmıştır.⁵⁷ 1989'da kadınlar, Londra Ekonomi Okulu yüksek lisans programlarına girmeye başlamıştır. 1990'lı yılların başında İngiliz ve (Kuzey) Amerikan Uluslararası Etüt Dernekleri tarafından cinsiyet çalışmaları üzerine araştırma bölümleri kurulmuştur. Artık toplumsal cinsiyet ve uluslararası ilişkiler üzerine önemli bir literatür oluşmuş ve dersler çoğaltılmıştır.⁵⁸

Uluslararası ilişkilere dahil olmaya başlayan feminist yaklaşımlar, ana akım teorik yaklaşımlara alternatif oluşturmuş ve alana olan ilginin artmasına yol açmıştır. Böylelikle

⁵⁵ Laura Sjoberg, Ann Tickner, *Feminist Perspectives on International Relations*, ed. by Walter C. T. Risse, Beth A. Simmons, *Handbook of International Relations*, 2. Baskı, Sage Publication, Landon 2003, s. 172-173

⁵⁶ Ayrıca bkz. Jean B. Elshtain, *Women and War*, The Un. Of Chicago Press, Chicago & London, 1987, Cynthia Enloe, *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler*, *Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset*, çev. B. Kurt & E. Aydın, Çitlembik Yayınları: 37, İstanbul-2003, J. Ann Tickner, *Gender in IR, Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, Columbia Un. Press, New York, 1992, Christine Sylvester, *Feminist Theory and IR in a Postmodern Era*, Cambridge Un Press, 1994

⁵⁷ Annick T. R. Wibben, *Feminist International Relations: Old Debates and New Direction*, *The Brown Journal of World Affairs*, Vol 10, No. 2 (Winter/Spring 2004), s. 98

⁵⁸ J. Ann Tickner, *Feminist Perspectives on International Relations*, ed. by Walter C. T. Risse, Beth A. Simmons, *Handbook of International Relations*, 2. Baskı, Sage Publication, Landon 2003, s. 275-276

feminizm, uluslararası ilişkiler disiplinde, meşru bir alt alan olarak kurulma sürecine de girmiştir. Marysia Zalewski'nin ifadesine de yer verilirse, feminist yaklaşıma dair disiplinde, iki temel soru sorulmaktadır. Bunlar, “cinsiyet nerede?” ve “kadın ne yapıyor?” şeklindedir. Bu tür sorular, disiplinde yer alan çalışmaların erkekler ve kadınlar arasındaki güç eşitsizliklerine neden olduğunu ortaya çıkarmıştır. Diana Thorburn, feminist perspektiflerin uluslararası ilişkiler alanına girişini beş farklı faktörle açıklamıştır. İlki, 1970'lerin başında hem akademide hem de kadın ve kalkınma alanında yaşanan gelişmelerin etkisiyle ilgilidir. 1975-1985 BM Kadın On Yılı olarak düzenlenen Dünya Kadın Konferansları örnek olarak gösterilmiştir. Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Hareketi'nin (GAD) ortaya çıkışı ve büyümesi, kadın-erkek güç ilişkilerine bakan ve toplumsal cinsiyet yaklaşımını ele alan akademik-politik araştırma süreçlerini başlatmıştır. Küresel ve politik süreçlerin cinsiyetlendirilmesi, güç ilişkilerinin etkilendiğini ortaya çıkarmıştır. İkinci bir faktör olarak, Soğuk Savaş'ın sona ermesini göstermiştir. Alanda, meselelerin Doğu-Batı bölünmesinin ideolojik ve militarist sınırlarından kayması, feminist uluslararası ilişkiler alanına zemin hazırlamıştır. Cinsiyet, çevre, uyuşturucu ticareti, etnik köken ve demografik konularla ilgili hususları içeren “yeni” bir eğilime geçiş söz konusu olmuştur. Üçüncü gelişme ise, Soğuk Savaş'ın ardından uluslararası ilişkiler konularının değişmesiyle ortaya çıkan insan hakları, göç ve demokratikleşme gibi konuların önem kazanmasıyla ilgilidir. Bu sayede kadın meselelerinin artık göz ardı edilemeyeceği anlaşılmıştır. Dördüncü faktör, 1970'lerden bu yana disiplinin feminist sorgulamalara maruz kalması sonucunda doğal olarak değişmesi üzerinedir. Son olarak ise kadınların, uluslararası arenada aktör olarak artan varlıklarından kaynaklandığı yönündedir. Yapılan araştırmalarda erkek egemen bakış açısı disiplinde yaygınken, alanda daha fazla yer almaya başlayan kadınlarla, cinsiyete dayalı kısıtlamalara karşı daha özgür söylemlere izin verilmiştir. Başka bir deyişle, karar alma mekanizmalarında ve dış politika alanlarında kadınların sayısı artmıştır. Örneğin Thorburn, dünyadaki kadın bakanların oranlarına dair bir karşılaştırmada bulunmuştur. Buna göre, 1987'de kadın bakan sayısı yüzde 3,4 iken; 1996'da yüzde 6,8'e yükselmiştir.⁵⁹ Özel alanın bir parçası olarak değerlendirilen kadın, kamusal alanda da kendini göstermeye başlamıştır. Kadınların uluslararası platformda temsilinin

⁵⁹ Diana Thorburn, *Feminism Meets International Relations*, SAIS Review, Vol. 20, No. 2, Summer-Fall 2000, John Hopkins Un. Press, s. 1-5

güçlenmesi, askeri veya bürokrasi alanlarında katılımlarının artması, feminizmin de güçlenmesini sağlamıştır. Feminist eleştirilerle de uluslararası ilişkiler alanında kadın deneyimlerine yer verilmesi zorunlu hale getirilmiştir.⁶⁰

J. Ann Tickner, Christine Sylvester ve Cynthia Enloe gibi pek çok isim, feminist uluslararası ilişkilerin ihtiyaç duyduğu görünürlüğü alana kazandırmıştır. Geleneksel uluslararası ilişkilerin sınırları aşarak, canlı ve daha zengin tasvirler ile feminist uluslararası ilişkiler, alanda geliştirilmiştir. Feminist akademisyenler, uluslararası ilişkilere özgü düzeltici, ek ve analitik dönüştürücü müdahalelerde bulunmuşlardır. J. Ann Tickner, uluslararası ilişkiler disiplinde ve uluslararası politika alanlarında kadınların azlığına dikkat çekmiştir. Uluslararası ilişkilerde feminist perspektifleri analiz ederken de çoğunlukla *prens* ve *prenses* ifadelerini kullanmıştır. Tickner'a göre, uluslararası ilişkiler alanı "maskülen (erkeklikli)" bir yapıya sahiptir. Örneğin, Machiavelli'nin *Prens* (1532) adlı eserinde, bize bir dış politikanın başarılı olması için devletlerin ve prenslerin nasıl davranması gerektiği söylenmektedir. Machiavelli, prensin cesaret, itiraz ve güç göstermesi gerektiğini, tek kalıcı savunma yönteminin ise kendi eylemine dayandığını belirtmektedir. Çünkü prens güç ve kontrol için çabalarken, aynı zamanda 'talih'in (Fortuna) olumsuz etkilerinin üstesinden de gelebilmelidir. Burada talih, sağı-solu belli olmayan bir güç olarak tasvir edilmiştir. İsmi ise, Roma mitolojisinde yer alan talih tanrıçası Fortuna'dan almıştır.⁶¹ Tickner, Machiavelli'nin *Prens*'i haricinde, T. Hobbes'un "Leviathan (1651)" ve Kenneth Waltz'un "Man, the State, and War (1959)" isimli eserlerini de eleştirmiştir. Onların, uluslararası politikanın bazı geleneksel hikayelerini inşa ettiklerini belirtmiştir. Bu metinlerde diplomatik uygulamalar ve savaş sanatı gibi alanlar *prenslerin* işi; real-politik dünyasına uygun olmayan alanlar ise *prenseslerin* işi olarak ele alınmıştır. Başka bir deyişle, kamusal alanın eril bir yaşam alanı olarak düşünülmesi, kadınların kulak ardı edilmelerine yol açmıştır.⁶² Cynthia Enloe de "uluslararası siyasetin haritası çizilirse sadece geleneksel,

⁶⁰ Çiğdem Aydın Koyuncu, Uluslararası İlişkiler Temelinde Farklı Feminist Yaklaşımların Söylemleri, der. Tayyar Arı, Post-modern Uluslararası İlişkiler Teorileri 2, Dora Yayınları, Bursa-2014, s 206

⁶¹ Eserde yer alan talih (Fortuna) kelimesi feminen; erdem (virtù) kelimesi ise maskülen özellikler ile açıklanmıştır. Örneğin Fortuna, dövülüp, boyun eğmeye zorlanması gereken bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Bkz. Niccolo Machiavelli, *Prens*, Çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2012, s. 19-25 ve 130-133

⁶² J. Ann Tickner, Searching for the Princess, Feminist Perspectives in International Relations, Harvard International Review, Vol. 21, No. 4 (Fall, 1999), s. 44-48

toplumsal olarak cinsiyetleştirilmiş ve erkeklerin yer aldığı bir manzarayla karşılaşmamızın mümkün olduğunu” belirtmiştir. Enloe, feminist kuramlar çerçevesinde dünyaya bakmaya başladığımız zaman, geleneksel veya biyolojik olarak bahsedilen şeylerin aslında sonradan yaratıldığını fark edeceğimizden söz etmiştir. Enloe’ye göre, kadınların savaş, evlilik, ticaret ya da iş deneyimleri “human interest” (insanın ilgisini çeken) sütununa dahil edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, kadınların deneyimleri magazinsel haber niteliği taşımış ve sorgulanmamıştır. Aynı zamanda toplumda, kadınların kamusal alanda militarizm taraftarı veya diplomat olamayacaklarına dair görüşler de bulunmaktadır. Ancak Margaret Thatcher, Indira Gandhi ve Jeanne Kirkpatrick gibi isimler tersi yönde örnek oluşturmaktadır. Bu nedenle, Enloe, bir kadının doğuştan militarizm ya da otorite karşıtı olmadığını belirtmektedir. Enloe’ye göre, kadınlar bilinçli veya bilinçsiz olarak sistemin her alanında (turizm, askeri üsler, sömürgecilik) yer almışlardır. Ona göre, özel olan uluslararasıdır ya da siyasi olan özeldir. Yani, uluslararası siyaseti ya da ilişkileri anlamak adına sistemin tersten ve düzden okunması gerektiğini, cinsiyetin ise analiz nesnesi yapılmasını savunmaktadır.⁶³

Christine Sylvester da yaklaşımında Tickner ve Enloe’den farklı olsa da onlar gibi uluslararası ilişkilerin maskülen yapısına dikkat çekmiştir. Uluslararası ilişkilerin “yüksek politika” olarak tasvirini eleştirerek, feminist düşüncelerin disiplini güçlendirici ve iyileştirici etkisinden söz etmiştir. Uluslararası ilişkileri oluşturan manzarada yer alan birtakım eksik parçaların, feminist yaklaşımlarla giderilebileceğini savunmuştur.⁶⁴ Feminist çalışmalar, uluslararası ilişkiler teorisi ve pratiğinde toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin aşılmasında rol üstlenmektedir. Feminist sorgulama diyalektik bir süreci oluşturduğu gibi disiplinler-arası ve siyasi yapıdadır. Birçok feminist akademisyen, feminizmin devam eden projesini belirtmek için “metodoloji” yerine “perspektif” terimini kullanmıştır. Feminist perspektifler, feminist teorinin kendisinde bir tartışma yaşanırken uluslararası ilişkilere girmiştir. Feminist teorilerin temel endişesini ise kadının tabiiyetini sona erdirmek oluşturmuştur.⁶⁵ Sorunların çeşitliliği, kültür ve toplum farklılıkları, feminizmde farklı yaklaşımlara yol açmıştır. Bunlardan en bilinenleri, liberal

⁶³ Cynthia Enloe, Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler, Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset, çev. Berna Kurt & Ece Aydın, Çitlembik Yayınları: 37, 2003, İstanbul, s. 30-36

⁶⁴ Christine Sylvester, Feminist International Relations, An Unfinished Journey, Cambridge Un. Press, 2001, s. 15

⁶⁵ Seema Narain, Gender in International Relations: Feminist Perspectives of J. Ann Tickner, Indian Journal of Gender Studies 21(2), 2014, SAGE Publications, s. 187

feminizm, marksist ve sosyalist feminizm, radikal feminizm, post-modern feminizm ve post-kolonyal feminizmdir. Yaklaşımların her biri farklı dönemlerde incelenmektedir. Liberal feminizm, liberal düşüncenin doğal haklar kavramından yola çıkarak oluşturulmuştur. Kadınların da tıpkı erkekler gibi “insan” olduklarına dikkat çeken liberal feminizmde, kadınların erkeklerle eşit haklar elde etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Erkeklerle ait görünen ve ayrıcalıklı kılan hakların, kadınlar için de geçerli olduğu iddia edilmiştir. Çalışma şartlarını değerlendiren liberal feminizmde, kadınların erkeklerle eşit iş ve ücrette çalışmadıkları da gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, cinsiyetler arası eşitliğin sağlanmasında yasal ve sosyal reformların yapılması gerektiği savunulmuştur. Bu nedenle yaklaşımın ilk amacını, kadınlara, erkeklerle eşit oy hakkı tanınması; ikinci amacını ise, kadınların serbest piyasa ekonomisinde erkeklerle eşit şartları elde etmeleri oluşturmuştur.⁶⁶ Marksist feminizmde ise, kadınların kamusal alandan dışlandığı ve böylelikle erkeğe ekonomik açıdan bağımlı hale geldikleri vurgulanmıştır. Kapitalizmin işçiyi sömürmesi gibi ataerkil sistemin de kadını sömürdüğü iddia edilmiştir. Böylece, emeği sömürülen kadın, kendisine yabancılaşmıştır. Marksist feminizm, kadına yönelik sınıf boyutunu ve tarihi analiz biçimini kullanması ile de akademik feminist çalışmalara katkı sağlamıştır. Diğer bir yaklaşım olan sosyalist feminizm ise, sosyalist hareketin gelişmesine bağlı olarak kadınlara sosyal ve siyasal sistemlerde yeni statüler sağlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Sömürülen insanların merkezinde, kadınların başta ele alınması gereken konu olduğu savunulmuştur. Ayrıca ırkçılık, kapitalizm ve erkek egemenliği, iç içe geçmiş yapılar olarak ele alınmıştır. Kadınlara yüklenen çocuk doğurma ya da üreme görevi ve erkeğe bağımlı hale gelmesi de eleştirilmiştir. Radikal feminizm ise, kadın özgürlük hareketi olarak gelişen liberal ve marksist feminist geleneklerden etkilenerek ortaya çıkmıştır. Toplumdaki cinsiyet temelli iş bölümü, ataerkil yapı ve cinsiyet rollerinin devrimci yoldan yıkılması gerektiği savunulmuştur. Kadınların kurtuluşuna yönelik çabaların ve oy hakkının tanınması yetersiz bulunmuştur. Temelde cinsiyet rollerinin değişmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶⁷

Feminist uluslararası ilişkilerdeki diğer bir yaklaşım olan, post-modern feminizm ise, cinsiyetçiliğin ve ataerkil varsayımların köklerine dair daha derin bir araştırmaya yönelik

⁶⁶ Çiğdem Aydın Koyuncu, a.g.e, der. Tayyar Arı, s.208-209

⁶⁷ Muhittin Ataman, Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti, Alternatif Politika, Cilt I, Sayı I, Nisan 2009, s. 16-19

duyulan ihtiyaçtan ortaya çıkmıştır. Onlara göre, modern bilim anlayışının ve aydınlanmacı geleneğin erkek merkezli bir temeli bulunmaktadır. Bu nedenle sokaklarda ve üniversitelerde hakikatin nasıl üretildiğiyle ilgilenmişlerdir. Aynı zamanda kadın ve erkek arasında sadece toplumsal olarak inşa edilmiş farklılıkların olduğunu kabul etmişlerdir. Kadınların tekdüze bir kategori olmadığını ve kadınların da sınıf, cinsellik, yaş, etnisite gibi pek çok konuda ayrıldıklarını vurgulamışlardır. Dolayısıyla post-modern feministler, kadınlar ve erkekler arasında ikilik yaratmayacak söylemler ortaya koymaya çalışmışlardır.⁶⁸ Son olarak çalışmanın da teorisini oluşturan, post-kolonyal feminizm, başlangıçta Batı’da doğmuş olan feminist teorilerce dile getirilmeyen ya da eksik bahsedilen Üçüncü Dünya kadınlarının sorunlarını duyurabilmek için ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra Batı’nın kendi değerlerini, Batı dışındaki tüm ülkelere benimsetmeye çalışmasını eleştirerek, çalışma alanını genişletmiştir. Bu anlamda sömürgeciliğin ve savaşların kadınlar üzerindeki etkilerine bir tepki olarak doğmuştur. Post-kolonyal feministler milliyetçilik, şiddet, savaş, militarizm, tecavüz, melezlik ve beden politikaları gibi pek çok konuyla ilgilenmişlerdir. Batılı feministlerin, Batı dışı toplumlardaki kadınların kültürlerine, sosyal sınıflarına ya da ırklarına bağlı farklılıklarını kabul etmeyen yaklaşımlarını eleştirmişlerdir. Bu nedenle post-kolonyal feministlerce, Batı dışı toplumlardaki kadınların deneyimlerinin birbirinden farklı olduğu ve ortak bir geçmişten ziyade, “ortak mücadele” bağlamında birleşmeleri gerektiği savunulmuştur.⁶⁹

Uluslararası ilişkilerin temel varsayımlarına alternatif olan daha pek çok feminist yaklaşım bulunmaktadır.⁷⁰ Temelde ise feminist yaklaşımlar, “toplumsal cinsiyeti” analiz nesnesi yaparak, uluslararası ilişkilerin cinsiyet yanlılığını ortaya çıkarmışlardır. Alanda ve küresel siyasette kadınların görünürlüğünü yeniden kazandırmaya çalışmışlardır. Uluslararası kavram ve politikaların cinsiyetlendirilmiş yapılarını araştırarak, bu yapıların doğallığını sorgulamışlardır.⁷¹ Nitekim okulda, evde, medyada ya da iş yerinde geçerlilik sağlayan toplumsal cinsiyet kalıplarının, kadınları salt olarak “insan” soyutlamasının dışında bıraktığı da vurgulanmıştır. Başka bir deyişle kadınlar, sırf

⁶⁸ Ibid, s. 20-21; Linda Martin Alcoff, *The Politics of Postmodern Feminism, Revisited*, Cultural Critique, Spring, 1997, No. 36, s. 11-12

⁶⁹ M. Necip Arman, Didem Şerbetçi, *Post-Kolonyal Feminist Teoride Milliyetçilik, Militarizm ve Savaş Karşıtlığı*, Dokuz Eylül Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 3, 2012-İzmir, s. 68-69

⁷⁰ Tezin ilerleyen bölümlerinde bazı diğer feminist yaklaşımlardan da söz edilecektir.

⁷¹ J. Ann Tickner & Laura Sjoberg, *Feminism*, der. Tim Dunne, M. Kurki & S. Smith, *International Relations Theories-Discipline and Diversity*, Oxford Un Press, 2010, s.219

cinsiyetlerinden ötürü ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Bu nedenle feminizm, uluslararası siyasette kadınların dışlanmalarını ve dezavantajlı konumlarını sonlandırmayı amaçlamıştır. Feminist akademisyenlerce ulusal ve uluslararası politikada kadınların karar verme mekanizmalarındaki varlığı sorgulanmıştır. Özellikle savaş, çatışma ve dış politika alanlarının maskülen kimliklere sahip olması eleştirilmiştir. Feminist görüşler doğrultusunda “savaş kararlarının erkekler tarafından alınması ve kadınların da savaşların sonuçlarından olumsuz etkilenmesi” anlayışı sorunsallaştırılmıştır. Savaşın cinsiyetler arası ilişkilerdeki eşitsizliklerden kaynaklandığı da bazı feministlerce (post-kolonyal feminizm vb.) belirtilmiştir. Bu nedenle savaş, ırk, sınıf ve cinsiyet arasındaki eşitsizliklerin araştırılması, uluslararası ilişkilerin temel kavram ve kuramlarının yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Aynı zamanda cinsiyetin sadece kadınlarla ilgili olmadığı, uluslararası politikaların ele alınış ya da uygulanış biçimlerinden kaynaklandığı da gösterilmiştir.⁷²

2.2. FEMİNİST YAKLAŞIMLARIN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİN TEMEL KONUSU VE KAVRAMLARINA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Feminist yaklaşımlar, uluslararası ilişkiler disiplinine 1980’lerin sonları ve 1990’ların başlarında girmiştir. Uluslararası ilişkilerde feminist anlayışın gelişimi ise, alandaki birtakım dalgalanmalarla mümkün olmuştur. Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve küreselleşmeye bağlı olarak artan karşılıklı bağımlılık, uluslararası ilişkiler alanının teorik yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Disiplinin odağında yer alan devlet, savaş, güvenlik gibi konuların yanı sıra; insan hakları, çevre, sosyo-ekonomik kalkınma, devlet dışı aktörler ve sivil toplum gibi örgütlenmeler analizlere dahil edilmiştir. 1980’lerin sonlarındaki bu değişim, küresel politikayı anlamak için daha yorumlayıcı, düşünsel ve sosyolojik yöntemler kullanmayı gerekli kılmıştır. Rasyonalist düşünce geleneği ve nedensel açıklamaları reddedilerek, bilginin kimin çıkarına ve hangi amaçla inşa edildiğine dair soruların sorulması sağlanmıştır. Disiplinde, genellikle “üçüncü tartışma” olarak bilinen bu dönemde alana giren feminizm, disiplinin geleneksel teorilerini yeniden formüle etmeye çalışmıştır. Özellikle analizlerinde kadın deneyimlerine yer vererek, var olan politika anlayışlarında nasıl bir değişimin

⁷² Sibel Turan, Nergiz Özkural Köroğlu, Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, Dora Yayınları, 1. Baskı, 2015, Bursa, s. 315-319

yaşanacağını gözlemlemiştir. Feministler, devlet sisteminin ve küresel ekonominin kadınların ve erkeklerin yaşamları üzerindeki farklı etkilerinin, ancak toplumsal cinsiyet analizini uygulamaya koyarak anlaşılabilirliğini iddia etmişlerdir.⁷³ Bu nedenle disiplinde yer alan teorilerin içerikleri genişletilmiş ve cinsiyet ilişkileri alanda görünür hale getirilmiştir. Diğer bir ifadeyle feministler, uluslararası ilişkilerin bazı temel kavramlarını (devlet, savaş, güvenlik vb.) eleştirel bir şekilde ele almışlardır. Özellikle, uluslararası ilişkilerin geleneksel teorisi olan realizm ve tanımladığı kavramlar yeniden yorumlanmıştır.

Uluslararası ilişkilerin dünya siyasetini biçimlendirdiği ilk yıllarında⁷⁴, disiplin, savaşların önlenmesi ve uluslararası kurumların geliştirilmesiyle ilgilenmiştir. Eski ABD Başkanı Woodrow Wilson'un diplomasi anlayışı ve demokrasi inancı, I. Dünya Savaşı sonrası 14 Nokta'sıyla özetlenmiştir. Ancak 1939'da uluslararası hukuk ve demokrasinin sınırlayıcı etkisi için umutlar, yeni bir savaşın başlamasıyla son bulmuştur. İdealizm olarak da adlandırılan, uluslararası ilişkilerde savaşların önlenebileceği ve yeni bir dünya düzeninin kurulacağı inancı, realist görüşlerin etkisiyle değişime uğramıştır. Kantçı düşünürler yerini, Machiavelli'nin Prensi'nde olduğu gibi, yalnızca güç projeksiyonu, askeri hazırlık ve kendi kendine yardım yoluyla hayatta kalmanın, devleti güvence altına alacağını tavsiye eden realistlere bırakmıştır.⁷⁵ 1940'tan 1970'lere kadar, uluslararası politika alanındaki çalışmaların ağırlık noktasını, siyasal gerçekçilik olarak da bilinen, klasik realizm oluşturmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası ve iki savaş arası dönem düzenlemelerin başarısızlıkla sonuçlanmasına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Realizme göre devlet, uluslararası ilişkilerin temel aktörü olarak varsayılmıştır. Onlara göre uluslararası ilişkiler, devletler arasındaki mücadele alanını temsil etmektedir. Devletleri bütüncül bir aktör olarak gören realistler, bu nedenle devlet içi gelişmeleri göz ardı etmişlerdir. Uluslararası politikada veya ilişkilerde çıkan anlaşmazlıkların giderilmesi, gücün kullanımıyla ilişkilendirilmiştir. İnsan unsuru ise, liberal veya idealist yaklaşımların tersi olarak, ayrıca ele alınmamıştır. Uluslararası politikayı açıklarken ise

⁷³ Tickner & Sjoberg, a.g.e. der. Tim Dunne ve diğerleri, (2010), s. 205-206

⁷⁴ 1930'lu ve 1940'lı yıllarda, uluslararası ilişkiler alanının teorik çerçevesinde yaşanan değişimlere ve bu teorik tartışmaların dinamiğine vurgu yapılmıştır. Bu dönem uluslararası ilişkilerde idealizm-realizm tartışması olarak da bilinen disiplinin ilk tartışmasını oluşturmuştur. Bkz. Der. Tayyar Arı, Post-modern Uluslararası İlişkiler Teorileri 2, Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar, Dora Yayınları, Bursa, 2014, s.3-15

⁷⁵ J. Ann Tickner, a.g.e. (1999), s.44

insan doğasından yararlanan realizm, insanın kötü, günahkâr, çıkarıcı ve saldırgan bir doğası olduğunu iddia etmiştir. İnsanı doğuştan kötü, açgözlü ve hırslı olarak tanımlamış ve bir devlet ‘adamını’ yönlendiren unsurların ise bunlardan oluştuğunu savunmuştur. Korku ve bunun yarattığı güvenlik ikilemi, savaşların ortaya çıkmasında etkili sebepler arasında görülmüştür. Devletin karşısındaki, potansiyel bir düşman ise, o düşmanın güçlenmesine izin vermek yerine, ona karşı savaşa başvurmanın gerekli olduğu düşünülmüştür.⁷⁶

Avrupalı devletlerin genişletici politikaları ile devlet davranışlarında ahlakın ve ideolojinin sorgulanmasında, realizmin motive edici bir desteği olmuştur. Realizm geliştikçe, doğa bilimlerine dayanan modellerin, devlet davranışını açıklayabilen nesnel ve evrensel kanunların ortaya çıkabileceği inancı daha fazla yerleşmiştir. Dolayısıyla uluslararası ilişkiler teorilerinin realistlerden önemli ölçüde etkilenmesi söz konusudur. Ancak, 1980’lere gelindiğinde pozitivist bilimin üzerine kurulan teorik görüş birliğinde, değişimler yaşanmaya başlamıştır. Eleştirel akademisyenler, mekanik-nedensel açıklamalardan, tarihsel yorumlayıcı teorilere daha fazla ilgi duyduklarını ileri sürmüşlerdir. Eleştirmenler, alanın epistemolojik temellerine meydan okumanın yanı sıra, realizmin tarafsızlığını da sorgulamışlardır. Uluslararası ilişkiler üzerine çağdaş feminist perspektifler de 1980’lerin bu dönüşümünden etkilenmiştir. Feministler, disiplinin toplumsal cinsiyet temelli analizlerine başladıklarında, alanın oldukça cinsiyetçi olduğunu fark etmişlerdir. Tickner’a göre en başından beri, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler toplumsal cinsiyet çalışmalarına içerisinde yer vermemiştir. Çünkü, diplomatik uygulamalar ve savaş sanatı prenslerin işi sayılmıştır. Başka bir deyişle, kadınlar, real-politik dünyasına uygun bulunmamıştır. Ayrıca Tickner, uluslararası ilişkileri yeniden gözden geçiren feministlerin, “dışarı çıkıp prenses aramadıklarını” belirtmiştir. Amaçlarını ise, kadınları erkeklerle eşit saymak, mevcut toplumsal cinsiyet anlayışlarının değiştirilmesi ve kadınların bu temelde bütünleştirilmesi olarak sıralamıştır. Bu nedenle feminist akademisyenler, disiplinin merkezinde yer alan temel kavramları sorgulamış ve yeni kavramsal çerçevelerdeki deneyimlerini yazmışlardır. Örneğin, Tickner’a göre modern devlet, prenslerin savaşı yürütme kapasitesini arttırmak için bir araç olarak kurulmuştur. 17. yüzyıl Avrupası’nda savaş, krallara ve prenslere macera ve itibar

⁷⁶Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler Teorileri, Çatışma, Hegemonya, İş-birliği, 8. Baskı, Bursa-2013, MKM Yayıncılık, s. 137-138

getirmiştir. Şöhret, servet ve kadınlar ise savaşlarda kazanılacak ödüller olarak görülmüştür.⁷⁷ Sömürgecilik ya da savaş yoluyla bir devletin ele geçirilmesi, realist görüşlere göre sadece ‘devlet’ açısından değerlendirilse de ‘devlet içi’ gelişmeler ve kadın deneyimleri feministlerce ele alınmıştır.

Carol Cohn ise Soğuk Savaş’ın yaşandığı ve ABD’de Ronald Reagan’ın başkanlık yaptığı dönemde, nükleer caydırıcılık ve silahların kontrolü ile konvansiyonel savaşla mücadele, askeri gücün politik iktidara nasıl en iyi şekilde dönüştürüleceği konusundaki tartışmaların yürütüldüğü bir görüşmeye katılmıştır. Cohn, tartışmaları yürüten kişilerin, üniversitelerde çalışan ve hükümete danışmanlık yapan, neredeyse tamamıyla beyaz adamlardan oluşan bir topluluk olduğunu ifade etmiştir. Görüşülen Amerikan ulusal güvenlik politikasına dair fikirlerin ve politika kararlarının, savaş hakkındaki düşünce şeklimizi etkilediğini savunmuştur.⁷⁸ Cohn’un makalesi, kadınların güvenlik, güç ve egemenlik konularında yok sayıldığına dair bir örnek oluşturmasının yanı sıra, realist görüşlerin devlet politikalarına etkisini de göstermiştir. Örneğin, Soğuk Savaş’ta ABD hükümet stratejisi ve güvenlik söylemlerinde realist anlayış önem kazanmıştır. 1970’lerde ise klasik realizm kendisini “neo-realizme” dönüştürmüştür. Mikro iktisadın bilimsel başarılarından ilham alan realistler, caydırıcılık bilimini iki kutuplu sistemin yapısına uygulamışlardır. Ancak Sovyet Bloğunun dağılması, Avrupa’nın birleşmesi, ekolojik ve ekonomik tehditlerin yeniden değerlendirilmesi ile neo-realizm etkisini yitirmeye başlamıştır. Neyin ve hangi tehditlerin nasıl güvence altına alınacağı konusundaki yeni değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bazı akademisyenler, güvenliği giderek ekonomik, çevresel ve sosyal faktörleri kapsayacak şekilde genişletmiş ya da özgürleştirici bir güvenlik vizyonu oluşturmuştur. Feminist uluslararası ilişkiler ise, seçkin, beyaz ve erkek uygulayıcıların egemen olduğu realist görüş ve ataerkil söylemlere karşı çıkmıştır.⁷⁹ Dolayısıyla feminizmin uluslararası ilişkilere katkısı sadece kadının diplomatik alandaki rollerini arttırmaya yönelik tartışmaları değil; aynı zamanda kadının, egemenlik, savaş ve güvenlik gibi konulardaki geri planda kalışına da dikkat çekmesidir.

⁷⁷ J. Ann Tickner, a.g.e. (1999), s. 46-47

⁷⁸ Carol Cohn, War, Wimps, and Women: Talking Gender and Thinking War, ed. Mariam Cooke and Angela W., Gendering War Talk, Princeton Un. Press, Princeton, New Jersey, 1993, s. 227-228

⁷⁹ Eric M. Blanchard, Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory, The Un. Of Chicago Press, Vol. 28, No. 4 (Summer-2003), s. 1291

Tickner'a göre, uluslararası politika bir 'erkeğin dünyasıdır'; savaşın ayrıcalıklı bir faaliyet olduğu, güç ve çatışma dünyasıdır. Geleneksel olarak diplomasi, askerlik hizmeti ve uluslararası politika bilimi, büyük ölçüde erkek alanları olarak görülmektedir. Günümüzde kadınları, askeri ve dış politika alanlarında görmeye başlasak da ataerkil anlayış etkisini devam ettirmektedir. 1980'lerin başında ABD'nin BM Büyükelçisi olan Jeane Kirkpatrick kendisini "bir erkeğin dünyasında bir fare" olarak tanımlamıştır. Yetkili ve güçlü üslubuna karşın, dış politika konularında erkek meslektaşlarının saygısını ve dikkatini kazanamadığını belirtmiştir. Kirkpatrick'in durumu, kadınların karar alma mekanizmalarında üst düzey pozisyonlara yükseldiklerinde karşılaştıkları ayrımcılığa işaret etmektedir. Tickner uluslararası ilişkiler disiplinin, geleneksel olarak realizm tarafından tanımlanan yaklaşımlarını incelemek için, Hans Morgenthau'nun altı ilkesinden yararlanmıştı. Tickner, Morgenthau'nun Batı'daki çoğu uluslararası ilişkiler bilginlerinin, 1945'ten beri uluslararası politikalarda düşünme şeklini önemli ölçüde çevrelediğini savunmuştur. Morgenthau, devlet adamının devlet çıkarını gözetmesi zorunlu olduğundan, ahlaki standartlara uymanın mümkün olmadığını iddia etmektedir. Uluslararası ortamda sonucu belirleyenin, devletin gücüyle ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü merkezi otoritenin olmadığı bir yerde (anarşi durumunda) savaş kaçınılmaz varsayılmaktadır. Tickner'a göre Morgenthau'nun yaklaşımı, ayrıcalıklı erkeklik varsayımlarına dayanmaktadır. Bu noktada tekrar kadınlık ve erkekliği tanımlarsak; neredeyse tüm feminist teorisyenlere göre erkeklik ve kadınlık, biyolojik belirleyicilerden ziyade, zaman ve mekânda değişen, toplumsal olarak oluşturulmuş bir dizi kategoriye atıfta bulunmaktadır. Tickner, Morgenthau'nun, kullandığı erkeklikle ilgili kelime dağarcığına değinerek, insan doğasını, erkeğin deneyimleriyle açıklamasını eleştirmiştir. Nesnel yasalara dayanan rasyonel uluslararası politikanın geliştirileceği iddiasının, kadını dışarda bırakması söz konusudur. Feminist teorisyenlerin çoğu, bilginin toplumsal olarak inşa edildiği inancını paylaşmaktadırlar. Tickner, Morgenthau'nun devletlerin dış politikayı yürütürken evrensel ahlaki prensipleri uygulama zorunluluğu görmemesini ise, politik eylemleri haklılaştırmak için kullandığı bir 'pelerin' olarak yorumlamıştır. Son olarak Tickner, bu ilkelerin günümüzde büyük güçler arasında çıkabilecek herhangi bir

savaşta uygulanması halinde bir tür intihara yol açacağını belirtmiştir.⁸⁰ Başka bir deyişle nükleer silahlar bakımından arttırılan güç, devletler açısından güvenliği sağlamayacaktır.

Feminist uluslararası ilişkiler, klasik görüşlerin nesnel bir görünüme sahip anlatısına karşın, öznel bir anlatımla, gündelik tecrübelere yer vermiştir. Klasik teorilerin temel sorunu ise kurumsal ve hiyerarşik mantığı koruma kaygısından ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda realist teorinin temel dayanağını anarşi oluşturmaktadır. Egemen ulus-devlet sisteminde kurumsal düzenleme kendisini, üstün bir otoritenin yokluğunda ortaya çıkan anarşi düşüncesiyle meşru saymaktadır. Hobbesiyen bakış açısına göre herkesin herkese karşı olduğu sistemde güvenlik ve hiyerarşi söz konusudur. Hiyerarşinin önemi, egemenin (bahsedildiği şekliyle erkeğin) üstün varlığıyla ilintili görülmektedir. Realizmde hiyerarşinin adı ise devletin kendisidir. Tickner, Cohn ve Enloe gibi pek çok feminist düşünür, bu nedenle devlet, egemenlik ve güvenliğin erkeksi özellikler taşıdığını iddia etmişlerdir. Devletin, güç kullanma yetkisine sahip tek meşru otorite sayılması, savaşın erkeklere ait bir alan, kadınınsa bu alanda korunması gereken olarak algılanmasına yol açmıştır. Örneğin savaşlarda işlenen cinsel suçlar (tecavüz vb.) karşı tarafı psikolojik olarak yıpratmak üzerine tasarlanmıştır. Ataerkil toplumlarda kadın bedenine yönelik herhangi bir suç, erkeğin mülkiyetine karşı işlenmiş sayılmıştır. Dolayısıyla kadınlar, savaşın maskülen mantığının suiistimal ettiği bir sınıfa dahil olmaktadır.⁸¹ Bu nedenle realist görüşler çerçevesinde ele alınan devlet, güvenlik, güç ve savaş gibi pek çok kavram feministlerce sorgulanmıştır.

2.2.1. Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımlarının Devletin Maskülen Niteliğine Yönelik Eleştirileri

Uluslararası ilişkilere feminist katkıda bulunan akademisyenlerin, disiplinde dirençli gördükleri noktalardan biri, alanın ‘maskülen (erkeksi)’ yapısıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi alan, toplumsal cinsiyet analizlerine yeterince açık değildi. Dolayısıyla cinsiyetin yeterli bir analizi, ontolojik ve epistemolojik devrim de dahil olmak üzere, daha radikal değişiklikler gerektirmektedir. Feministler uluslararası ilişkilerin, maskülenliği mi; maskülenlikleri mi etkileyebileceği noktasını sorgulamakta ve erkeğin sabit, biyolojik

⁸⁰ J. Ann Tickner, Hans Morgenthau’s Principles of Political Realism: A Feminist Reformulation, Millennium- Journal of International Studies, 1988, Sage Publications, s. 429-433

⁸¹ Der. Ramazan Gözen, a.g.e., s. 461-463

temelli bir kişilik özelliği kümesi haricinde, sosyal etkilerle şekillendirildiğini varsaymaktadırlar. Alanın maskülen yapısının, cinsiyet kimliklerinin inşası hakkında uzun bir tartışmayı engellediğini savunmaktadırlar. Tarihsel ve antropolojik araştırmaların ise, tek tip ‘maskülen’ veya ‘feminen (kadınsı)’ bir yapıya sahip olmadığını ve her ikisinin de tarihsel-kültürel farklılıkların etkisiyle çok hızlı değiştiğini belirtmektedirler.⁸²

Tüm kültürlerde insanlar, erkekler ve kadınlar için en uygun buldukları davranış biçimleri, nitelikleri ve değerleri hakkında güçlü inançlar sergilemişlerdir. Toplumsal olarak inşa edilen bu cinsiyet normları, kadınların ve erkeklerin yaşamlarını çocukluk dönemlerinden itibaren şekillenmesinde anahtar rol oynamıştır. Her kültürün kendine özgü yapılandırması, maskülenliğin ve feminenliğin birçok farklı olası versiyonunu oluşturmuştur. Bazı toplumlarda erkek çocuk veya erkeğin kendisi değerli kabul edilmiş; kız çocukları istenmemiştir. Aynı zamanda cinsiyetin kendi içerisinde de değer ölçütü kullanılmıştır. Bir hükümet departmanındaki memurlar arasında en fazla saygı gören maskülenlik türü, askeri birim içerisinde yer alanlar olarak belirlenmiştir. Maskülenlik beklentileri ırk, etnik köken, sınıf, yetenek ve diğer kimlik kaynakları hakkındaki fikirlerden de etkilenmiştir. Bu bağlamda en çok değer verilen maskülenlik versiyonunu, çoğu zaman ‘hegemonik maskülenlik’⁸³ oluşturmuştur. Ataerkil cinsiyet normları, çoğu toplumda olmasa da erkeklerin kadınlar üzerinde güç ve imtiyaz etkisi sağlamakta; aynı zamanda erkekleri bireysel istekleri halinde veya dışında hâkim erkeksi ideallere uymaları için baskı altına almaktadır. Bakıldığında erkeği bağımsız kılan cesur, agresif ve rekabetçi yapısı, erkeğin tüm güçlere ulaşma ve kullanma amacıyla örtüşmektedir. Aksine feminenlik ise bağımlı olmak, bir ev kadını veya bakıcı görevlerinde, çekingen, pasif ve duygusal olmakla ilişkili görülmektedir. Belirlenen feminen normları aşan kadınlar, toplumları tarafından sık sık cezalandırıldığı gibi, maskülenliğin toplumsal beklentilerine uymayan erkekler de yüksek bir sosyal bedel ödeyebilmektedirler. Bu nedenle maskülenlik ve şiddet arasında bağlantı kurmak mümkündür. Ancak

⁸² Charlotte Hooper, *Masculinities, IR and the ‘Gender Variable’: A Cost-Benefit Analysis for Gender Sceptics*, *Review of International Studies*, Vol. 25, No. 3, (Jul. 1999), s. 475-476

⁸³ R. W. Connell hegemonik erkekliği, hiyerarşide ikincil erkekliklere (beyaz olmayan, eşcinsel veya alt sınıf erkekler) göre daha yüksek bir yer kaplaması ve cinsiyet ilişkilerinin erkekler arasında işlenmesi olarak tanımlamaktadır. bkz. Jennifer Heeg Maruska, *When Are States Hypermasculine? Gender And International Security, Feminist Perspectives*, Ed. Laura Sjoborg, *Routledge Critical Security Studies*, 2010, s.236-244

değerlendirirken insanın doğuştan şiddet kullandığı iddiasıyla değil, sosyalizasyon sürecinin etkisi dikkate alınmalıdır.⁸⁴ Maskülenlik ve feminenlikle ilgili özellikler arasındaki farklar, toplumsal değerler nedeniyle tarafsız bir yapıya sahip değildir. Sosyal ve politik yaşamda maskülenlikle ilişkili özelliklere daha çok önem atfedilmektedir. Bu nedenle bir şeyi veya birini feminize etmek, o kişiyi, politik varlığı açısından veya fikri doğrultusunda tabii kılmak anlamına gelmektedir. Çünkü kadınsı olarak algılanan değerler, sosyal hiyerarşide tarafsız veya erkeksi olarak algılanan değerlerden daha düşük sayılmaktadır. Cathrine MacKinnon'un iddia ettiği gibi, "dişileştirme herkesin başına gelebilecek bir şeydir, sadece kadın olarak tanımlanan insanların başına gelmesinin doğal olduğunu varsayıyoruz..."⁸⁵ Başka bir deyişle, feminenlik sadece kadınlara has bir özellik değildir. Bir kadın hem maskülen hem de feminen özelliklere sahip olabilir. Dolayısıyla cinsiyet, maskülen ve feminen kimliklere bölünebilir olsa da insan davranışları için cinsiyete dayalı beklentiler, zaman ve mekânda sabit değildir. Yukarıda da belirtildiği üzere cinsiyet, yer, kültür, din ve diğer birçok faktöre göre değişiklik göstermektedir. Kısacası küresel politikanın ve savaşın da kendi cinsiyeti, içeriği ve sonucu bulunmaktadır.⁸⁶

Cinsiyet ayrıca, 'maskülenlik' ve 'feminenlik' içeriklerinin önemli ölçüde değişebileceği karmaşık kimlik hiyerarşilerini üretmek için sınıf, ırk ve cinsellik gibi diğer sosyal bölümlerle de kesişmektedir. Örneğin rasyonellik, tarihsel olarak Avrupa modernitesinde maskülenlikle ilişkilendirilirken; ırkçı hiyerarşide, siyahi erkeklerin bu özellikten aciz olduğu düşünülmüştür. Benzer şekilde Victoria Devrinde (Büyük Britanya, 1837-1901) feminenliğin beyaz kadınlarla sınırlı tutulması söz konusudur. Bunların uluslararası ilişkilerle ilgisi ise, aktörlerin belirli cinsiyet kimliklerinin öngörülebilir davranış kalıplarını üretip üretmediğiyle alakalıdır. Eğer öyleyse bu tür modeller, stratejik analizlerde kültürel veya etnik değişkenlerin yanında dahil edilebilecek, açıklayıcı bir değişken olarak işlev görebilmektedir. Örneğin Vietnam Savaşı'nın son kısmında ve Körfez Savaşı'na kadar olan ve sonrasındaki ABD dış politikaları, Amerika'nın maskülen yapısını kurtarma ve desteklemeye yönelik olmuştur.

⁸⁴ Hannah Wright, *Masculinities, Conflict and Peacebuilding*, Saferworld Report, October 2014, s.5

⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz. Laura Sjoberg, Caron E. Gentry, *Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Politics*, ZED Books, 1st Pub. 2007, s. 60-190

⁸⁶ Laura Sjoberg, Sandra Via, *Gender, War, and Militarism, Feminist Perspectives*, Praeger-ABC-CLIO, LLC, 2010, USA, s. 3

Burada ortaya konulan toplumsal cinsiyet kimliği modeli, devletin çıkarlarını sınırlandırmamakta; aksine toplumsal cinsiyet kimliklerinin üretimi ve sürdürülmesine yardımcı olmaktadır. Bu anlamda uluslararası ilişkiler disiplini bir istisna değildir. Geleneksel olarak tanımlanan uluslararası ilişkiler alanı büyük ölçüde erkeklerin faaliyetlerinden oluştuğu için, maskülenliğin üretimi ve sürdürülmesi adına özellikle önemli bir yaşam alanını ifade etmektedir. Maskülen yapı ile uluslararası ilişkiler arasındaki şekillenme, kurumsal uygulamalar ve sembolik boyut açısından karşılıklı etkileşimler içermektedir. Toplumsal olarak şekillenen maskülenlik, kurumsal uygulamalarda bu özelliğini taşımakta ve kendinden sonrası için de sembol oluşturmaktadır. Örneğin tarihsel olarak savaş, erkek olmanın ne anlama geldiğini, sembolik ve kurumsal olarak erkek bedenlerinin şekillendirilmesinde büyük rol oynamıştır.⁸⁷

Realist teoriye göre savaş ve barış üç varsayımla açıklanmaktadır; 'i) özerk aktörler olarak davranan devletler, ii) rasyonalist yöntemlerle çıkarları için uğraşırlar ve iii) merkezi bir egemenin yokluğunda 'anarşik' bir sistemde yer alırlar, şeklindedir. Feministler ise tersi olarak toplumsal cinsiyetin savaşın oluşmasında etkili bir potansiyeli olduğunu savunmaktadır. Burada maskülenite, askeri savaş ve öldürmek gibi eylemler için motive edici bir rol oynamaktadır. Bir insanın başka birini düşman olarak nitelendirmesi veya öldürmesi, maskülenitenin militarizasyon üzerinde kolaylaştırıcı etkisiyle ilgili bulunmaktadır. Realist görüşün de kişiye yüklediği korkusuz ve güçlü olma imajı ikna edici görevi görmüştür.⁸⁸ Feminist akademisyenler, I. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş, Körfez Savaşı ya da Rusya ve Çeçenistan arasında gerçekleşen savaşların, birtakım cinsiyet temelli hikayeleri içerisinde barındırdığını savunmuştur. Örneğin, 11 Eylül 2001 hikayesinin beraberinde birçok cinsiyetçi durumlara dayandığı düşünülmüştür. ABD'nin Afganistan müdahalesinin, ırksal/etnik hakimiyet söylemleri, Amerikan kahramanlığının inşası, özgürlüğün ve güvenliğin kaynağını oluşturmasına yönelik üretilen stratejik söylemler bunlardan bazılarıdır. Kültürel açıdan Amerikan medyasının savaşı ele alan pratikleri ve Amerikan kahramanlığını çağrıştıran propagandası ise, savaşın geliştirilmesinde etkili olmuştur. Hobbes'un "otoriter güvenlik paradigmasının" aile, devlet gücü ve insan doğası olarak erkeklik koruma mantığı, ABD

⁸⁷ Charlotte Hooper, a.g.e., s. 478-480

⁸⁸ Mehmet E. Eken, a.g.e., s. 467-470

eski Başkanı Bush'un Afganistan'a müdahale çağrılarında rastlanıldığı iddia edilmektedir.⁸⁹ Örneğin Bush'un dış politika söyleminde, bu müdahalenin "Afganistan kadınları için saygınlık ve hakların geri kazanılması adına gerçekleştirdikleri" yer almaktadır.⁹⁰ Görüldüğü üzere militarizm, maskülen devlet ve dış politika arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

Feminist akademisyenlerden Cynthia Enloe de askeri üsler hakkında evini terk eden ve zamanla gittiği bölgelere yerleşen askerler ile devlet politikası arasında kalan kadınların durumunu ele almıştır. Örneğin, ABD üssünün Britanya'ya kurulması (1942) sonrasında Britanyalı beyaz kadınların, Amerikalı siyahi erkeklerle flört etmesi devlet tarafından tehlikeli kabul edilmiştir. Çünkü üstün olarak görülen beyaz ırkın lekeleneyeceği düşünülmüştür. Devlet bu durumu engellemek adına kadınlar üzerinde resmi ve gayri resmi politikalar uygulamaya başlamıştır.⁹¹ Katherine Moon ise Güney Kore'de güvenliğin, buradaki kadınlar için toplumsal bir güvensizliğe yol açtığını vurgulamıştır. Kore'nin politik ve coğrafi olarak ikiye ayrıldığı dönemde, Nixon Doktrini çerçevesinde Güney Kore topraklarına gelen Amerikan askerlerinin, burada rahat etmeleri amacıyla birtakım devlet politikaları uygulanmıştır. Güney Kore ulusal güvenliği iddiasıyla kadınlar, Amerikan askerlerini bölgede tutmakla görevlendirilmiştir.⁹² Benzer şekilde Japonya'nın Kore'yi işgali (1910-1945) sırasında, Japon ordusu için burada 'rahatlama birlikleri' (comfort women) kurulmuştur. Ülkedeki kadınlar alıkonulmuş, tecavüze uğramış ve zorla çalıştırılmıştır. Bu durum, klasik uluslararası ilişkilerin, temel analiz nesnesi olarak kabul ettiği kurumsal düzeyin yalnızca dış politikaya odaklandığını göstermiştir. Diğer bir ifadeyle, toplumun hafızasında derin yaralar bırakan bu olayların iç politikayı, militarizmi, toplumsal normları ve kadınlara yönelik yaklaşımları da ilgilendirdiği anlaşılmıştır.⁹³ Bu anlamda 1980'lerden sonra etkisini arttıran eleştirel bakış açısı, sosyal bilimlere ve uluslararası ilişkilere daha disiplinler arası bir bakış açısı

⁸⁹ Shirin S. Deylami, Playing the Hero Card: Masculinism, State Powe and Security Feminism in Homeland and Zero Dark Thirty, *Women's Studies, An Interdisciplinary Journal*, 48:7, 2019, s.755-759

⁹⁰ Ali Balcı, Sömürgeci Feminizm: Ortadoğu'da 'Kurtarılacak Kadın Özenin İnşası', *Kültür-Sanat-Tarih; Ortadoğu*, Ocak-Şubat 2017, Cilt 9, Sayı 78, s. 80-81

⁹¹ Cynthia Enloe, a.g.e., s. 106-110

⁹² Sandra Whitworth, Sex Among Allies: Military Prostitution in US-Korea Relations by Katharine H. S. Moon, *Book Review, The International History Review*, Mar., 1999, Vol. 21, No. 1, s. 238-240

⁹³ Hatice Çelik, Rahatlama Birlikleri: Feminizm Çerçevesinde Bir Analiz, *Alternatif Politika*, 2020, 12 (3), s. 516-536; Ayrıca bkz. <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/01/12/uzakdoguda-rahatlatici-kadinlar-krizi> (E. T. 19.10.20)

kazandırmıştır. Feminizmin de bu süreçte ortaya koyduğu düşünceler, disiplinde daha fazla ilgi görmesini sağlamıştır. Feminist görüşler doğrultusunda belirtilen devletin maskülen nitelikleri, uluslararası siyasette kadının yerini görünür kılmıştır. Bu anlamda uluslararası ilişkiler disiplinde ve dış politika alanlarında kadınların nasıl ele alındığı araştırılmış ve buradaki söylemlere dikkat çekilmiştir. Özellikle ‘uluslararası ilişkilerde kadın nerede?’ sorusu, feminist akademisyenlerce ele alınmıştır. Bu anlamda disiplinindeki kadın temsillerine de bakmamız yerinde olacaktır.

Disiplinde kadın temsili, karşımıza ‘ana’ vatan söylemi ve yenilen, erkini yitirmiş bir düşman portresi çıkartmaktadır. Kadının, uluslararası siyasette güçsüzlük ve erksizlik üzerinden düştüğünü söyleyebiliriz. Güce bağlı ve uluslararası anlamda devletin davranışını meşru gösterecek politikalara dayanarak oluşturulan bir maskülen tutum söz konusudur. Realizmde feminenlik, bir zaaf ve eksiklik olarak algılandığı için, feminen aktör olmama sorunu bulunmaktadır.⁹⁴ Kısacası uluslararası ilişkilerde feminen tasvirler, yalnızca koruma altına alınıp idare edilmesi gereken alanlar ve güçsüz durumlarla ilişkilendirilmiştir. Ancak günümüzde savaşlar ve savaşlardaki cinsiyet rolleri değişmektedir. Örneğin, kadınlar savaşların yapılmasında ve yürütülmesinde genellikle rol oynamışlardır. Devletin askeri kanadında, gerilla gruplarında ve terör örgütü temsillerinde son yıllarda kadın sayısının arttığı belirtilmektedir. Her ne kadar örgütlerin tamamında bir azınlık olarak kalsalar da ya da doğrudan savaş rolleri/liderliği üstlenmeleri yasak olsa da kadınlar, 21. yüzyılın ‘yeni’ savaşlarında aktif olmuşlardır. Bu bağlamda feminist akademisyenler, kadın dostu olmak ile kadınların hayatındaki sonuçlar arasındaki kopukluğu iki yönlü olarak ele almışlardır. İlki, kadınlar erkeklerin çıkarları ve ihtiyaçları tarafından tanımlanan ve şekillenen bir dünyaya entegre edilmektedir. İkincisi ise, kadınların durumlarını iyileştirmeye yönelik uygulanan hükümet politikalarının da cinsiyetçi bir doğası bulunmaktadır. Örneğin, Ayat Akhras’ın Filistin ve İsrail arası çatışmada aile üyelerini kaybetmesi sonrası, gerçekleştirdiği eylemi Filistinli kadınların durumuna karşı sessiz kalan Arap ordusuna atfetmesi; Çavuş S. William Peterson’ın, ‘bir asker maskülen nitelikler taşımalıdır’ anlayışına ters düşen eşcinselliğinin, askerler tarafından alay konusu edilmesi, devlet politikalarının ve savaşın cinsiyetçi yapısını göstermektedir.⁹⁵ Burada Akhras, Filistin-İsrail çatışmaları sırasında

⁹⁴ Mehmet E. Eken, a.g.e., 456-457

⁹⁵ Laura Sjoberg, Sandra Via, a.g.e., s.1-2

kadınların yalnız kaldıklarına ve tek başlarına mücadele ettiklerine dikkat çekmiştir. Peterson ise, ordunun maskülen normlarına uymadığı için yaşadığı zorluklardan bahsetmiştir.

Sonuç olarak devlet, cinsiyet rollerini desteklemiş ve bu rollerin meşrulaştırılmasına yardımcı olmuştur. Feminist uluslararası ilişkiler ise disiplindeki devlet tanımının yetersizliğini eleştirel bir şekilde ortaya koymuştur. Örneğin, Jean Bethke Elshtain “Women and War (1987)” adlı kitabında realist dünyayı, ‘hiçbir çocuğun doğmadığı ve hiç kimsenin ölmediği devletlerden oluşan bir dünya’ şeklinde tanımlamıştır. Devlet içindeki aktörler özellikle de insanlar realist görüşler tarafından ele alınmamış ve uluslararası sistem, devletlerden oluşan bir yapı olarak kabul edilmiştir.⁹⁶ Bu anlamda feminist akademisyenler klasik görüşlerden farklı olarak devleti tanımlamışlardır. Bunu yaparken de toplumsal cinsiyeti analiz birimi olarak kullanmışlardır. Özellikle devletin yapısına yönelik feminist eleştiriler ile ‘disiplinde kadın nerede?’ sorusuna açıklık getirmişler ve disiplinin toplumsal cinsiyeti dışlayan tavrını, kadın deneyimlerine yer vererek kanıtlamaya çalışmışlardır. Böylelikle kadınların diplomatik alandaki rollerinin artırılmasının yanı sıra yüksek politika alanlarındaki varlıkları da görünür hale getirilmiştir.

2.2.2. Disiplindeki Klasik Güç Tanımına Yönelik Feminist Teorinin Eleştirisi

Feminist teorisyenlerin, uluslararası ilişkileri anlamak için oldukça farklı perspektifler ve yöntemler benimsediklerini biliyoruz. Genel olarak, hemen hepsi kadınların uluslararası politikadan dışlandığını kabul etmektedir. Uluslararası ilişkilerin geleneksel teorileri⁹⁷ incelendiğinde, bunların nasıl derinden cinsiyetlendirildiğini ve tersine, cinsiyet ilişkilerinin disiplin tarafından nasıl göz ardı edildiğini ortaya koymaktadır. Bu durumda ise cinsiyet, disiplinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Feminist teorisyenler, geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin oluşturduğu eril kavramların devlet, egemenlik, savaş ve güç açısından anlaşılması gerektiğini savunmaktadırlar. Disiplindeki baskın realist ve liberal teoriler, devletlerarası,

⁹⁶ J. Ann Tickner, a.g.e., (1999), s. 46. Ayrıca bkz. Adam Jones, Does ‘Gender’ Make the World Go Round? Feminist Critiques of International Relations, Review of International Studies, 1996/22, s. 413

⁹⁷ Burada, uluslararası ilişkilerin kökenini oluşturan teoriler (realizm ve liberalizm) ve kavramları kastedilmektedir.

politik, kamu, erkeksilik, özel, kadınsılık gibi keskin ikilikler yaratmıştır. Güç veya iktidar, uluslararası ilişkilerin hem incelenmesinde hem de uygulanmasında geleneksel teorilerin merkezinde yer almıştır. Bu nedenle feminist kuramcıların, uluslararası düzende tezahür ettiği gibi geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinde güç kavramını nasıl yorumladıkları önemlidir.

Güç kavramı, farklı anlamlar içeren bir kavramdır. Marks'tan (1930) Peter Blau'ya (1964) kadar pek çok isim tarafından tartışılmış ve neden var olduğu sorgulanmıştır. Soyut bir kavram olmasına rağmen, çoğu zaman var olan ve elle tutulabilen bir kavram olarak ele alınmıştır. Güç kavramını açıklamak üzere birçok tanım önerisine karşın, iki kavramsallaştırma kabul görmüştür. Bunlar, 'zorlama gücü' ve 'davranışın kararlılığı' olarak belirtilmektedir. En geniş tanımıyla ise güç, bir kişi veya bazı kişilerin, diğerlerinin direnmesine karşı, kendi isteklerini ve iradelerini gerçekleştirmesindeki başarısını ifade etmektedir. Örneğin Hunt gücü, "onların izinleri olsun ya da olmasın başka insanların davranışlarını etkileyebilme kapasitesidir" şeklinde açıklamıştır. Machiavelli ise, gücün neler yapabileceği üzerinde durmuş ve gücü stratejik olarak kullanan bir prens portresi çizmiştir.⁹⁸ Bu anlamda klasik realistler tarafından güç, devletlerin amaçlarına ulaşmada kullandıkları araç olarak tanımlanmıştır. Neo-realistler ise gücü, devletlerin devamlılığı için temel amaç olarak görmüştür. Ancak disiplinin statik güç tanımları, dünya düzenindeki son büyük değişiklikleri tahmin edememiş ve açıklayamamıştır. 11 Eylül 2001'deki Dünya Ticaret Merkezine yönelik saldırının geleneksel teorilerle öngörülememesi bu duruma örnek gösterilebilir. Buna göre, nispeten az güce sahip olan devlet dışı bir aktörün uluslararası sahnede nasıl bir girişimde bulunabileceği, geleneksel görüşlerle açıklanamamıştır. Küresel bir 'süper güç' olan ABD'ye karşı savaşın, daha sonra Batı'daki dış politika odağının değiştirilerek, 'terörle savaş' olarak meşruiyet kazandırılması, disiplinin bir açığı olarak görülmüştür. Feminist perspektifler ise, bu değişen dinamiğe ışık tutmuş ve gücü sadece merkezi siyasi, askeri ya da ekonomik güç olarak ele almamışlardır. Bu nedenle feministler, geleneksel teorilerin gücü 'başkaları üzerinde güç' olarak kavramsallaştırdığını savunmuşlardır.⁹⁹ Nancy Hartsock egemenlik bağlamında, bu tür bir gücün her zaman erkeklikle bir bağı olduğunu iddia etmiştir.

⁹⁸ Serkan Bayraktaroğlu, Klasik Örgütsel Güç Kavramlarından Clegg'in 'Güç Devreleri' Yaklaşımına, *Bilgi* (3), 2000/2, s.109-122

⁹⁹ Abigail Temperley, *The Feminist Perspectives on Power*, King's College, E-International Relations, 2013, s.1-2

Çünkü gücün kullanımı, genellikle erkeksi bir faaliyet alanını oluşturmaktadır. Kadınlar nadiren kamusal alanda meşrulaştırılmış güç kullanmışlardır. Jane Jaquette, kadınların güç gibi zorlama araçlarına erişimi daha az olduğu için, iktidara güvenmeye daha fazla yatkın olduklarını belirtmiştir. Jaquette, kadın ikna stratejileri ile uluslararası sistemdeki zayıf konumda hareket eden küçük devletlerin stratejileri arasında benzerlikler olduğunu belirtmiştir. Çünkü her ikisi de uluslararası ilişkilerde genellikle koalisyon kurma yoluyla gücü elde etmektedirler. Örneğin, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADCC-1980), Güney Afrika Cumhuriyeti ekonomisine bağımlılığı azaltmak için karşılıklı iş birliği ve kolektif güvenliğe dayalı bölgesel yapılar inşa etmek amacıyla buradaki ülkeler tarafından kurulmuştur. Benzer şekilde kadınlar da bir araya gelerek haklarını aramışlardır.¹⁰⁰

Enloe ise uluslararası politikanın gerçekten nasıl çalıştığına dair bir resim ortaya koymaya çalışmıştır. Geleneksel teorilere bakıldığında ortak görüş, iktidarın devlet düzeyinde gelişmesi ve devlet içinden ya da toplumun sınırlarından gelen gücün göz ardı edilmesiyle ilgilidir. Enloe güce sadece devlet düzeyinde bakılırsa, uluslararası ilişkilerde yatan diğer anlamlarının gözden kaçırılacağına dikkat çekmiştir. Ona göre, merdivenlerin asla tersine çevrilmemesi sorunu bulunmaktadır.¹⁰¹ Yukarıda bahsi geçen 11 Eylül olayları haricinde Arap Baharı'nın kökenleri de örnek gösterilebilir. Bu isyanların yankıları günümüzde de hissedilen ve Ortadoğu'da büyük bir kargaşaya yol açan önemli bir süreci oluşturmuştur. Feminist teorisyenler, Arap Baharı olaylarının devletin gücüyle ilişkilendirilmesine karşı çıkmaktadırlar. Gerçekleşen protestolar, ekonomik sorunlar, ezilen kesimin sesini yükseltmesi veya sosyal medya aracılığıyla tepkilerin Ortadoğu'ya yayılması arka planda etkili farklı güçlerin olduğunu göstermektedir. Bölgede gerçekleşen olayların analizini sadece devlet düzeyindeki güç değişimleriyle açıklanması, olayların anlaşılmasında engel oluşturmaktadır. Dünya Savaşlarından Soğuk Savaş'a ve oradan küreselleşme çağına doğru ilerlerken, bir devletin gücüne odaklanmada sapmalar gerçekleşmektedir. Emek ve üretken ilişkiler ile vatandaşlık hakları, dış ve iç siyasetin yanında ekonomik gelişmeler karşımıza farklı etkenler çıkarmaktadır. Ralph Pettman, uluslararası politik ekonomik yapıyı analiz ederken, bunun cinsiyetten bağımsız

¹⁰⁰ J. Ann Tickner, a.g.e., (1988), s. 434

¹⁰¹ Cynthia Enloe, *The Curious Feminist: Searching for Women in a New Age of Empire*, University of California Press, 2004, s. 19

anlaşılamayacağını belirtmiştir. Başka bir deyişle, uluslararası politik ekonomik analizlerde kadın emeğinin dışlanması bize gerçek verileri sunmamaktadır. Feminist anlayışın disiplinindeki etkisi ise bu noktada anlam kazanmaktadır. V. Spike Peterson, feministlerin güç analizlerine katkısını, var olan ikiliklerin yeniden düşünülmesi ve erkeklik açısından tanımlanan yapılar kadınların eklenmesi ile analiz çelişkilerinin gösterilmesi olarak belirtmiştir. Bu nedenle değişen uluslararası sistem içindeki gözlemlenebilir etkilerin nedenlerini tam olarak anlamak için, sadece devletin uyguladığı yukarıdan aşağıya iktidarı değil, aşağıdan yukarıya ve yanal güç ilişkilerini de yansıtmamız gerekmektedir.¹⁰²

Dünyadaki pek çok ülke, eşitlikçi temellerde gelişmelere katkı sağlarken, tersi olarak karakterize edilmiş cinsiyetli bir manzaraya da ev sahipliği yapmaktadırlar. Yasal düzenlemeler ile kadına yönelik eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve cinsiyet ayrımcılıklarının yasaklanmasına dair gelişmeler, cinsiyet hiyerarşilerini zayıflatmıştır. Ekonomik, siyasi ve diğer pek çok alanda kadınları görmeye başlasak da toplumsal cinsiyetin izleri yerini korumaktadır. Cinsiyet hiyerarşisi veya güç ilişkisi sınıf, ırk, etnik köken, vatandaşlık durumu ve hane halkı yapısına göre değişiklik göstermiştir. Cinsiyet ve güç ilişkilerinin anlaşılmasında toplumsal cinsiyetin rolü oldukça önemlidir. F. Pratto ve A. Walker'ın yazdığı gibi, *“Çocuk doğurmanın olası istisnası dışında, toplumsal yaşamın hiçbir yönü cinsiyetle güçten daha güçlü bir şekilde ilişkili değildir. Bilinen hiçbir toplumda kadınlar, erkekler üzerinde hâkim değildir. Servet biriktiren tüm toplumlarda, erkekler ortalama olarak kadınlardan daha fazla güce sahiptir ve bu insanlık tarihi boyunca doğru gibi görünmektedir.”*¹⁰³ Toplumsal cinsiyet mercekleriyle güce bakıldığında, kadınlar erkeklerden daha düşük bir sosyal rütbeye sahip olmaktadır. Toplumun belirlediği ve ürettiği rütbe, statü veya güç eşitsizlikleri, erkeklerin kaynaklara daha uygun ve layık olarak tanımlanmalarına yol açmıştır. Böylelikle hiyerarşideki diğer insanların eylemlerini yönlendirme gücüne de erişimleri sağlanmıştır. Sonuç olarak, kadınların erkekleri doğrudan etkilemeyi amaçlayan şekillerde hareket etme olasılıkları, erkeklere göre daha azdır ve düşük düzeyde güvenle bunu ifade edebilmektedirler. Politika alanının ise maskülen olduğu düşüncesi, kadınların

¹⁰² Abigail Temperley, a.g.e., s 2-4

¹⁰³ Detaylı bilgi için bkz. Felicia Pratto, Angela Walker, The Bases of Gendered Power, The Psychology of Gender, Second Edition, ed. Alice H. Eagly (ve diğerleri), The Guilford Press, 2004, s. 242-258

alandan uzaklaşmasında etkili olmuştur. K. Kanthak ve J. Woon (2014 yılında) tarafından gerçekleştirilen kontrollü deneyde, kadınların erkeklerle aynı nesnel niteliklere sahip olsalar da seçimlerde temsil edilmek konusunda erkeklerden daha isteksiz oldukları keşfedilmiştir. Özellikle kadınların, erkeklerle etkileşime girdikleri zamanlarda olumsuz cevaplar verdikleri vurgulanmıştır. Örneğin oluşturulan dört kişilik tartışma gruplarında kadınların, grubu yönlendirmesi ya da görüş bildirmesi erkeklerden daha az olası kabul edilmiştir. Bu tür cinsiyet farklılıkları, güç veya statü eşitsizliğine dayandırılmıştır.¹⁰⁴ Görünen o ki, toplumsal cinsiyet rolleri ekonomik, sosyal ve siyasi pek çok alanda güç eşitsizlikleri yaratmıştır. Maskülen devlet yapısı ya da maskülen kişilik toplumda gücü ifade ederken; feminenlik, kırılganlığı çağırıştırır. Bu nedenle, Margaret Thatcher, Tansu Çiller gibi rütbe sahibi isimlerin de 'maskülen' tavırlarını güç ilişkilerine bağlamak mümkündür. Dahil oldukları yüksek politika alanlarının maskülen niteliğine uyararak, güç ilişkilerinde söz sahibi olmuşlardır. Dolayısıyla güç, maskülenlik ve cinsiyet hiyerarşilerini üreten rollerle bağlantılıdır.

2.2.3. Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımlarına Göre Güvenlik, Savaş ve Militarizm

Uluslararası ilişkilerde güvenlik, savaş ve militarizm gibi kavramlar daha çok realist ve neo-realist teorinin dar diyebileceğimiz tanımlamaları çerçevesinde ele alınmaktaydı. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra küresel siyasette yaşanan değişimler, güvenlik tanımlarına yönelik yeni tartışmaları başlatmıştır. Realist görüşlerden farklı olarak yeni ve genişletici tanımlar; ekonomik, çevresel ve toplumsal alanlar ile eğitim, insan hakları ihlalleri gibi yeni konuları güvenlik açısından dikkate almıştır. Bu dönemde ortaya çıkan feminist yaklaşımlar ise, güvenlik anlayışlarına farklı anlamlar kazandırmıştır. Uluslararası ilişkilerin farklı ideolojik ve epistemolojik kaynaklarından da etkilenen feminist yaklaşımlar, realist anlayışın savunduğu savaş, güç ve güvenlik gibi temel kavramları yeniden tanımlamıştır. Buna göre feminizmin güvenlik anlayışı, realist görüşlerin reddi, soyut stratejik söylemin sorgulanması, kadın deneyimleri ile güvenlik arasında bir bağ kurulması ve hâkim devlet anlayışının eleştirisi üzerine kurulmuştur.¹⁰⁵ Realistlerin, uluslararası ilişkilerin temel aktörleri olarak tanımladıkları devletlerin

¹⁰⁴ Tali Mendelberg, Christopher F. Karpowitz, Power, Gender, and Group Discussion, *Advances in Political Psychology*, Vol. 37, Suppl. 1, 2016, s. 9-10

¹⁰⁵ Muhittin Ataman, a.g.e., s. 23

başlıca amacının güvenliği sağlamak olduğu anlayışı sorgulanmıştır. Feminist uluslararası ilişkilere göre güvenliğin öznesi devlet yerine, birey ve toplum olarak kabul edilmiştir. Devletin güvenliğinden ziyade, bireysel ve toplumsal güvenliğin önemi vurgulanmıştır. Bu anlayışa göre, bir devlet güçlü ordusu sayesinde kendi güvenliğini sağlayabilir, ancak o ülkede yaşayan bireyler yine de güvende olmayabilirler. Örneğin, Kuzey Kore’de devlet kendi güvenliğini sağlarken, vatandaşın bireysel güvenliğini sağlayamamaktadır. Bu nedenle feministler, realizmde bütüncül ve rasyonel olduğu varsayılan devletin, bireyin güvenliğini sağladığı iddiasına karşı çıkmışlardır. Feministlere göre devletin, güvenliği her iki cinsiyete eşit bir şekilde uygulayıp uygulamadığı araştırılmalıdır. Çünkü hem sivil hem de askeri karar alıcıların büyük çoğunluğu erkeklerden oluşmakta ve politikalarda eril kavramlar kullanılmaktadır. Eril politikaların hayata geçirilmesi ise kadını, güvenlik alanının dışında bırakmaktadır. Aynı zamanda, realizmin savunduğu devletin fiziksel güvenliği meselesinin ise tek güvenlik sorunu olmadığı da belirtilmektedir. Buna göre yapısal şiddet unsurları, bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerini ve özgürleşmelerini engelleyerek güvensizliğe yol açmaktadır. Yapısal şiddet ise ekonomik, sosyal ve siyasal eşitsizliklerin bireyler açısından güvensiz bir ortam yarattığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mevcut sistemde dezavantajlı konumda olan bireylerin, özellikle de kadınların toplumda ikincil planda kalmasında, geleneksel anlayışın bir etkisi bulunmaktadır.¹⁰⁶

J. Ann Tickner, ulusal güvenliğe dair cinsiyet merkezli yaklaşımlarına, realizmi eleştirerek başlamıştır. Tickner, kuruluşundan beri devletin, ulusal güvenlik fonksiyonlarını cinsiyet penceresinden, eril olarak gördüğünü ileri sürmüştür. Tickner haricinde, disiplinin geçmişten bu yana eril terimler kullanarak kendi sınırlarını belirlediği, çoğu feminist ve eleştirel teorisyence ifade edilmiştir. Güç, üstünlük, güvenlik, askeri kapasite ve yok etme becerisi gibi eril kavramlar disiplinde sıkça yer bulmuştur. Bu nedenle alanda kadının ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin varlığından söz etmek oldukça zordur. Tickner’a göre ulusal güvenliği yeniden tanımlamak, uluslararası ilişkilerin geleneksel kavramlarına yeni bir bakış açısı kazandırmak adına önemlidir. Batı’da geleneksel olarak ulusal güvenlik kavramı, askeri güce ve ulus-devletin dış tehditlere karşı fiziksel konumdaki rolüne bağlıdır. Hans Morgenthau’nun iktidar

¹⁰⁶ Birgül Demirtaş, Feminizm ve Güvenlik, Güvenlik Yazıları Serisi, No. 3, Eylül 2019, s. 1-3

açısından ulusal çıkarları savunma ülküsü de bu tanımla tutarlı bulunmaktadır. Ancak ulusal güvenliğin bu geleneksel tanımı, günümüz dünyasında en iyi ihtimalle kısmi geçerlilik sağlamaktadır.¹⁰⁷ Çünkü 1980'lerin sonlarından itibaren, disiplindeki temel kavramlara yeni boyutlar ilave edilmiştir. Tickner, bu anlamda güvenlik anlayışlarına yönelik farklı sorgulamaları örnek göstermiştir. Anthony Giddens'in "Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics (1994)", adlı eserinde 'askeri şiddetin yayılmasının her zaman kararlı bir erkek meselesi' olmasına karşın ne yapmamız gerektiğine dair sorgulamasını ele almıştır. Giddens, savaş, askeri güç ve erkeklik arasında bir ilişki olduğunu kabul ederken, savaşın erkek saldırganlığının bir tezahürü olmadığını, daha ziyade devletin yükselişiyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Joshua Goldstein'in "War and Gender (2001)" eserinde de tarih boyunca neredeyse tüm toplumların savaşa giderken, ezici bir şekilde erkekler tarafından gerçekleştirildiği gerçeğini neden sorgulamadığımızı vurgulamıştır. Giddens, ulusal güvenlik meselelerinin sadece erkek saldırganlığına indirgenerek açıklanamayacağını belirtmiştir. Savaşın ve güvenliğin cinsiyetlendirilmesinde devlet politikalarının bir etkisi olduğunu savunmuştur. Goldstein ise, yüksek politika alanlarında karar vericilerin neden çoğunlukla erkeklerden oluştuğu üzerinde durmuştur. Dolayısıyla güvenliği tanımlarken, toplumsal olarak oluşturulmuş normlara ve devlet politikalarına da bakmamız gerekmektedir. Tickner, dünyadaki yaklaşık yüz doksan eyalette başkanların veya başbakanların yüzde 1'inden azının kadınlardan oluştuğunu belirtmiştir. Erkekliliği, vatandaşlıkla eşitleyen kahraman Yunan savaşçı modelinin, o zamandan beri birçok politikada çoğaltıldığını savunmuştur. Birinin savaşta, ülkesi için ölmesi çok yakın zamana kadar ve çok az eyalette tüm kadınlara kapatılan bir vatanseverlik görevi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Tickner, uluslararası ilişkiler disiplininin, günümüzde biraz değişmesine rağmen büyük ölçüde erkekler tarafından doldurulduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁸

Eric Blanchard, ulusal güvenlik söylemlerinin tipik erkeksi yüksek politika alanının seçkin dünyasının bir parçası olduğunu belirtmiştir. Uluslararası ilişkiler alanında devlet başkanlarının, diplomatların ve ordunun çoğunlukla erkeklerden oluşması, bu yüksek politika alanlarının kadınlardan yoksun bir atmosfere sahip olmasına yol açmıştır. Alanın

¹⁰⁷ J. Ann Tickner, a.g.e. (1988) s.435

¹⁰⁸ J. Ann Tickner, Feminist Responses to International Security Studies, Peace Review, 16:1, 7 Ağustos 2006, s. 43

bu yapısına karşın feminizmin, güvenliği konu edinmesi ve güvenliğin tanımını genişleterek disipline yeni bakış açıları kazandırması, “feminist güvenlik çalışmaları” olarak adlandırılmıştır. Blanchard, siyaset teorisyenleri, barış aktivistleri ve politika planlayıcılar ile kurulan diyaloglar sayesinde feminist güvenlik çalışmalarının, en az dört teorik çerçeveye genişletildiğini belirtmiştir. İlki, feminist uluslararası ilişkilerin, kadınların uluslararası güvenlik politikalarında yer almamalarını ve ilgisizliklerini sorgulaması, disiplinde cinsiyete ve iktidara dair çalışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylelikle kadın deneyimlerinin iyileştirilmesi, kadınların karar alma süreçlerine dahil olması ve disiplindeki görünmezliğinin araştırılması mümkün olmuştur. Feminist güvenlik çalışmalarında ikinci olarak kadınların güvenliğinin, savaş ve barış zamanlarında devlet tarafından ne ölçüde korunduğu sorgulanmıştır. Üçüncü olarak ise kadınların sadece barışla ilişkilendirilmesine karşı çıkılmış; kadınların da savaşa katıldıkları ve savaşı destekledikleri belirtilmiştir. Son olarak feministler, cinsiyetlendirilmiş güvenlik uygulamalarının yalnızca kadını ilgilendirdiği varsayımından rahatsız olmuşlardır. Bu nedenle güvenliği açıklamaya yardımcı olması için çeşitli maskülen kavramlar geliştirmeye başlamışlardır.¹⁰⁹ Kısacası, feministlerin güvenliğe dair iki temel eleştirisi bulunmaktadır. Bunlar, kadınların güvenlik gibi yüksek politika alanlarında politik görünürlüğünün sağlanması ve feminen değerlerin dikkate alınması üzerine yeni bir bakış açısının oluşturulmasıdır. Feminizmin, uluslararası ilişkiler disiplinine yönelik temel eleştirisinin, alanın kadını içermemesi olduğu açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla tarafsız ve evrensel olmayan alanın, güvenlik başta olmak üzere yeniden ele alınması gerektiği feministlerce vurgulanmıştır. Maskülenlik olgusu da pek çok feminist akademisyen tarafından güvenlik açısından ele alınmıştır. Örneğin Craig Murphy, disiplinde hâkim olan maskülen yapının, farklı tipleri yarattığını ifade etmiştir. Bunları, iyi asker, asker oğlu, silah arkadaşı gibi birbirini etkileyen yapılar olarak nitelendirmiştir.¹¹⁰

Betty Reardon’a göre ise savaş, barış, militarizm ve cinsiyetçilik gibi kavramlar feminizmle ilgilidir. Reardon savaş sistemini, gelişmiş seçkin kesimlerin, sıradan

¹⁰⁹ Eric Blanchard, a.g.e., s. 1289-1290. Ayrıca bkz. Çiğdem Aydın Koyuncu, Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Açısından Güvenlik Konusunun Analizi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 67, No.1, 2012, s.116

¹¹⁰ Çiğdem Aydın Koyuncu, Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Açısından Güvenlik Konusunun Analizi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 67, No.1, 2012, s. 117-118

insanlara ve gelişmemiş toplumlara uygulanan çatışmayı ve rekabeti tetikleyen ‘sosyal bir düzen’ olarak tanımlamıştır. Ordunun kadınları kabul etmemesinde, onların “kadınlık” görevlerini yapmaları gerektiği düşüncesi ve askeri gücün, erkek gücü olarak kabul edilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu nedenle güvenlik kavramı, disiplindeki tanımıyla erkek merkezli olarak kabul edilmiştir.¹¹¹ Feminist teorisyenler, geleneksel güvenlik araştırmalarını yeniden düzenleyerek kadınların ve cinsiyetin savaşa ve savaş çözümlerinde oynadığı rolleri incelemiş ve cinsiyetin dahil olduğu yeni konulara dikkat çekerek, güvenlik çalışmaları alanına ciddi anlamda katkılarda bulunmuşlardır. Nükleer strateji, barışı koruma, militarizm ve ordu/askerlik gibi alanlarda tartışmaların temeline cinsiyeti yerleştirmişlerdir. Geleneksel söylemlerin eleştirisi haricinde, toplumsal cinsiyet temelli bakış açıları, savaşta cinsel şiddet ve silahlı çatışmalara, cinsiyetçi katılım hakkında yeni ampirik bilgileri de ortaya çıkarmışlardır. Örneğin, feminist akademisyenler, savaş zamanı tecavüzün, kadının güvenliğine yönelik ciddi tehdidine işaret ederek, tecavüzün savaşta eğlence aracı ve silah olarak kurumsallaştırıldığını göstermişlerdir. 1990’larda Bosna’da ve Ruanda’da gerçekleşen çatışmalar başta olmak üzere, günümüzde dünyanın dört bir tarafında yaşanan çatışmaların çoğunda tecavüz, askerler tarafından düşman olarak algılanan toplumun kadınlarına savaş stratejisi olarak uygulanmıştır. Böylelikle sistematik tecavüz suçu, savaş politikalarının yarattığı yeni güvensizlik unsurlarına işaret etmiştir. Bu anlamda kadınlar, savaşlardan farklı şekillerde etkilenmişlerdir. Kadınlar bu süreçte hem yaralanma ve ölümlerle karşılaşmış hem de karşı grubun askerleri tarafından şiddet yoluyla araçsallaştırılmıştır. Özellikle militarizmin bu süreçte önemli bir etkisi bulunmaktadır. Enloe’ye göre militarizm varsayımlar, değerler ve inançlardan oluşan bir derlemedir. Diğer bir ifadeyle militarizm yalnızca güç, ordu ve silahlanmayla tanımlanan bir kavram değildir. Militarist düşünme tarzı tüm topluma nüfuz eden, bireylerin şiddete dayalı imgeler ile savaş, zafer, kan ve kahramanlık gibi kavramlar üzerinden düşünmesini doğallaştıran bir olgudur. Militarizm, güçlü ve cesur erkek imgeleri ve korunmaya muhtaç zayıf kadın/anne imgeleri aracılığıyla sistem tarafından kurgulanmaktadır.¹¹²

¹¹¹ Muhittin Ataman, a.g.e.

¹¹² Cynthia Enloe, *Understanding Militarism, Militarization, and the Linkages with Globalization, Using a Feminist Curiosity*, ed. I. Geuskens, S. Schellens, *Gender and Militarism, Analyzing the Links to Strategize for Peace*, Women Peacemakers Program, 2014, s. 7-10

Dolayısıyla militarizm ve savaştan kaynaklanan toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, kadınlar üzerinde derin yaralar bırakmıştır.

Bu nedenle feminist düşünürlerden Laura Sjoberg feminist güvenlik çalışmalarını birkaç ortak temaya ayırmıştır. İlk ortak tema, güvenlik kavramının kime uygulanması gerektiği konusundaki geniş bir anlayışı oluşturmaktadır. Güvenlik tehditleri sadece savaş ve uluslararası şiddeti değil, aynı zamanda aile içi şiddeti, tecavüz, yoksulluk ve ekolojik yıkımı da içermektedir. Feminist akademisyenler, sadece güvenlikle kastedilenleri genişletmekte kalmamış, kimin hak ettiği konusunda da sorular sormuşlardır. ‘Güvenli devletlerin genellikle güvenliksiz kadınları içerdiğinin’ farkında olan feministler, bireylerin, toplumların, devletlerin ve uluslararası örgütlerin güvenliğini de analizlerine dahil etmişlerdir. Sjoberg ikinci ortak temayı, uluslararası güvenlik alanındaki değerlerin, cinsiyetçi doğasının anlaşılması olarak tanımlamıştır. Cinsiyet hiyerarşisini var eden ve doğallaştıran bir ideolojinin sorgulanması gerektiğini vurgulamıştır. Sjoberg’e göre toplum, içerisinde idealize edilmiş ve hegemonik maskülenlikle ilişkilendirilmiş birtakım değerler ve davranışlar barındırmaktadır. Üçüncü tema ise, uluslararası güvenliğin kavramsal olarak anlaşılmasının, nedenleri analiz etmede ve sonuçlarını tahmin etmede önemli rol oynadığı üzerinedir. Çözümleri düşünmek ve güvenlik alanında olumlu değişimin teşviki feministlerce önemli kabul edilmiştir. Son olarak, cinsiyetin güvenlik çalışmaları analizlerinde yer alması, bu çalışmaların anlaşılmasında gerekli görülmüştür. Bu sayede kadınların uluslararası güvenlik politikalarında var olmama nedenleri ve ilgisizlikleri, kadınların savaş ve barış zamanlarında devlet tarafından ne ölçüde korunduğu araştırılabilmektedir.¹¹³ Ayrıca kadınların barışla ilişkili olduğu varsayımı da eleştirilerek, kadınların farklı alanlardaki deneyimlerine güvenlik çalışmalarında yer verilebilmiştir.

Christine Sylvester ise, hem ana akım uluslararası ilişkiler teorilerinin hem de güvenlik çalışmalarının savaş ve diğer şiddet biçimlerini incelerken neden duyuşal deneyimlere yer vermediklerini eleştirmiştir. Bedenin bir deneyimi olarak savaş, uluslararası ilişkilerde genellikle rasyonel tanımlarla ele alınmıştır. Ancak Sylvester gibi pek çok feminist akademisyen, savaş analizlerinde çeşitli duyulara yer vermişlerdir.

¹¹³ Laura Sjoberg, *Gender and International Security, Feminist Perspectives*, ed. Laura Sjoberg, Routledge Critical Security Studies, 2010, s. 4-5

Örneğin Anne Orford, insani savaş analizinde eksik unsur olarak dokunma duyusunu en üst düzeye çıkarmıştır. 1975-1999 yılları arasında Endonezya'nın Doğu Timor'u işgali sırasında gerçekleştirilen askeri şiddeti (cinsel taciz, işkence, katliam vs.) konu olarak ele almıştır. Orford, Doğu Timor halkı için 'çaresiz hissettiler' ifadesini kullanmıştır.¹¹⁴ Judith Butler, savaş karşıtı duruşuyla, uluslararası bir politikanın potansiyel omurgaları olarak keder ve yas hakkında bir dizi argüman sunmuştur. Butler, 11 Eylül 2001 saldırısından sonra ABD'de artan şiddet yanlılığı ve milliyetçi söylemlerin pek çok masum insanın ölümüne neden olduğunu belirtmiştir. ABD'nin sınır ötesi operasyonlarının ise, insanlarda korku ve endişe yarattığını ileri sürmüştür.¹¹⁵ Sylvester ise İkinci Irak Savaşı sırasındaki sanat yağmacılığının, insani sonuçlarından söz etmiştir. Bu durum küreselleşmenin ve uluslararası çatışmaların insan hayatında pek çok şeyi etkilediğini ortaya koymuştur. Sylvester, savaşta bulunanların savaşı duygularla yaşadıklarını; dini inançlar, milliyetçi duygular veya etnik sadakatle hareket edebileceklerini belirtmiştir.¹¹⁶ Savaşı, güvenliği ve militarizmi realizmde olduğu gibi devletle açıklamak feministlerce bu nedenle kabul edilmemektedir. Tickner da feminizmin savaşı ve güvenliği analiz ederken mikro düzeyde ve aşağıdan yukarıya bir yaklaşımın benimsendiğinden bahsetmiştir. Feministler özellikle savaş sırasında neler olduğu, savaşın kadınlar ve siviller üzerindeki etkisi ile ilgilenmişlerdir. Carol Cohn, yüksek teknolojili savaşın planlanmasında yer alan ulusal güvenlik planlamacılarının stratejik dilini analiz etmiştir. Büyük mesafelerden öldüren yüksek teknolojili silahların savaşı kişiliksizleştirdiğini ve askerler arasındaki kişisel sorumluluk duygusunu da azalttığını belirtmiştir. Realizmin tipik rasyonel açıklamaları ise bu durumla uyumlu bulunmuştur. Realizmden farklı olarak feminizm, kimlik ve sosyal ilişkilere odaklanması ile günümüzün etnik-milliyetçi savaşlarına yeni bir ışık tutmuştur. Ruanda ve Yugoslavya'da savaş zamanı tecavüzlerin artık bir savaş stratejisi olarak kullanıldığı bilinen bir gerçektir.¹¹⁷ Dolayısıyla belirtilen nedenlerle, bilgiyi inşa etme şeklimiz,

¹¹⁴ Dino Kritsiotis, Book Review: Reading (...) by Anne Orford, *The Modern Law Review*, Nov. 2006, Vol. 69, No. 6., s. 1026. Ayrıca bkz. Anne Orford, *Reading Humanitarian Intervention: Human Rights and the Use of Force in International Law*, Cambridge Un. Press, 2003

¹¹⁵ Judith Butler, *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, Verso, London, 2004, s. 1-19

¹¹⁶ Christine Sylvester, *War, Sense, and Security, Gender and International Security, Feminist Perspectives*, ed. Laura Sjoberg, *Routledge Critical Security Studies*, 2010, s. 24-25

¹¹⁷ J. Ann Tickner, a.g.e. (2006), s.45-46

güvenlik alanındaki geleneksel ilkeleri yıkmamıza ve savaşı destekleyen toplumsal cinsiyete dayalı ikiliklerin ötesine geçmemizi sağlayacaktır.

2.3. FEMİNİST YAKLAŞIMLARIN Uİ DİSİPLİNİNE KATKILARI VE FEMİNİZME YÖNELİK ELEŞTİRİLER

1980'lerin sonlarından itibaren feminist uluslararası ilişkilerin, küresel politika anlayışımıza ciddi katkıları olmuştur. Feminist teori, uluslararası ilişkiler disiplinine, diğer teorilere kıyasa nispeten geç girse de disiplinin cinsiyetlendirilmiş temel kavramlarını ve politikalarını, tekrar değerlendirmek için bize yeni olanaklar tanımıştır. Kişisel olan ile politik olanı ilişkilendirerek, iç toplum ve dış toplum ayrımını reddetmiş, disiplinin temel tezlerinin ötesine geçmiştir. Feminist teori, küresel siyaset tarafından şekillendirilen yapıların doğallığını sorgulamış ve yüksek politika alanlarında kadınların görünürlüğünü sağlamıştır. Farklı ve eleştirel yaklaşımları içermesi nedeniyle de disipline epistemolojik ve kavramsal bir çeşitlilik ve dolayısıyla zenginlik kazandırmıştır. Feministler, devlet-dışı aktörlere (yerel, ulusal, ulus-aşırı) vurgu yaparak, realist görüşlerin devlet merkezli yaklaşımlarını eleştirmişlerdir. Geleneksel teorilerin yanı sıra daha kapsamlı bir uluslararası sistem anlayışının geliştirilmesine yardımcı olmuşlardır. Disiplindeki birinci nesil feminist akademisyenler, disiplindeki teorileri yeniden düzenlerken; ikinci nesil feminist akademisyenler de düzenlenen teorileri somut durumlara ve küresel politikaya uyarlamışlardır. Liberal, marksist, sosyalist, post-modern ya da post-kolonyal gibi bir dizi farklı feminist yaklaşım ile disiplinin geleneksel tezlerine yönelik farklı bakış açıları geliştirilmiştir. Toplumsal cinsiyet ilişkileri ise bu sayede tüm uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde görünür kılınmıştır. Karar alıcıların ve politikaların kadınları nasıl etkilediğini ve kadınların bu alanda yer almayışlarının, politika seçimlerine ve sonuçlarına nasıl etki ettiğini incelemişlerdir.¹¹⁸ Cinsiyet ve diğer iktidar hiyerarşilerine ve bunların hem kadınların hem de erkeklerin yaşamları üzerindeki etkilerine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca savaş, güvenlik ve devlet gibi kavramların cinsiyetlendirilmiş yapısı da sorgulanmıştır. Güvenliğin, birey ve toplum düzeyinde incelenmesi gerektiği vurgulanmış; güvenlik politikalarının kadınlar ve ötekileştirilmiş insanlar üzerindeki farklı etkileri gözlemlenmiştir. Elde edilen bilgiler ise, küresel

¹¹⁸ Tickner & Sjoberg, a.g.e., der. Tim Dunne ve diğerleri, (2010), s. 219 ve Chander Bhushan Nagar, Feminism in IR: Conceptual Analysis, International Journal of Humanities & Social Science Studies, Vol. 3, No. 3, 2016, s. 176-178

düzyeyde yeni güvenlik sorunlarını (tecavüz, hastalık, açlık vb.) ortaya çıkarmıştır. Toplumsal cinsiyet ilişkilerini görünür kılmak ve böylece güvenliğı arttırmak için bazı yeni yolların geliştirilmesi sağlanmıştır. Bu sayede cinsiyetin sadece kadınlarla ilgili olmadığını ve uluslararası politikaların siyaseti çevreleme, inceleme ve uygulama biçimleriyle ilgili olduğu da gösterilmiştir.¹¹⁹ Nitekim 1980'ler sonrası disipline bu tür katkılar sunan feminizme yönelik birtakım eleştiriler de yöneltilmiştir.

Feminizme yönelik en bilinen eleştiriler ise Robert O. Keohane, Adam Jones, Francis Fukuyama ve Marianne H. Marchand gibi isimler tarafından yapılmıştır. Keohane, uluslararası ilişkiler disiplinde feminizmi değerlendirirken, J. Ann Tickner'ın çalışmalarından yararlanmışır. Keohane'e göre, bir bilimsel çalışmayı ciddiye almak, onu sadece anlayışlı bir biçimde okumayı değil; aynı zamanda ikna edici görünmeyen argümanlarını da eleştirmeyi gerektirmektedir. Bu görüşü doğrultusunda Keohane, Tickner'ın söylemlerinde eksik bulduğu noktalara değinmiştir. Keohane, feminist akademisyenlerin, cinsiyet ayrımına dayalı zıtlıkları ortaya koymaktan ve tavsiye vermekten ileri gidemediklerini savunmuştur. Disiplinde feminizmin görünür hale gelmesi için, öncelikle geleneksel teorilerin feminizmi görmezden gelmemesi ve feminizmin de hipotezlerini test edilebilir bir şekilde geliştirmesi gerektiğini belirtmiştir. Keohane'e göre bir teorinin yeterli olup olmadığı, kanıtlanabilir olmasıyla alakalıdır. Ancak bu sayede geleneksel teoriler ile feminizm arasında bir uzlaşma sağlanabilir ve feminizmin ütöpik bir anlayış olduğuna dair görüşlerin üstesinden gelinabilir.¹²⁰ Francis Fukuyama ise *Women and the Evolution of World Politics (1998)* adlı makalesinde feminist teoriye yönelik birtakım eleştirilerde bulunmuştur. Fukuyama'nın bu çalışması, çoğu feminist düşünür tarafından oldukça tepki almıştır. Fukuyama, feminist teorinin genel bir değerlendirmesini yaparken, erkek ve dişi şempanze gruplarını örnek göstermiştir. Makalesinde şempanzelere yer vermesi ise, insanlara en yakın tür olmalarından kaynaklanmaktadır. Buna göre kadın şempanzeler, tıpkı insanlarda olduğu gibi duygusalken; erkek şempanzeler ise şiddete meyillidirler. Fukuyama şiddetin, ölümlerin ve saldırganlığın erkeklere has ve biyolojik temelli olduğunu savunmaktadır.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Robert O. Keohane, *Beyond Dichotomy: Conversations Between International Relations and Feminist Theory*, *International Studies Quarterly*, 1998/42, s. 193-197. Ayrıca bkz. J. Ann. Tickner, *You Just Don't Understand: Troubled Engagements Between Feminist and IR Theorists*, *International Studies Quarterly*, 1997/41. Bu makale Keohane tarafından eleştirilmiştir.

Fukuyama'ya göre, erkeklerin doğuştan sahip olduğu şiddet eğilimi yasalarla kontrol edilebilir ve kadınlar da devlet politikalarını şekillendirerek ataerkil yapıya son verebilirler. Bakıldığında Fukuyama'nın feminizmi eleştirmedeği zannedilebilir. Fakat Fukuyama makalesinin devamında, 'barışçıl' feminist politikalara rağmen şiddete meyilli erkeklerin varlıklarını sürdüreceklerini belirtmiştir. Aynı zamanda bir ülkenin bu tarz erkek liderlere karşı korunması için eril politikalara gereksinim duyulacağını da vurgulamıştır. Fukuyama, feminist çalışmaların ele aldığı toplumsal cinsiyet kavramını görmezden gelerek, insanların biyolojik doğalarından kopamayacaklarını ve erkeklerin daima şiddete meyilli olacaklarını iddia etmiştir.¹²¹ Tickner ise *Why Women Can't Run the World: International Politics According to Francis Fukuyama (1999)* adlı makalesinde, Fukuyama'nın söylemlerini eleştirmiştir. Tickner'a göre, Fukuyama uluslararası ilişkilerdeki geleneksel eğilimleri destekler nitelikte argümanlar sunmuştur. Öncelikle Tickner, kadını barışla, erkeği şiddetle andığımız sürece bu konunun feminizmin aleyhine olacağını net bir biçimde belirtmiştir. Kadının yalnızca barışla ilişkilendirilmesi ile kadının eve hapsedilmesinde etkili bir başka yol olduğunu savunmuştur. Fukuyama'nın iddia ettiği, çoğu erkeğin şiddet eğilimli olduğu anlayışına karşın ise neden bazı ülkelerin diğer ülkelerden daha barışçıl olduklarını sormuştur. Diğer bir ifadeyle barışçıl ülkelerdeki erkekler, şiddet eğilimli değiller midir? Benzer şekilde Fukuyama'nın kadınların ve erkeklerin aynı askeri birlikte yer almaması gerektiği anlayışını da eleştirmiştir. Çünkü Fukuyama'ya göre, asker yine de erkek olmalıdır.¹²²

Feminist uluslararası ilişkilere yönelik bir diğer eleştiri ise Adam Jones tarafından yapılmıştır. Jones, *Does Gender Make the World Go Round: Feminist Critiques of International Relations (1996)* makalesinde, feminizmin üç temel özelliği olduğunu savunmuştur. Bunlar hem tarihsel hem de siyasal aktör olarak kadınların ele alınması, epistemolojik olarak kadın deneyimlerinin kabul edilmesi ve kadınların tarihin her aşamasında boyun eğen, kurumlarda temsil edilmeyen taraf olması şeklindedir. Jones, Keohane'den farklı olarak Cynthia Enloe'nin savaş süresinde ve sonrasında kadınların yaşamlarına dair tecrübelerini ele aldığı söylemlerini eleştirmiştir. Buna göre, Enloe ve diğer feminist akademisyenlerin savaş zamanlarında sadece kadın yaşamlarına

¹²¹ Francis Fukuyama, Women and the Evolution of World Politics, Foreign Affairs, Vol. 77, No. 5, 1998, s. 24-38

¹²² J. Ann Tickner, Why Women Can't Run the World: International Politics According to Francis Fukuyama, International Studies Association, 1999, s. 3-10

değınmeleri, cinsiyetlendirilmiş diğer süreçleri ve olayları görmezden gelmemize neden olmuştur. Jones, feminist çalışmaların sadece kadınların boyun eğdirildiği, dışlandığı, taciz edildiği gibi konulara yer verdiğini ve erkek deneyimlerini dışladığını iddia etmiştir. Çünkü erkekler de çeşitli işkencelere maruz bırakılmış, esir kamplarına gönderilmiş veya öldürülmüştür. Jones, feminist güvenlik çalışmalarının erkelere ve erillik süreçlerine yer vermediklerini belirtmiştir.¹²³ Ancak Cynthia Weber, “International Relations Theory: A Critical Introduction (2005)” kitabında, Jones’un eleştirilerine yanıt vermiştir. Weber, feminizmin erkekleri ve erilliği dışlamadığını, aksine onları eleştirel bir şekilde ele aldıklarını ileri sürmüştür. Weber’e göre, toplumsal cinsiyet zaten disiplinin özünde yer almaktadır ve dolayısıyla feministler uluslararası ilişkiler alanının maskülen yapısına ışık tutmaktadır. Bu nedenle Jones’un sadece cinsiyet (sex) kavramını ele alarak, toplumsal cinsiyet kavramına açıklık getirmeye çalışmasını eleştirmiştir.¹²⁴

Marianne H. Marchand ise *Different Communities/Different Realities/Different Encounters: A Reply to J. Ann Tickner (1998)*, adlı makalesinde Tickner’in söylemlerini değerlendirmiştir. Örneğin Tickner, disiplinde çok sayıda feminist yaklaşımların bulunmasını, feminizmin anlaşılmasında bir problem olarak değerlendirmiştir. Marchand ise feminist teorinin bu çeşitliliğini, onun zenginliği olarak ifade etmiştir. Tickner’in disiplinle alakalı örnekler verirken, özellikle ABD’yi ele alması da Marchand tarafından eleştirilmiştir. Marchand, uluslararası ilişkilere dair diğer toplulukların dışlandığını; güncel ve süreklilik arz eden gelişmelerin ise göz ardı edildiğini belirtmiştir.¹²⁵ Sonuç olarak feminizmin uluslararası ilişkiler içerisindeki varlığını kabul ettirememesinde iki temel neden bulunmaktadır. Bunlar, geleneksel teorilerin feminist teoriyi marjinal bir akım olarak kabul etmesi ve feminist çalışmaların disiplinin derinlerine inmek yerine yüzeyde kaldığı anlayışından oluşmaktadır.¹²⁶ Bakıldığında feminist uluslararası ilişkiler, içerisinde bir dizi farklı feminist yaklaşımları barındırmaktadır. Üç dalga halinde incelenen feminizmin bu yapısı, feministlerin kendi aralarında da ayrıldıklarını göstermektedir.

¹²³ Adam Jones, Does ‘Gender’ Make the World Go Round? Feminist Critiques of International Relations, *Review of International Studies*, 1996/22, s. 408-428

¹²⁴ Cynthia Weber, *International Relations Theory, A Critical Introduction*, Routledge, Second Edition, 2005, s. 96-100

¹²⁵ Marianne H. Marchand, *Different Communities/Different Realities/Different Encounters: A Reply to J. Ann Tickner*, *International Studies Quarterly*, 1998, Vol. 42, No 1, s. 199-204

¹²⁶ Raluca Soreanu, David Hudson, *Feminist Scholarship in IR and the Politics of Disciplinary Emotions*, *Millennium Journal of International Studies*, Vol. 37, No. 1, s. 124

Örneğin ilk dalga feministler sadece beyaz, Batılı kadınları ele alması nedeniyle, ikinci dalga feministlerce eleştirilmiştir. Liberal feministler, kültürel feminizm, yapısal feminizm, post-modern ve radikal feminizm gibi pek çok yaklaşım tarafından yetersiz kabul edilmiştir.¹²⁷ Ancak, feminist uluslararası ilişkilerin kendi içerisinde yaşadığı bu dönüşüm, disiplinin zenginleşmesini sağlamıştır. Ayrıca feminist akademisyenler bu durumu ‘feminizmin doğası’ olarak kabul etmektedirler.

3. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE FARKLI FEMİNİST YAKLAŞIMLAR VE POST-KOLONYAL FEMİNİZM

Uluslararası ilişkiler disiplinde olduğu gibi feminist teori de içerisinde daha genel ve çok çeşitli perspektifler barındırmaktadır. Birçoğu liberalizm, marksizm, eleştirel teori, post-yapısalcılık ve post-kolonyalizm gibi disiplinin farklı yaklaşımlarına dayanmakta ve bunların ötesine geçmektedir. Temelde ise feministler, kadınların mevcut ikincil konumlarını, yaşadıkları baskıları ve erkeklerle eşitliklerinin sağlanması konularında hemfikirdirler. Fakat vurguladıkları alanlar ve yoğunlaştıkları konuların farklı olması nedeniyle, feminizm içerisinde çok farklı sınıflandırmalar yapılmaktadır. Feminizmin ilk ortaya çıkmaya başladığı andan itibaren bir bütün halinde ilerlemediği ve tek bir fikir akımından ortaya çıkmadığı açıktır. Dolayısıyla daha önce değindiğimiz, liberal, sosyalist, marksist, radikal, post-modern ve post-kolonyal feminizm haricinde, feminizmin burada sayılması mümkün olmayacak kadar çok türü bulunmaktadır. Ancak bunların bazılarını, konstrüktivist, siyah, beyaz, anti-emperyalist, kültürel, toplumsal, emperyalist, duruş, çok-ırklı, lezbiyen, anarşist, çevreci vb. şekilde sıralayabiliriz. Bunların dışında feminist teorisyenlerin kendilerine göre yaptıkları sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Örneğin, feminist akademisyenlerden Elizabeth Flynn, psikoanalitik, sosyalist, marksist ve varoluşçu feminist yaklaşımların tümünü yapısalcı feminist teori altında birleştirebileceğini belirtmiştir. Çünkü belirtilen feminist yaklaşımların tamamı 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda, Avrupa entelektüel düşüncesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda feminizm, tıpkı doğuşunda olduğu gibi gelişiminde de içinde bulunduğu sosyal çevreden ve şartlardan etkilenmiştir.¹²⁸ Kısacası feminizmin disipline

¹²⁷ Deniz Altınbaş, Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm, s. 38-41
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iukad/issue/728/7858> (E. T. 27.09.20)

¹²⁸ Tickner & Sjoberg, a.g.e., der. Tim Dunne ve diğerleri, (2010) s. 208; Çiğdem Aydın Koyuncu, Özlem Tür, a.g.e., s. 14; Deniz Atınbaş, a.g.e., s. 37

getirdiği yenilikleri ve katkıları daha iyi anlamak adına feminist uluslararası ilişkilerin bazı diğer yaklaşımlarına ve çalışmanın da teorisini oluşturan post-kolonyal feminizme yakından bakmamız gerekmektedir.

3.1.ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE FARKLI FEMİNİST YAKLAŞIMLAR

Feminist uluslararası ilişkiler literatüründe ortaya atılan pek çok feminist yaklaşıma karşın, özellikle politika ve uluslararası ilişkiler bağlamında söylemlerde bulunanların birkaçına aşağıda yer verilecektir. Bunlar eleştirel, konstrüktivist, kültürel ve çevreci feminist yaklaşımlar ile Jacqui True'nun yaptığı farklı sınıflandırmalar üzerine olacaktır.

Uluslararası ilişkilerin eleştirel teorilerinden etkilenecek oluşturulan eleştirel feminizm, küresel siyasette cinsiyetlendirilmiş kimliklerin ve gücün, ideolojik ve maddi olarak nasıl ortaya çıktığını incelemektedir. Pek çok eleştirel feminist, disiplindeki eleştirel teorinin önde gelen yazarlarından olan Robert Cox'un çalışmalarından etkilenmiştir. Buna göre Cox'un ele aldığı hegemonya kavramını, feminist bakış açısıyla geliştirerek, somut olaylara uyarlamışlardır. Cox'a göre hegemonya, egemen toplumsal grupların, çıkarlarını ya da imtiyazlı pozisyonlarını karşılıklı uzlaşmayla güvence altına aldıkları bir durumdur. Başka bir ifadeyle dünya sistemindeki ikincil devletlerin, hegemonun liderliğine yalnızca maddi güç kaynaklarının (askeri, ekonomik vb.) yarattığı baskıyla değil, aynı zamanda çıkarları doğrultusunda ortaklaşmanın da etkisiyle rıza göstermeleri anlamına gelmektedir.¹²⁹ Yani egemen bir devlet, fikirler, kurumlar ve maddi imkanlar doğrultusunda hegemonyasını genişletebilir. Sandra Withworth, Cox'un çalışmalarından etkilenen bir eleştirel feminist kuramcıdır. "Feminism and International Relations (1994)" adlı kitabında, toplumsal cinsiyete ilişkin anlayışların sadece belirli durumlarda kadınların ve erkeklerin maddi koşullarına bağlı olduğunu iddia etmiştir. Başka bir deyişle, toplumdaki cinsiyet kalıplarını oluşturan nedenler çeşitli ve birbirinden farklıdır. Withworth, bu duruma yönelik Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu (IPPF) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün ülkelerde uyguladıkları farklı nüfus politikalarını örnek göstermiştir. Bu politikaların yerleşik cinsiyet anlayışlarında değişime neden olduğunu belirtmiştir. Christine Chin ise "Service and Servitude (1998)" adlı eserinde kadın hizmetçileri incelemek için eleştirel feminist yaklaşımı kullanmıştır.

¹²⁹ Mehmet Akif Okur, Eleştirel Gramsci, Cox ve Hegemonya: Yeniden Küresele, İktidarın Sosyolojisi Üzerine, Uluslararası İlişkiler, Cilt 12, Sayı 46, s. 144- 148

Malezya, Filipinler ve Endonezya'dan yurtdışına ev işçisi olarak gönderilen kadınların aslında bir devlet stratejisi olduğunu savunmuştur. Örneğin Malezya devletinin, orta sınıf ailelerin desteğini almak, etnik gerginlikleri azaltmak ve istihdamı desteklemek amacıyla kadınların emeğini kullandığını iddia etmiştir. Chin'e göre eleştirel feminist yaklaşımlar, mevcut sistemin sorgulanmasında özgürleştirici bir nitelik taşımaktadır. Bahsedilen eserlerin eleştirel feminizme uygunluğunu tartışan Tickner ise, Chin'in eleştirel feminist anlayışa daha uygun argümanlar sunduğunu belirtmiştir.¹³⁰

Uluslararası ilişkilerde feminist teorilere yöneltilen temel eleştirilerden birinin disiplindeki geleneksel teorilerin, feminizmi görmezden gelmesiyle ilgili olduğunu daha önce söylemiştik. J. Ann Tickner da *You Just Don't Understand (1997)* adlı makalesinde, uluslararası ilişkiler teorisyenleri ile feministler arasında sürekli bir diyalog olmadığını ve bunun disiplindeki feminist müdahalelerin anlaşılmasına yol açtığını savunmuştur. Keohane ise Tickner'ı eleştirerek, feministlerin ideolojik çerçeveden çıkararak, söylemlerini kanıtlamaları gerektiğini belirtmiştir. Elizabeth Prügl, geleneksel teoriler ile feminizm arasında çıkmaza girmiş gibi görünen bu tartışmaların ancak, konstrüktivist feminizmle son bulacağını iddia etmiştir. Prügl'e göre konstrüktivist feminizm, her iki yapı arasında ortak bir zemin oluşturmaktadır. Çünkü içerisinde pozitivist ve post-pozitivist yaklaşımlardan söylemler bulmak mümkündür. Konstrüktivist feministlere göre disiplinin güç, güvenlik, ulusal çıkar, devlet ve egemenlik gibi tanımlarının birer toplumsal yapısı bulunmaktadır. Konstrüktivist feministler, uluslararası ilişkiler analizlerinde toplumsal yapıyı da dahil etmiş ve uluslararası politikaların tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin realizmin devletleri başat aktör olarak ele aldığı görüşlerini eleştirmişlerdir. Konstrüktivist feministler, toplumsal cinsiyet hakkındaki algılamaların küresel siyaseti ve küresel siyasetin de toplumsal cinsiyet hakkındaki algılamaları nasıl etkilediğini incelemişlerdir. Bu sayede küresel siyasetin maddi unsurlarından çok düşünsel unsurlarını vurgulamışlardır.¹³¹ Kültürel feminizm ise, maskülen davranışların yerine feminen davranışların teşvik edilmesine dayanan bir yaklaşımdır. Çünkü kültürel feministler, maskülen niteliklerin topluma zarar verdiğini düşünmüşlerdir. Siyasal değişimden çok, kültürel dönüşüme odaklanmışlardır. Bu

¹³⁰ Tickner & Sjoberg, a.g.e., der. Tim Dunne ve diğerleri, (2010), s. 209

¹³¹ Elizabeth Prügl, *Worlds Apart or Sharing the Middle Ground?* International Studies Quarterly, Vol. 45, No. 1, 2001, s. 111-114; Çiğdem Aydın Koyuncu, a.g.e., Ed. Tayyar Arı, s. 218-219

dönüşümün ise, anaerkil bir yapıya doğru gerçekleşmesi gerektiğini savunmuşlardır. Feminin değerler aracılığıyla yönlendirilen bir toplumun, dünya için daha iyi olacağını belirtmişlerdir. Böylece toplumda barış severlik, iş-birliği, farklılıkların kabulü ve kamusal hayatın uyumlu bir şekilde düzenlenmesi sağlanacaktır.¹³²

Feminist uluslararası ilişkiler disiplininde diğer bir feminist yaklaşım çevreci (eko-feminizm) feminizmdir. Eko-feminizm, ataerkillik, cinsiyetçilik ve toplumsal cinsiyet kategorileriyle çevresel meseleleri ele alan bir yaklaşımdır. Eko-feministler, doğal dünyanın sömürülmesi ile kadınların baskı altında tutulması arasında bir bağlantı olduğunu savunmuşlardır. 1970'lerin ortalarında, ikinci ve üçüncü dalga feminizmin ve çevreci/yeşil hareketin itici gücüyle ortaya çıkmıştır. Tarihi süreçte kadınlar ve doğa arasında kurulan bağlantıları ortaya koyarak, ataerkil yapıyı zayıflatmayı amaçlamışlardır. Eğer verilen tepkiler doğrultusunda doğaya bakışın değişmesi sağlanırsa, kadına yönelik tahakkümün ve dişilikle ilişkilendirilen kalıp yargıların da değişebileceğini iddia etmişlerdir.¹³³ Son olarak feminist teorisyenlerden Jacqui True, feminizmi üç farklı biçimde sınıflandırmıştır. Bunları, ampirik (empiric), analitik (analytical) ve normatif (normative) feminizm olarak sıralamıştır. Ampirik feminizm, dikkatimizi uluslararası ilişkilerde kadınların yer almamasına ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine çevirmektedir. Ampirik feminizme göre, uluslararası ilişkiler disiplinindeki çalışmalar maskülen nitelikler taşımaktadır. Bu nedenle erkek deneyimlerinin hem erkekler hem de kadınlar için geçerli olduğu ve kadınların uluslararası siyasetle ilgilenmediği varsayımlarını düzeltmeyi amaçlamıştır. True, örnek olarak Cynthia Enloe'nin "Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler (1990)" kitabını göstermiştir. Kitapta, kadınların uluslararası ilişkilerin bir parçası olduğuna dair bilgiler verilmektedir. İkinci olarak analitik feminizm, disiplinindeki teorileri yapı-bozuma uğratarak, uluslararası ilişkilerin doğru ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını engelleyen cinsiyetçi önyargıları ortaya çıkarmaktadır. Buna göre, kadınlık ve erkeklik kavramları biyolojik olarak değil; sosyalizasyon sürecinin sonucunda oluşmuştur. Uluslararası ilişkilerin temel kavramları ise, eril bir dille üretilmiş ve kurumsallaştırılmıştır. True burada özel ve kamusal alan ayrımına değinmiştir. Kadının özel alana ve erkeğin ise kamusal alana ait olduğu

¹³² Çiğdem Aydın Koyuncu, a.g.e., ed. Tayyar Arı, s. 219; Emine Öztürk, a.g.e (2001), s. 70-71

¹³³ Hacı Özdemir, Duygu Aydemir, Ekolojik Yaklaşımlı Feminizm/Ekofeminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme, Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi, Sayı 2, 2019, s. 267-270

varsayımını eleştirmiştir. Son olarak normatif feminizm, daha çok feminizmin uluslararası ilişkilerdeki teorileşme süreciyle ilgilenmektedir. Uluslararası ilişkiler teorilerindeki belirli anlamları ve yorumları sorgulamamıza yardımcı olmaları açısından feminist kuramsallaşmanın tüm biçimleri normatif kabul edilmektedir. Örneğin normatif feminist uygulamalar disiplinde uluslararası etik, insani yardım ve insan hakları gibi yapılar hakkındaki tartışmalara ağırlık verilmesini sağlamıştır. Üçüncü Dünya Kadınlarının toplumsal aktivitelerinin görünürlük kazanması yine normatif feminizmle ilgili bulunmuştur. Bu sayede uluslararası ilişkilerin sadece yüksek politika alanlarından oluşmadığı gösterilmiştir.¹³⁴

3.2. POST-KOLONYAL FEMİNİZMİN GELİŞİMİ, ÖNCÜ İSİMLERİ VE TEMEL SÖYLEMLERİ

Post-kolonyal feminizm, sömürgecilik sonrası kadın araştırmalarının yeni bir parçasını oluşturmaktadır. 1980'lerden sonra gelişen post-kolonyal feminizm, uluslararası ilişkiler disiplinin üçüncü kuşak (ya da dördüncü kuşak)¹³⁵ tartışmasına dahil olan bir feminist teoridir. Post-kolonyal feminizm klasik Batı feminizmin sadece orta sınıf beyaz kadını ele aldığı yaklaşımlarını eleştirmiştir. Aynı zamanda liberal siyaset bilimine ilişkin kavramları yapı-söküme uğratarak, disipline yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Milliyetçilik ve militarizme karşı çıkan post-kolonyal feminizm, bu kavramları şiddet, savaş, ırk, sınıf ve sömürgecilik açısından yeniden yorumlamıştır. Post-kolonyal feminizm, Batı tarafından, Batı dışı toplumların nasıl ele alındığını incelemiş ve kadınların homojenleştirilmesi anlayışına karşı çıkmıştır. Sömürgecilik sonrası feminizm, kadınların farklı deneyimlerini ortaya koyarak, barışçıl çözümler aramıştır.

Bu nedenle, post-kolonyal feminizm, Batı feminizmi ifadesinin açıklığa kavuşturulması ve özellikle savaş zamanlarındaki cinsiyetçi yapıların Bosna örneğinde olduğu gibi kadınlar üzerindeki farklı etkilerini ortaya çıkarması açısından önemlidir.

¹³⁴ Jacqui True, *Feminism*, Ed. Scott Burchill, Andrew Linklater (ve diğerleri), *Theories of International Relations*, Third Edition, Palgrave Macmillan, 2005-New York, s. 216-229

¹³⁵ Disiplinde pozitivism-post-pozitivism tartışmaları, bazı kaynaklarda üçüncü, bazısında ise dördüncü tartışma olarak ele alınmaktadır. Buna yönelik bilgi için bkz. Brian Schmidt, *On the History and Historiography of IR*, der. W. Carlsnaes (ve diğerleri), *Hadbook of International Relations*, 2006, s. 12; Ole Weaver, *The Rise and Fall of the Interparadigm Debate*, der. S. Smith (ve diğerleri), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge Un. Press, 1996, s. 149-185

Çalışmanın devamında ilk olarak, post-kolonyal feminizmin ortaya çıkışına ve temel tartışma alanlarına yer verilecektir. Sonrasında ise post-kolonyal feminizmin öncü isimlerine ve temel söylemlerine değinilecektir.

3.2.1. Post-Kolonyal Feminizmin Ortaya Çıkışı ve Temel Tartışma Alanları

İnsanlık tarihi incelendiğinde, genellikle güçlünün güçsüzü “öteki”leştirdiği veya kendi ekonomik, kültürel ve politik çıkarları doğrultusunda hegemonyası altına aldığını göstermiştir. Uluslararası ilişkiler disiplininde birey, devlet veya herhangi bir grubun bu tür davranışları, kolonyalizm başlığı altında değerlendirilmiştir. Türk Dil Kurumuna göre kolonyalizm, “sömürgecilik” anlamına gelmektedir. Sömürgecilik ise, bir devletin kendinden başka devletleri veya toplulukları kendi siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan egemenliği altına alarak, bulunduğu bölgede yayılması olarak tanımlanmaktadır.¹³⁶ Başka bir tanıma göre ise sömürgecilik, çoğunluk ve azınlık durumunda bulunan gruplar arasındaki hegemonya ilişkisi açısından ifade edilmektedir. Başta Avrupalı yayılması olarak başlayan sömürgecilik süreci, dinsizlerin kurtarılması, barbarların modernleştirilmesi gibi misyonlarla Batılı olmayan dünyaya dayatılmıştır. Bu anlayış, Avrupa (Batı) kültürünün üstünlüğü inancından gelmektedir. Bu nedenle, kolonyal faaliyetler genellikle Batı’dan Doğu’ya ya da Kuzey’den Güney’e doğru gerçekleştirilmiştir. Öncelikle Avrupa, sonrasında ise Batı Dünyası’nın bir ürünü olarak tanımlanan sömürgecilik anlayışı, tarih boyunca egemen güçler tarafından bir şekilde sürdürülmüştür. Hatta sömürgeci devletler, bu durumu meşrulaştırmak adına büyük uğraşlar vermişlerdir. Din, teknolojik değişim ve rekabet ile ticaretin gelişmesi, sömürgeciliğin ortaya çıkmasında etkili nedenler olarak sıralanmıştır. Sömürgecinin gittiği bölgelerde ise ırkçılığın yükseldiği; bağımlı ülkelerin ve kendine yabancılaşmış halkların doğduğu gözlemlenmiştir. Böylelikle kolonyal faaliyetler, kapitalizmin doğuşuna zemin hazırlayarak Avrupa’dan dünyaya yayılmıştır.¹³⁷ Post-kolonyalizm ise, Edward Said’in 1978 yılında yayınladığı “Orientalism” (Oryantalizm) adlı kitabından sonra, post-kolonyalizm çalışmaları alanının oluşmasıyla belirgin hale gelmiş ve yayılmıştır. Said’in kitabında Doğu ile Batı’nın ikiye ayrılması, yani Doğu’nun ötekileştirilerek Batı’nın rasyonel olarak sunulması eleştirilmiştir. Bu bağlamda Said’in

¹³⁶ TDK, (E.T. 18.08.20), <https://sozluk.gov.tr/>

¹³⁷ Pelin Sönmez, Avrupa Birliği’nde Yeni Dönem Post-kolonyal İlişkiler ve Göç Politikaları Diyaloğu, AB Bakanlığı Akademik Araştırmalar Serisi 4, Doktora Tezi, Ankara-2015, s. 6-18

söylemleri post-kolonyalist düşünürler tarafından işlenmiş ve anlamı genişletilmiştir. Frantz Fanon (1967) ve Albert Memmi (1991) gibi isimler, sömürgecinin gittiği bölgede dilinin, kültürünün veya dininin oraya yerleştiğini ve o toplumda içselleştirildiğini savunmuştur. Örneğin, beyaz ‘adam’ın, siyah ‘adam’dan üstün olduğuna dair inanç, bunun bir göstergesidir.¹³⁸ Dolayısıyla post-kolonyalizm, bugün dünyada yaşanan yeni kolonyalizme ya da sömürgecilik sürecine bir tepki olarak doğmuş ve günümüzdeki gelişmelere, eylemlere ve söylemlere yakından bakarak, içerdiği sömürgecilik anlayışlarını eleştirmiştir.

Post-kolonyalizm, post-kolonyal teori ve post-kolonyal edebiyat olmak üzere ikiye ayrılan ve Batı’daki eleştirel söylemin içinden çıkan teorik bir kavramdır. Post-kolonyalizmin kökleri Batı’da bulunsa da kısa sürede Üçüncü Dünyadaki ya da diğer bir deyişle Batı dışı dünyadaki yazarların ve akademisyenlerin en önemli çalışma alanlarından biri haline gelmiştir. Batı tarafından ekonomik, hukuki, siyasi, kültürel, askeri veya sanat yoluyla uygulanan sömürgeciliğin, hedef bölgelerde yaşayan insanları “ilkel, geri kalmış, vahşi, modernleşmeye ihtiyacı olanlar” olarak niteleyen görüşleri, post-kolonyalizmin temelini oluşturmuştur. 1970’lerden bu yana önem kazanan post-kolonyalizm, sömürgeciliğin bıraktığı mirası sorunsallaştırmış ve pek çok felsefi ve yazınsal kuramları içerine alarak, sömürülen ülke insanların durumlarını araştırmıştır. Teori, sömürgeci kurtulmuş olan ulusların yaşayacağı kimlik ve kültürel dönüşümlerin tehlikeli sonuçları olabileceğini ve Batı’nın gelişmişliğine karşın, sömürü sonrası oluşturulan düzenin devam ettiğini ortaya koymuştur. Ekonomik ve siyasal araçların dışında kültür, din, sanat ve sosyal ilişkiler gibi alanların da sömürgeleştirildiğini belirtmiştir. Edward Said dışında, Robert Young’ın *White Mythologies* (1990), Gloria Anzaldúa’nın *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza* (1987), Gayatri Spivak’ın *In Other Worlds* (1987) vb. eserleri de post-kolonyalist yazına önemli katkılar sağlamıştır.¹³⁹ Akademisyenlerin uluslararası ilişkilere dair post-kolonyal eleştirileri de alanın geleneksel teorilerine yönelik olmuştur. Disiplinin küresel güç ilişkilerine yönelik söylemlerinde ırk, etnik köken, cinsiyet ve sınıf gibi unsurları göz ardı ettiği savunulmuştur. Özellikle iktidar söylemlerinde, realizm ve liberalizm gibi geleneksel

¹³⁸ Sheila Nair, Postcolonialism, Ed. S. McGlinchey, R. Walters & C. Scheinpflug, International Relations Theory, E-International Relations, 2017, England, s.70-71

¹³⁹ Emre Çıtak, Post-Kolonyalizm ve Batı Sinemasında Doğu-Batı Ayrımına Yönelik Post-Kolonyal Öğeler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 7, Sayı 2, s. 563-566

teorilerin küresel eşitsizliği arttırdığı görüşünü paylaşmışlardır. Fakat tüm uluslararası ilişkiler teorilerinde olduğu gibi post-kolonyalizm içerisinde de farklı tartışmalar yaşanmıştır. Feministler, post-kolonyal teorinin de diğer uluslararası ilişkiler teorilerinde olduğu gibi kadını dışarda bıraktığını iddia etmişlerdir. Post-kolonyal feminizm, post-kolonyal teorinin, toplumsal kurumları sorgulayan kültürler arası eleştiri alanının etkili bir modelini oluşturmuştur. Başka bir deyişle post-kolonyalizmden farklı olarak toplumsal cinsiyet konulu anlatılara eğilmiş ve Batılı anlatılardaki yanlışlıkları ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁴⁰

Post-kolonyal feminizm, disiplindeki erken dönem feminist yaklaşımların (birinci ve ikinci dalga feminizmin) büyük ölçüde Batılı akademisyenler tarafından geliştirilmesine karşı çıkmış ve Batı feminizmine önemli eleştiriler getirmiştir. Bu anlamda, 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında, Batı'da yaşayan "Siyah Feministler"¹⁴¹, beyaz feministlerin renkli kadınların karşılaştıkları baskıları ele almamasını ve dolayısıyla ikinci dalga feminizmin örtük ırkçı tutumunu eleştirmişlerdir. 1980'lerde Batılı beyaz feministler, bu eleştiriye yanıt olarak 'küresel feminizmi' benimsemişler ve dünyanın dört bir tarafındaki kadınların çeşitliliğini tanımaya çalışmışlardır. Ancak beyaz ve Batılı küresel feminizmin, kendi bakış açısını Batılı olmayan kadınlara uyarlaması, Üçüncü Dünya kadınları tarafından eleştirilmiştir.¹⁴² Bu anlamda post-kolonyal feminizm, üçüncü dalga feminizmin genel yapısıyla örtüşmektedir. Çünkü, Batı feminizminin homojenleştirmeye yönelik argümanları, üçüncü dalga feministlerce sorunsallaştırılmıştır. Batı feminizminin aksine Üçüncü Dünya ülkelerinden kadınların sorunlarının anlaşılmasına yönelik adımlar atılmıştır. Aynı zamanda 1990'larda ortaya çıkan üçüncü dalga feminizm, dünya konjonktürüne bakıldığında Soğuk Savaş'ın sona erdiği döneme denk gelmektedir. Yani, pek çok sömürge toprağının artık bağımsızlık ilan ettiği ve milliyetçilik gibi akımların oluşmaya başladığı bir zamanı kapsamaktadır. Sömürgeci kurtulan kadınlar ise, bu dönemde feminizmle ilgilenmeye başlamışlardır. Kadınların özgürlüğüne dair anlayışın gelişmesinde, millet olarak bağımsızlığın kazanılması ve savaş koşullarının sona ermesi gerekmektedir. Dolayısıyla 1990'lar

¹⁴⁰ Sheila Nair, a.g.e., s. 72-74

¹⁴¹ Siyah Feministler, 1960'ların sonlarına gelindiğinde feminist harekete dahil olmaya başlamışlardır. Siyah Feministler, ikinci sınıf insan muamelesi gördüklerini iddia etmiş ve renkli kadınların da harekete dahil olması adına uğraşmışlardır. Bkz. Josephine Donovan, Feminist Teori, çev. Aksu Bora vd., İletişim Yayınları, 8. Baskı 2014-İstanbul, s.295-297

¹⁴² Ranjoo Seodu Herr, Reclaiming Third World Feminism, Meridians, Vol. 12, No. 1, 2014, s. 4-5

sonrası değişen dünya düzeni ve küreselleşmenin sunduğu çabuk bilgi ve etkileşim, artık Doğu'daki kadınların faaliyetlerini de görünür hale getirmiştir. Kendilerini tanıtan ve deneyimlerini paylaşan kadınlar, dünya genelinde farklı pratikleri ve kültürleriyle haklarını arama sürecine girişmişlerdir.¹⁴³

Post-kolonyal feminizme göre, Batı feminizminin sömürge sürecinden geçmiş olan kadınların deneyimlerini izah etmeye çalışması doğru değildir. Çünkü, post-kolonyal kadınların yaşam pratikleri ve maruz kaldıkları şartlar, Batılı, orta sınıf beyaz kadınların pratiklerinden tamamıyla farklıdır. Bu nedenle post-kolonyal kökenli kadınların farklılıkları, kültürler arasında görünür hale getirilmeli ve ikinci planda kalmaları engellenmelidir. Yani post-kolonyal feminizmi, sömürgecilik çalışmalarının bir alt kümesi olarak tanımlamak basit olacaktır. Rajeswari S. Rajan ve You-me Park'ın da belirttiği gibi, sömürgecilik sonrası çalışmaların ve feminizmin aynı çatı altında bulunması, çalışmaların biçimini değiştiren bir müdahaledir. Çünkü post-kolonyal feminizm, kadınların farklı millet, sınıf, ırk ve cinsellikle olan bağlarının ve yaşam pratiklerinin birer keşfini oluşturmaktadır. Sömürgecilik sonrası feminizmin temel konuları ise hiçbir zaman sömürgecilikten ayrı bir şekilde işlenmemiştir. Batı feminizminin eleştirisinin yanı sıra kurumsal veya yasal ayrımcılık ile desteklenen ataerkillik, aile içi şiddet, tecavüz, töre cinayetleri, çocuk istismarı gibi pek çok konu post-kolonyal feminizmin tartışma alanına dahil edilmiştir. Toplumsal, kültürel, politik, ekonomik, dini alanlar ya da edebiyat, dil, sanat gibi konular post-kolonyal feministlerce (Batı) Avrupa merkezli olmaktan çıkarılmıştır. Bu durum post-kolonyal feminizmin oldukça kapsamlı bir teori olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴ Örneğin, post-kolonyal feminizmin önemli temsilcilerinden biri olan Chandra T. Mohanty "Under Western Eyes (1986)" adlı çalışmasıyla Batı feminizminin yazarlarını ve feminizm üzerine çıkan yazıları eleştirmiştir. 'Üçüncü Dünya farkı' olarak adlandırdığı olgunun Batı feminizmi tarafından oluşturulduğunu iddia etmiştir ve ona göre, Batı çalışmalarında üretilen Üçüncü Dünya'nın ezilmiş kadını tanımı, burada yaşayan kadınların pratiklerini yok saymıştır.¹⁴⁵ Başka bir ifadeyle Batı literatüründe Üçüncü Dünya kadını, cinsel açıdan

¹⁴³ Ritu Tyagi, Understanding Postcolonial Feminism in Relation with Postcolonial and Feminist Theories, International Journal of Language and Linguistics, Vol 1, No, 2, December 2014, s. 45-46

¹⁴⁴ Raj Kumar Mishra, Sömürgecilik Sonrası Feminizm: Farklılığın Ötesine Bakabilmek, çev. Emine Öztürk, İğdir Ün. Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 6, No 6, Ekim-2014, s.195-198

¹⁴⁵ Ruvimbo Goredema, African Feminism: The African Woman's Struggle For Identity, s. 34-35 <http://africanrhetoric.org/pdf/Yearbook%20Section%204%20Goredema.pdf> (18.08.20)

sınırlandırılmış, fakir, eğitimsiz ve geleneklerine bağlı olarak ele alınmıştır. Kimi zaman ise ‘kurban’ olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla Batı eserlerinde Doğu kadınlarının tarifi, onların özgürleşmesinin aksine var olan konumlarını kalıcı hale getirmiştir. Bu nedenle Doğu kadınının konuşması ve kendini tanıtmaya post-kolonyal feministlerce önemli kabul edilmiştir.¹⁴⁶ Bu durumda post-kolonyal feminizmin, sömürge ve savaş sürecinden geçmiş olan kadınların hayatlarına ışık tuttuğunu söyleyebiliriz. Post-kolonyal feminizmin, kadınların tecrübelerini, kimliklerini, cinselliklerini farklı bağlamlarda veya sömürgecilik ve neo-sömürgecilik ışığında incelediğini; aynı zamanda cinsiyet, millet, sınıf, ırk ve cinsellikle birlikte haklarını araştırdığını belirtebiliriz.

Post-kolonyal feminizmin içerisinde çeşitli tartışma alanları da bulunmaktadır. Bunlardan ilki beden politikaları üzerinedir. Batı dışı toplumlardaki kadınlara yönelik uygulanan ve kadının cinselliğini kontrol altına almaya çalışan uygulamaların var olduğundan bahsedilmektedir. Kadının cinselliğini engellemek, cinsel hazlarını düşürerek tatminini yok etmeye çalışmak amacıyla toplumda pek çok yöntem uygulanmaktadır. Bunların başında ise kadının sünnet edilmesi gelmektedir. Bu anlayış, kadının erkeğe bağımlı hale gelmesini ve baskı altında tutulmasını hedeflemektedir. Bu nedenle post-kolonyal feministler, beden politikalarını ikiye ayırmışlardır. İlkini, erkeğin uyguladığı şiddet; ikincisini ise, kendini savunmak zorunda kalan kadın olarak tanımlamışlardır. Kadın bedeni üzerindeki egemenlik, erkeğin kendini güçlü konumda değerlendirmesine neden olmuştur. Bu durumun kültürün temeline işlemesi ve yayılması da kadının hareketlerini sınırlandırmıştır.¹⁴⁷ İkinci tartışmayı ise, eğitim ve sınıf alanları oluşturmaktadır. Batı dışı toplumlardaki kadınların eğitim ve öğretim alanlarında çok az oranda yer almaları post-kolonyal feministler tarafından sorunsallaştırılmıştır. Ataerkil toplum içerisinde kız çocuklarının okula gönderilmemesini somut örneklerle açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin Bangladeş’teki eğitim sisteminde, okullar akşam vakitlerinde açılmaktadır. Okulların geç bir saatte başlamasının nedeni ise gündüz vakti çalışan erkek çocukların, işten sonra ancak bu vakitlerde uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sistemde kız çocukları için herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Çünkü okula

¹⁴⁶ Ali Balci, a.g.e., s. 80

¹⁴⁷ Ayrıca belirtmek gerekirse toplumda etnik, dini ve ulusal kimliklerin neden olduğu birtakım roller de (anneliğin kutsallığı, kadının iffeti gibi) erkeğin, kadın bedeni üzerindeki egemenliğine işaret etmektedir.

üçüncü sınıftan sonra gönderilmemektedirler.¹⁴⁸ Güney Afrika’da ortaöğretim okullarında ise kadın okul müdürlerine yönelik yapılan bir araştırmada ataerkil kültürün, kadınların liderlik pozisyonlarında bulunmaları konusunda engel teşkil ettiği belirtilmiştir. Klişeleşmiş mitlerin, çeşitli eşitsizliklerin okul müdürlüğü gibi yetkinliklere ilişkin önyargılı tutumların varlığı, kadınlar kalifiyeli olsalar dahi erkeklerin liderlik mevkilerinde baskın olması söz konusudur. Bu da kadınların, erkek meslektaşlarına göre eşit kabul edilmediklerini göstermektedir.¹⁴⁹ Sınıf sorunu ise tamamıyla sömürgecilikle ilişkilendirilmiştir. Sömürgecilik sonrası tarım ilişkilerinde erkeğin mülkiyet sahibi olmasına karşın, kadının mülkiyetten dışlanması söz konusudur. Aynı zamanda kadının kendini ifade edip edemediği de sorun olarak post-kolonyalist feministlerce işlenmiş bir konudur. Madun/maduniyet olarak adlandırılan bu durum, kadının ‘öteki’ halini alması anlamına gelmektedir. Kadının nesneleştirilmesi nedeniyle kendine yabancılaşan kadın, erkeğin bakış açısını bir süre sonra kabullenmektedir. Böylece kendini ifade edemeyen ya da varlığını kabul ettiremeyen kadının, iş gücüne katılımı ise çok düşük ya da kötü şartlar altında gerçekleşmektedir. Post-kolonyal feministlere göre Üçüncü Dünya kadını daha çok tarım alanında ve kayıt dışı işlerde çalışmaktadır. Teorinin temel tartışma alanlarında değindikleri diğer bir konu ise melezliktir. Buna göre melezlik ya da melez kimlik bulunduğu duruma veya ortama uyum sağlayarak, kişilerin burada yaşayan grupla bütünleşerek zenginleşmiş bir kimliği oluşturmasıyla ortaya çıkmaktadır.¹⁵⁰ Post-kolonyal feministler de tanımlamaya eklemeye bulunarak melezliğin, ırkçı ve emperyal ideolojinin bir ürünü olduğunu belirtmişlerdir. Melezliği bir strateji olarak değerlendirerek, Batı’nın kendi düşünce ve kimliğine yönelik benzer kimlikler yaratma isteğinin sonucu olduğunu da iddia etmişlerdir.¹⁵¹

Son olarak post-kolonyal feministler militarizm, milliyetçilik ve savaş gibi konuları ele almışlardır. Bu noktada öncelikle Batı feminizminin militarizm ve milliyetçiliğe yönelik düşüncelerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Batılı feminist teorilere göre savaşın en önemli nedenleri milliyetçilik ve militarizmdir. Onlara göre militarizm,

¹⁴⁸ Didem Şerbetçi, Post-Kolonyal Feminizm Bağlamında ‘Küresel Kız Kardeşlik’ Kavramının İncelenmesi: Hindistan Örneği, Adnan Menderes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aydın-2013, s. 80-81

¹⁴⁹ Raj Mestry, Michele Schmidt, A Feminist Postcolonial Examination of Female Principals Experiences in South African Secondary Schools, In Gender and Education, August 2012, s. 2

¹⁵⁰ Abdülkadir Çevik, Küreselleşme ve Kimlik, Avrasya Dosyası, Jeopolitik Özel, Kış-2002, Cilt 8, Sayı 4, s. 222

¹⁵¹ Didem Şerbetçi, a.g.e., s. 83

savaşın cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkileriyle ilgilidir. Çünkü savaş, zaten var olan cinsiyet ayrımını daha da derinleştirerek, erkeğin otoritesini ve erkeklik ile kadınlık arasındaki mesafeyi arttırmaktadır. Örneğin ataerkil yapının, askeri kurumlardaki cinsiyet ayrımını güçlendirici yapısı, kadınların bu kurumlarda yer almasını zorlaştırmıştır. Aynı zamanda maskülen davranışlara ilişkin normların askerlik gibi kurumlarda pekiştirilmesi söz konusudur. Özellikle militarizmin yaygın olduğu toplumlarda bir erkeğin askerlik yapmaması, o toplumda önemli bir sorun olarak görülmüştür. Dolayısıyla Batılı feministler militarizmin insan yaşam biçimlerine dahi etki ettiğini savunmuşlardır. Batı feminizminde milliyetçilik kavramı ise sadece siyasi bir ideoloji olarak görülmemiş; sosyal, ekonomik ve kültürel olarak oluşturulan fikirlerin ve pratiklerin bir bütünü olarak ifade edilmiştir. Özellikle, milliyetçi ideolojilerin, kadını ele alış biçimleri Batılı feminist teorisyenlerce değerlendirilmiştir. Örneğin milliyetçi ideolojide anne, bacı, eş gibi kavramların namusla özdeşleştirilmesi eleştirilmiştir.¹⁵² Post-kolonyal feminizmin milliyetçilikle ilişkisi ise iki türdür. İlki, milliyetçiliğin tarihsel olarak sömürgecilğe karşı mücadelede önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle post-kolonyal bir alanın oluşmasında milliyetçilik, zaman zaman güçlü bir silah olarak işlev görmüştür. Asya, Afrika ve Güney Amerika'da kadınların özgürleşmesine yönelik hareketlerin çoğunu beslemiş bir ideolojidir. Ancak feminizm ve milliyetçiliğin sosyal ve politik hedefleri bakımından çelişen bir doğası bulunmaktadır. Çünkü milliyetçi söylemler, büyük ölçüde erkek merkezli bir yapıya sahiptir. İkicisi ise milliyetçiliğin, sömürge sürecinden geçmiş olan kadınların bedenleri üzerinde bir baskı aracı görevi görmesidir. Post-kolonyal feministler bu anlamda milliyetçiliği hem toplumsal cinsiyet hem de Doğu-Batı ayrımına göre değerlendirmişlerdir. Buna göre milliyetçi bakış açısının ulusal simgelerde kadını, bir anne ya da eş olarak konumlandırılması eleştirilmiştir. Coğrafi keşifler sonrası Amerika'daki pek çok eyalete kadın isimlerinin verilmesi (Louisiana, Pennsylvania, North Carolina vb.) ya da Doğu'da kadının, ulusun soyunu devam ettirmesi nedeniyle faaliyetlerinin sınırlandırılması örnek gösterilmiştir. Bu anlamda milliyetçi ideolojinin, kadını ulus için erkek çocuk doğurmakla görevlendirmesi post-kolonyal feministlerce sorunsallaştırılmıştır. Milliyetçiliğin kadını, ulus ve aileyle özdeşleştirdiğini ve dolayısıyla kadını dışarıdaki tehditlere karşı korunması gereken olarak da

¹⁵² M. Necip Arman, Didem Şerbetçi, Post-Kolonyal Feminist Teoride Milliyetçilik, Militarizm ve Savaş Karşıtlığı, Dokuz Eylül Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 3, 2012-İzmir, s. 67-68

güçsüzleştirdiğini belirtmişlerdir. Din, vatandaşlık veya göçmenlik gibi kavramların da milliyetçilikle bağlantılı olduğunu savunmuşlardır. İran, Bangladeş, Afganistan gibi ülkelerde ulusal kimliğin inşasında dinin önemli bir etkisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin bu toplumlarda ahlak kavramının, kadının iffeti ile ilişkilendirilmesi, kadınları kamusal alandan uzaklaştırarak, görünmez birer nesneye dönüştürmüştür.¹⁵³

Post-kolonyal feministler militarizmi ise savaşla birlikte ele almışlardır. Post-kolonyal feministlere göre savaş, militarizmi ve milliyetçiliği hatta ırkçılığı körüklemektedir. Bu nedenle çalışmalarında savaş ve savaş karşıtlığı üzerinde durmuşlardır. Küresel siyasetin ele aldığı terörist kavramına ve şiddet kampanyalarının her türlüüne karşı çıkmışlardır. Ancak baskı altındaki insanların kurtuluşunun zaman zaman sadece silahlı mücadele yoluyla kazanılabileceğini de kabul etmişlerdir. Yani savaş, post-kolonyal feministlerce tamamen reddedilmemiştir. Post-kolonyal feministler savaş karşıtlığını ise pek çok nedenle açıklamışlardır. Öncelikle savaşlar aracılığıyla gerçekleştirilen tecavüz, militarizmin bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Buna göre tecavüzün özellikle savaş zamanlarında sıkça karşımıza çıkması üç koşula bağlanmıştır. İlki, erkek askerlerin savaş zamanlarında, buradaki kadınları “kolay ulaşılır” olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Kolay ulaşılır ifadesi, savaş sırasında kadınlara tecavüzün ‘eğlence amaçlı’ olduğu yönündeki imajından gelmektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi askeri üslerin bulunduğu alanlardaki genelevler, devlet tarafından bu amaçla kurulmuştur. İkincisi ise, devletler tarafından uygulanan “ulusal güvenlik tecavüzüdür.” Yani devletin, savaş zamanlarında tecavüzü stratejik bir silah olarak kullanması söz konusudur. Örneğin Bosna ve Irak’ta ulusal güvenlik adı altında sıkça tecavüze başvurulduğu görülmüştür. Sudan’da da benzer şekilde devlet destekli milliyetçi gruplar tarafından bölgedeki kadınlara tecavüz edilmiştir. Böylelikle kadınların bölgeden göç etmeleri sağlanmıştır. Üçüncü koşul ise, sistematik tecavüzdür. Askerlerin açık savaşın yarattığı kargaşadan yararlanması sonucu ya da komutanlar tarafından askerlere moral veya ödül amaçlı sağlanmasıyla, sistematik tecavüzler gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle sistematik tecavüzlere maruz kalan kadınların kimlikleri belirsizdir. Post-kolonyal feministler, savaşların bu şekilde kadın yaşamlarını militarize ettiğini savunmuşlardır. Politik ve cinsel üstünlük arasında ise önemli bir bağ olduğunu da kabul

¹⁵³ Ritu Tyagi, a.g.e., s. 46-47; M. Necip Arman, Didem Şerbetçi, a.g.e. s. 75-76

etmişlerdir. Örneğin, işgal edilmiş bölgelerin kadınsılaştırılmış ya da hadım edilmiş şeklindeki tarifi, militarizmin ve milliyetçiliğin bir sonucu olarak görülmüştür.¹⁵⁴

3.2.2. Post-Kolonyal Feminizmin Öncü İsimleri ve Temel Söylemleri

1980’li yıllardan itibaren Batı dışı toplumlardaki kadınların, feminist literatüre dahil olmaya başladıklarını biliyoruz. Chandra T. Mohanty, Gayatri C. Spivak, Gloria Anzaldúa, Ania Loomba, Lata Mani, Sala Suleri, Uma Narayan ve Rey Chow gibi pek çok isim, yukarıda tanımladığımız şekliyle post-kolonyal feminist teoriyi inşa etmişlerdir. Temelde ise, ana akım feminist kuramın Batılı, orta sınıf mensubu ve sadece İngilizce konuşan beyaz kadınların sorunlarını ele alan yaklaşımlarını eleştirmişlerdir. Post-kolonyal feministler, Batı Avrupalı ve Kuzey Amerikalı kadınların deneyimlerine dayanılarak yazılan Batılı feminist tarihi, yeniden ele almışlardır. Onlara göre, farklı renklerdeki kadınların da bu tarih içerisinde yer almaları gerekmektedir. Bu nedenle post-kolonyal feministler, Batı feminizmine çare sunarak hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerdeki kadınların deneyimlerini kapsayan, küresel bir feminizm tasavvur etmeye çalışmışlardır. Farklı etnik kökenlerden ve kültürlerden gelen, farklı pratiklere sahip kadınlara vurgu yaparak, kadın hareketliliğinde çeşitliliği ön plana çıkarmışlardır. Kimlik farklılıkları, küreselleşme, dil, göç, sömürgeleşme, kadın sünneti, melezlik ve tecavüz gibi pek çok konuyu ele almışlardır. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında, teorinin bazı önemli temsilcilerine ve temel söylemlerine yer verilerek, teorinin farklı yanları ortaya konulacaktır.

İlk olarak bahsedeceğimiz isim Chandra T. Mohanty’dir. Mohanty Batılı feministlerin, Üçüncü Dünya kadınlarının farklı yaşam pratiklerini yok sayan yaklaşımlarını eleştirmek adına “Under Western Eyes”ı (1986) yazmıştır. Mohanty burada, Batı feminizminin Avrupa merkezli ve kadınları evrenselleştiren yapısını sorgulamıştır. Çoğu Batılı feminist çalışmaların, tarih dışı bir olgu yarattığını ve kadınların farklı pratiklerini görmezden geldiğini ileri sürmüştür. Daha önce de belirttiğimiz ‘Üçüncü Dünya farkının’, Batılı feministler tarafından üretildiğini savunmuştur. Mohanty’e göre, Batı feminizminin sahip olduğu iktidar ilişkisi nedeniyle

¹⁵⁴ M. Necip Arman, Didem Şerbetçi, a.g.e., s. 73-74; Cynthia Enloe, Feminizm, Milliyetçilik ve Militarizm, der. Ayşe Gül Altınay, Vatan, Millet ve Kadınlar, İletişim Yayınları, 5. Baskı-İstanbul, s. 203-210

bu tür bir kategori üretilmiştir. Ona göre, bugün Batı'nın askeri ve ekonomik olarak yetkeyi/gücü elinde bulunduran pozisyonu Batı feminizminin, feminist literatüre hâkim olmasını sağlamıştır. Yani Batı söylemleriyle inşa edilen Batı dışı toplumlardaki kadın profili, Batılı feministlerce kabul edilmiş ve desteklenmiştir. Örneğin Batılı feministler, farklı renklerdeki kadınları eğitimsiz, fakir ve geleneklere bağımlı olarak ele almışlardır. Benzer şekilde Batılı feminist eserlerde ele alınan Doğu kadını ve tanımı, buradaki kadınların özgürleşmesinin aksine, var olan konumlarını kalıcı hale getirmiştir. Bu nedenle post-kolonyal feministler Doğu kadınının konuşmasını ve kendini tanımasını amaç edinmişlerdir. Ayrıca Mohanty kitabında, son zamanlarda ulusların ve insan topluluklarının politik ve ekonomik yapısında bir dizi değişimin yaşandığına da dikkat çekmiştir. Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi uluslararası örgütlerin sömürge sürecinden geçmiş olan kadınların hayatlarında önemli etkileri olduğunu savunmuştur. Ekonomik ve politik olarak giderek yoksullaşan ülkelerdeki kadınların maruz kaldıkları baskıları görünür kılmaya çalışmıştır.¹⁵⁵ Sanayinin büyümesi, köktendinciliğin son derece maskülen ve ırkçı söylemlerle yükselişi ve artan askerileşme gibi nedenlerin, kadın ve erkek toplulukları üzerinde derin çelişkiler barındırdığını iddia etmiştir. Küresel kapitalist hegemonya, çeşitli özelleştirmeler ve artan dini, etnik ve ırksal nefretin eşlik ettiği siyasi değişimlerin, kadınlar açısından çok somut zorluklar barındırdığını belirtmiştir. Örnek olarak ise, çevre kirliliğinin yoğun olarak gözlemlendiği yoksul mahallelerde yaşayan kadınları göstermiştir. Mohanty, bölgede kurulan şirketlerin, buradaki insanların sağlığını görmezden geldiğini savunmuş ve bu durumdan 'çevresel ırkçılık' olarak bahsetmiştir. Mohanty'e göre, Latin veya Afro-Amerikan kadınların, şirketlere karşı savaşlarda ön planda yer almaları bir tesadüf değildir. Çünkü beyaz renkte olmayan bu kadınlar, günlük yaşamın zorluklarıyla (çevre kirliliği vs.) sürekli mücadele etmektedirler.¹⁵⁶ Bu nedenle Mohanty gibi pek çok post-kolonyal feminist, farklı sorunlarla veya zorluklarla karşılaşan farklı renklerdeki kadınların seslerini duyurabilmek için uğraşmışlardır. Özellikle de bu kadınların kendi hikayelerini paylaşmaları ve feminist yazına dahil olmaları, post-kolonyal feministlerce sağlanmıştır.

¹⁵⁵ Chandra Talpade Mohanty, "Under Western Eyes" Revisited: Feminist Solidarity Through Anticapitalist Struggles, *Signs*, Vol. 28, No. 2, 2003, s. 508-510

¹⁵⁶ *Ibid.* s. 510-513

Bu anlamda teorinin bir diğ er temsilcisi olan Gayatri C. Spivak, “Can the Subaltern Speak? (1985)” adlı yazısında, kadınların sömürgeciliğ in, savaşın ve ataerkil sistemin baskısını eş zamanlı olarak nasıl deneyimlediklerini araştırmıştır. Foucault, Marx, Gramsci gibi isimlerin söylemlerinden de etkilenen Spivak, geleneksel uluslararası ilişkiler çalışmalarına, sömürgecilik sürecinden geçmiş olan kadınların deneyimlerini dahil etmiştir. Örneğ in Foucault’nun ‘ezilen sınıfa veya gruba ait olan insanların, sömürgecilik ve savaşın baskısı nedeniyle kendi adlarına konuşamadıkları’ ifadesine, ataerkil sistemin baskını ve kadını eklemiştir. Spivak’a göre, madun (öteki) olan kadının konuşamaması hem ataerkil sistemin hem de sömürgeciliğ in baskısından kaynaklanmaktadır. Yani kadın, sömürgeciliğ in veya savaşın etkilerinden daha önce ataerkil sistemin baskısına maruz kalmıştır. Spivak, kadınların bu durumunu ‘çifte kolonileştirme’ olarak adlandırmıştır. Ayrıca Batı feminizminin de çifte kolonileştirmede etkisi olduğ unu iddia etmiştir. Spivak örnek olarak ise, Hindistan’daki İngiliz sömürgeciliğ i dönemini göstermiştir. İngiliz hükümetinin, Hindistan’da uygulanan kadının kendini yakması ritüelini (*sati* geleneğ ini) normalleştirmesini ve Hindistan vatandaşlarının, kadının bu geleneğ i uygulaması gerektiğ ine yönelik inançlarını eleştirmiştir. İngiliz hükümetinin *sati* geleneğ ine müdahalesini ise “kahverengi kadınları kahverengi erkeklerden kurtaran, beyaz erkekler” olarak nitelendirmiştir. Başka bir ifadeyle, Batı’nın buradaki kadınları ‘kurban’ veya ‘kurtarılması gereken’ şeklinde ele aldığ ı söylemlerini eleştirmiştir.¹⁵⁷ Post-kolonyal feminist teorisyenlerden Uma Narayan da Batılı feministlerin eserlerinde, *sati* geleneğ inin nasıl işlendiğ ine bakmıştır. Bir radikal feminist teorisyen olan Mary Daly’nin “Gyn/ecology, The Metaethics of Radical Feminism” (1978) adlı kitabındaki söylemlerini incelemiştir. Daly, eserinde *sati* geleneğ ini, Avrupa tarihindeki cadı yakma eylemleriyle açıklamaya çalışmıştır. Narayan ise, “Discolating Cultures: Identities, Traditions, and Third World Feminism” (1997) adlı kitabının bir kısmında bu sözlere yer vererek, Batılı feministlerin Batı dışı toplumlardaki kadınların pratiklerini iyi açıklayamadıklarını belirtmiştir. Narayan’a göre, ‘içerden biri’ olarak Batı dışı toplumlara bakmak gerekmektedir. Diğ er bir deyişle, buradaki kadınların farklı yaşam pratikleri, Batılı feminist kaygılarla oluşturulmuş hikayelerden oldukça

¹⁵⁷ Deepika Bahri, *Feminism and Postcolonialism in Global and Local Frame*, Der Christine Verschuur, Vents d’Est, Vents d’Ouest, Mouvements de Femmes et Feminismes Anticoloniaux, Graduate Intstitute Publications, 2009, s. 196

farklıdır.¹⁵⁸ Dolayısıyla post-kolonyal feministler, Batılı söylemlere karşı bizzat kendi hikayelerini paylaşarak, farklı kültürlerden kadınların hayatlarına ışık tutmaya çalışmışlardır. Batılı feministlerce yeterince iyi açıklanamayan konular (tecavüz, kadın sünneti vs.) ise, post-kolonyal feminist çalışmalarla gün yüzüne çıkarılmıştır.

Hindistan örneği dışında İslam Dünyasının Batı tarafından ele alınış şekli de post-kolonyal feministlerce işlenmiştir. Örneğin Leyla Ahmed, “Women and Gender in Islam” (1992) isimli kitabında, erkeğin kültürü ve onun haklarının kadına yönelik oluşturduğu sömürüden bahsetmiştir. Ahmed’e göre, Batılı olmayan erkeğin kültürü, sömürge yönetimi tarafından disiplin altına alınmış ve yeniden kurgulanmıştır. Zamanla Batı tarafından normalleştirilen erkeğin davranışları ise, ahlaki noktada kadına karşı haklı konuma gelmiştir. Daha doğru ifade etmemiz gerekirse, Batı dışı toplumlardaki erkeğin kültürü, Batılı söylemlerle normalleştirilmiştir. Ahmed’e göre Batılı feministler, konu Batı dışı toplumlar olduğunda beyaz adamın üstünlüğünü ‘uysal bir dille’ ele almışlardır. Bu noktada örnek olarak, Amerika’nın Afganistan müdahalesini normalleştiren söylemlerine bakmak yerinde olacaktır. 1990’lı yıllar boyunca, Afganistan’da etkin faaliyet gösteren Taliban yönetimi, buradaki kadınların haklarını çeşitli yollarla engellemiştir. BM gibi pek çok kuruluş ise ‘ezilen’ Afgan kadınlarının kurtarılması amacıyla yardım çağrılarında bulunmuştur. ABD’nin 11 Eylül sonrası Afganistan müdahalesinde ise bu çağrılar, müdahalenin meşrulaştırılmasında kullanılmıştır. Örneğin dönemin ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, bu müdahaleyi Afgan kadınlarının haklarını geliştirmek amacıyla gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Dolayısıyla, Batı’nın Batı dışındaki savaş ve şiddet eylemleri, korunmaya muhtaç olanın kurtarılması yoluyla inşa edilmiş ve normalleştirilmiştir.¹⁵⁹ Savaş zamanı gerçekleştirilen tecavüzlerin de Batı söylemlerinde nasıl ele alındığı, bu anlamda dikkat çekicidir. Post-kolonyal feminist teorisyenlerden Ania Loomba, “Kolonyalizm Post-Kolonyalizm” (2000) isimli kitabında, sömürgecilik ile cinsel ilişkilerin Batı eserlerindeki tasvirini incelemiştir. Loomba’ya göre, edebiyatta, sanatta ya da resimlerde kıtalar kadın şeklinde tasvir edilmiştir. Bu nedenle kadın ve kadın bedeni zamanla sahip olunabilir, keşfedilebilir ve yağmalanabilir anlamlarına gelmiştir. Diğer bir deyişle, Batı eserlerinde kadın bedeni, ‘fethedilen ülke’

¹⁵⁸ Uma Narayan, *Discolating Cultures: Identities, Traditions, and Third World Feminism*, Taylor & Francis Group, 1997, s. 3-4. Joan Cocks, *Feminist Nationalism* by Lois A. West: *Discolating Cultures (...)*, Book Review, The Un. Of Chicago Press, s. 1265-1267

¹⁵⁹ Ali Balci, a.g.e., s. 80-81

olarak simgeleştirilmiştir. Savaş zamanlarında ise kadın bedeni, 'ikame edilebilir araziler' anlamına gelmiş ve hâkim ideolojinin veya politikanın aracını oluşturmuştur. Örneğin, I. Haçlı Seferlerinde şövalyeler, I. Dünya Savaşı sırasında Belçika'daki Alman askerleri ve II. Dünya Savaşı sırasında Berlin'deki Rus ordusu tarafından kadınlara yönelik sistematik tecavüzler gerçekleştirilmiştir. Özellikle toplama kamplarında tecavüz, devlet tarafından kurumsallaştırılmıştır. Böylelikle tecavüz, iktidarın veya erkeğin üstünlük kurmasında bir araç haline gelmiş ve toplumda derin yaralar bırakmıştır. Kadın, erkeğin mülkiyet alanına dahil edilmiş ve bu alana yönelik hareketler, erkek tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Kadın bedenine sahip olduğunu düşünen eş, erkek kardeş veya baba tarafından kadın, korunması gereken bir 'nesne' olarak algılanmıştır. Bu nedenle kadın bedenine yapılan herhangi bir eylem, toplum tarafından suç sayılmıştır. Kimi zaman bu durum namusla ilişkilendirilmiştir.¹⁶⁰ Dolayısıyla post-kolonyal feministler, cinsel şiddet suçlarına (tejavüz, kadın sünneti vb.) maruz kalan kadınların deneyimlerindeki farklılıkları gözlemlemişlerdir.

Son olarak bu bölümde bahsedeceğimiz isim, Gloria Anzaldúa'dır. Anzaldúa, *La Conciencia de la Mestiza* (1999) adlı makalesinde 'la mestiza' (karma ırk) kavramını tartışmıştır. Anzaldúa'ya göre, karma ırk (melezlik), bir grubun kültürel ve manevi değerlerinin başkalarına aktarılması sonucu meydana gelmektedir. "Borderlands/ La Frontera: The New Mestiza (1987)" adlı çalışmasında da bu duruma değinen Anzaldúa, bizzat kendi kimliğinden yola çıkarak melezliği açıklamıştır. Genel itibariyle 'la mestiza' kavramı, özellikle Latin Amerika'da yaşayan karma ırk veya etnik kökene sahip kadınlar için kullanılmaktadır. Kendisini de bir mestiza olarak tanımlayan Anzaldúa, Batı tarafından oluşturulan ikiliklere karşı çıkmıştır. Anzaldúa'ya göre Amerikalı-Meksikalı ya da Hintli-Amerikalı şeklindeki ikilikler, toplumda ırk temelli sorunlara neden olmaktadır. Bu nedenle Anzaldúa melezliği, kültürel bir miras olarak tanımlamıştır. Beyaz ve renkli erkeklerin ve kadınların arasındaki din, dil, kültür ve düşüncelerden kaynaklanan ayrımcılığın giderilmesini sağlayacak bir yapı olarak nitelendirmiştir. Ona göre melezlik, günümüzde devam eden savaşın, şiddetin veya tecavüzün sona ermesinde, insanların kolektif bir şekilde hareket etmesini sağlayacak bir aracı ifade etmektedir. Bu nedenle Anzaldúa, 'la mestiza' kavramını 'new mestiza' (yeni karma ırk) ifadesiyle

¹⁶⁰ Züleyha Özbaş, Cinsel Silah ve Grbavica, Anadolu Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Marmara İletişim Dergisi Yayını-2008, s. 172-174

değiştirmiştir. Anzaldúa'ya göre 'new mestiza', toplumdaki belirsizliğe karşı hoşgörüyü geliştirerek, ırkçı ve milliyetçi yapıyla mücadele etmektedir. Etnik veya ırk temelli çatışmalar dikkate alınrsa, melezliğin hiç de kötü bir Şey olmadığını ileri sürmektedir. Batı söylemlerinde melezliğin 'düşük statüyü' temsil etmesini bu anlamda eleştirmiş ve karma ırktan kadınların deneyimlerini feminizme dahil etmiştir. Anzaldúa, yaşadığı kimlik çatışmasını feminist bakış açışıyla ve kültürel bağlam içerisinde ele almıştır. Hispanik ve Anglosakson mirası sorgulayarak, ataerkil kültürün onu zorladığı kimliği sorunsallaştırmıştır.¹⁶¹ Sonuç olarak Anzaldúa gibi pek çok post-kolonyal feminist akademisyen, Batı'nın söylemlerine karşı, Batılı olmayan kadınların yaşamlarını feminist uluslararası ilişkiler çalışmalarına dahil etmiştir. Örneğin, ırkçılığın ve milliyetçi politikaların her bir kadın için farklı sonuçları olduğunu ortaya koymuşlardır. Diğer feminist yaklaşımlardan farklı olarak kültür, etnik köken, cinsiyet, ırkçılık ve dil temelli sorunlara, Batı dışı toplumlardaki kadınların penceresinden bakmışlardır. Bu sayede Batılı feminist hikayelerin eksik yönlerini ortaya koyarak, feminist uluslararası ilişkiler çalışmalarına yeni bakış açıları kazandırmışlardır. Farklı ülkelerdeki kadınlar, feminist çalışmalara dahil olarak, kendi hikayelerini paylaşabilmiş; savaşın ve sömürgeciliğin etkilerinden bahsedebilmişlerdir.

¹⁶¹ Gunjate S. V, Shivaji M. Udgir, Postcolonial Feminist Theory: An Overview, Proceedings of National Seminar on Postmodern Literary Theory and Literature, Jan. 27-28, 2012, s. 285.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SAVAŞIN TANIMI VE TOPLUMSAL CİNSİYET TEMELLİ BİR ANALİZİ

Feminist uluslararası ilişkiler akademisyenlerinden Cynthia Enloe, çok basit gibi görünen bir soru sorarak, toplumsal cinsiyet ve savaş analizlerine yönelik tutumların önemli bir kısmını belirlemiştir. Enloe ‘küresel siyasette kadınlar nerede?’ sorusu ile savaş ve çatışmayla ilgili ayrıntıların anlatıldığı hikayelerde kadınların yokluğuna işaret etmiştir. Buna göre, eğer dünya nüfusunun yarısı kadınlardan oluşuyorsa, neden kadınlar bu kadar bariz bir şekilde savaş ve çatışma analizlerinde yer almamaktadırlar? Enloe gibi pek çok feminist akademisyen, toplumsal cinsiyet analizleri ışığında hem politika yapıcılarının hem de uluslararası ilişkiler teorisyenlerinin, kadınların varlığını görmezden geldiklerini ve kadınların rollerine çalışmalarında çok az yer verdiklerini gözlemlemişlerdir. Saldırganlık, şiddet, savaş ve yoğun rekabetin çoğunlukla erkek meşguliyeti olduğunu savunan bazı uluslararası ilişkiler teorisyenlerine karşı feministler, bu tür davranışların ‘tamamen ataerkil kültürün yansımaları’ olduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin Joshua Goldstein, “War and Gender (2001)” adlı kitabında ‘neden savaşlar neredeyse tamamen erkeklerin işidir?’ sorusunun yanıtını araştırmıştır.¹⁶² Goldstein’a göre kültürün, doğrudan genlerin ifadesini ve dolayısıyla bedenlerimizin biyolojisini etkilemesi söz konusudur. Yani ona göre, toplumsal cinsiyetin bir evrensel biyolojik temeli yoktur; bunun yerine çeşitli iç ve dış etkilerle harekete geçirilen karmaşık bir potansiyeller sistemi bulunmaktadır. Örneğin, bir kültürde erkek çocuklar kız çocuklara tercih edilirse, o kültürde doğan erkek çocuklar çoğunlukla öncelikli olacaklardır. Keza Goldstein’a göre, toplumda yer alan erkeğin sert olması gerektiği inancı, erkek çocukların savaşa dahil olmalarını sağlayacak özellikler kazanmalarına yol açmaktadır. Bu tür toplumlarda erkekler, fiziksel olarak güçlü olmaya; kadınlar ise, duygusal ve narin bireyler olmaya zorlanmaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet, kadınlar ve erkekler arasında yer alan sosyal yapıları ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle toplumsal cinsiyet, toplumlar, şirketler, devletler ve hatta uluslararası kuruluşlar arasındaki etkileşimlere kadar uzanan ve bireylerin hayatlarına etki eden fikirler bütünüdür. O

¹⁶² Detaylı bilgi için bkz. Joshua S. Goldstein, War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa, Cambridge Un. Press, 2005, s. 1-57

halde feminist çalışmaların savaş analizlerine en önemli katkıları, bu fenomenler hakkındaki düşüncelere toplumsal cinsiyet analizlerini eklemeleridir.¹⁶³

Jill Steans'ın da belirttiği gibi, 'dünyaya toplumsal cinsiyet penceresinden bakmak; belirli bir tür güç ilişkisi olarak toplumsal cinsiyete odaklanmak veya toplumsal cinsiyetin uluslararası süreçleri anlamının merkezinde olduğu yolların izlerini sürmek' anlamına gelmektedir.¹⁶⁴ Başka bir deyişle toplumsal cinsiyet analizleri doğrultusunda savaşa bakmak; savaşı yeniden tanımlamak demektir. Benzer şekilde Marysia Zalewski'nin sözleriyle feminizmin itici gücü, toplumsal cinsiyete olan ilgisidir ve sadece kadınlar özelinde değil; toplumsal cinsiyetin doğası ve pratiği bir tür anahtar görevi görmektedir. Yani toplumsal cinsiyetin doğası ve pratiği üzerinde düşünen feminist akademisyenler, toplumsal cinsiyeti uluslararası ilişkileri anlamak için kavramsal olarak gerekli, nedenleri analiz etmede ve sonuçları tahmin etmede ise önemli olduğunu savunmaktadırlar. Toplumsal cinsiyet dinamiklerinin savaşı ve çatışmayı nasıl etkilediğini araştırmak ise, cinsiyetlendirilmiş toplumların savaşı ve çatışmayı nasıl tanımladıklarını ve toplumların birbirleriyle olan etkileşimlerini açıklamaktır. Feministler ayrıca, toplumsal cinsiyet temelli analizin dikkate alınmaması nedeniyle savaş ve çatışmayı oluşturan koşulların tam olarak anlaşılmadığını iddia etmektedirler.¹⁶⁵ Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde öncelikle uluslararası ilişkilerde savaş ve şiddet olgularının tanımlarına yer verilerek, bu olguların tarihsel ve teorik olarak yaşadıkları dönüşüme değinilecektir. Daha sonrasında ise savaş, toplumsal cinsiyet çerçevesinde kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır. Bu kısımda başta etnik, dini ve ulusal kimliklerden bahsedilerek, bu kimliklerin savaş ve toplumsal cinsiyetle olan ilişkisi açıklanacaktır. Nitekim bölüm içerisinde savaş söylemlerinde kadın imgesi, savaş zamanı uygulanan cinsel şiddet suçları (tecavüz, soykırım ve etnik temizlik), zorla yerinden edilme, zorla çalıştırma ve kadın sağlığı gibi konularda analiz edilecektir. Çalışmanın son kısmında ise, feminist görüşler doğrultusunda kadınların savaşçı kimliklerine ilişkin tutumların kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

¹⁶³ Matthew Evangelista, *Gender, Nationalism, and War, Conflict on the Movie Screen*, Cambridge Un. Press, First Published, 2011, s. 4-11

¹⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. Jill Steans *Gender and International Relations Theory, Practice, Policy, Polity* Press, 2013-UK.

¹⁶⁵ Laura Sjoberg, *Seeing Sex, Gender, and Sexuality in International Security*, *International Journal*, Vol. 70, No. 3, September, 2015, s. 437-445

1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE SAVAŞ OLGUSUNUN YAŞADIĞI DÖNÜŞÜM VE ŞİDDETİN ANALİZİ

Uluslararası ilişkiler disiplindeki çoğu analist, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana savaşın gidişatının ve özelliklerinin değiştiği konusunda hemfikirdirler. Çünkü söz konusu dönemden itibaren savaşlar daha çok etnik bölünmeler olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır.¹⁶⁶ Savaşın değişen tarafları ise artık süper güçlerin desteğine ihtiyaç duymadan yeni savaşları finanse etmenin yollarını bulmuşlardır: petrol, elmas, insan kaçakçılığı ya da özel finans türleri bunlardandır. Siviller ise geniş çapta değişen günümüz savaşlarının hedefleri haline gelmişlerdir. Bununla birlikte modern silahlı çatışmalar hakkındaki ana akım düşüncelerin çoğu hala savaşın nedenleri ve mekaniği hakkındaki geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerin hakimiyetindedir. Bu nedenle Soğuk Savaş'ın sona ermesi, disiplinde yeni bir savaş kavramsallaşması üzerine tartışmalara yol açmıştır. 'Yeni savaş' adını alan bu kavramsallaştırma ile savaşların artık devletler arasında değil, daha çok toplumlar arasında yaşandığı ileri sürülmüştür. Biliyoruz ki insanlık tarihi savaşlardan oluşmaktadır. Gerek savunma gerekse de saldırı refleksleriyle ortaya çıkan savaşlar, temelde ulusal çıkarları korumak adına başvurulmuş en etkili yöntemlerden biri olarak süregelmiştir. Bu anlamda uluslararası ilişkiler disiplininin yüzyıllardır savaşlarla ilgilendiğini söyleyebiliriz. Fakat savaş kavramı statik bir kavram değildir; bu nedenle savaş olgusunun tarihsel süreçte yaşadığı dönüşüm, daha önce yapılan analizleri de yeniden düşünmeyi gerekli kılmıştır.¹⁶⁷ Çalışmanın bu bölümündeki temel amaç, savaş ve şiddet kavramlarının tanımlarını yaparak, bu olguların tarihsel ve teorik olarak yaşadıkları dönüşümleri analiz etmektir. Bu çerçevede, savaşı ve şiddeti toplumsal cinsiyet açısından değerlendirmeden önce, bu olguların kendi içerisinde yaşadığı dönüşümü değerlendirmek gerekmektedir.

¹⁶⁶ Örneğin eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte (1991 yılından itibaren) ülke içinde çeşitli iç çatışmalar yaşanmış, ülke toprakları parçalanmış ve yeni devletler (Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek vb.) ortaya çıkmıştır. Bkz. Barbara Jelavich, Balkan Tarihi 2, 20. Yüzyıl, Küre Yayınları, 2. Baskı, 2009.

¹⁶⁷ Martha Thompson, War, Gender, and Conflict: Making the Connection, Development in Practice, Vol. 16, No. 3-4, Jun. 2006, s. 342-345

1.1. SAVAŞ OLGUSUNUN KAVRAMSAL, TEORİK VE HUKUKSAL ANALİZİ

Savaş, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren süregelen ve günümüzde de varlığını koruyan bir olgudur. Tarihsel olarak savaşlar, Buzul Çağı'nın bitiminden itibaren insanlığın ayak bastığı her yerde çeşitli nedenlerle gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁸ Geleneksel olarak ise savaşlar, iki veya birden fazla devlet arasında patlak veren silahlı çatışmalar olarak karşımıza çıkmıştır. Krallıklar, imparatorluklar, uluslar ya da devletler tarafından toplumsal bunalımlarda sonuç alabilmek için ya da mevcut statükonun değiştirilmesi amacıyla savaşlara başvurulmuştur. Yapılan araştırmalara göre, yaklaşık altı bin yıldan beridir insanlar, örgütlenmiş bir şekilde birbirleriyle çatışmaktadırlar.¹⁶⁹ Fakat savaşın ne olduğu veya neden gerçekleştiği konusu günümüzde hala tartışmalıdır. Bugün uluslararası ilişkiler disiplininin incelediği temel konulardan biri olan savaş olgusu, siyaset bilimciler tarafından çeşitli teorilerce açıklanırken; tarihçiler tarafından kendine özgü sebepler ışığında ele alınmaktadır. Bu anlamda savaş kimine göre kaçınılması güç bir olgu; kimine göre ise ahlak dışı bir olgu anlamına gelmektedir. Örneğin Amerikalı siyaset bilimci Michael Haas savaş, 'varlığını korumak ya da sistemin yapısını kendi yararına olacak şekilde değiştirmek amacıyla yönelik davranışlar' olarak tanımlamıştır. Haas, genellikle örgütlenmiş bir insan topluluğu (etnik, dini veya politik gruplar) ile bir başka benzeri arasındaki uzlaştırılmaz çıkarlar nedeniyle savaşların meydana geldiğini savunmuştur.¹⁷⁰ Savaşın tanımına dair geleneksel anlayışı oluşturan Prusyalı General Carl von Clausewitz ise savaş, politikanın bir devamı olarak görmüştür. Clausewitz, "Savaş Üzerine (1832)" adlı çalışmasında savaş, devletin belirli bir siyasal amacı gerçekleştirmek adına başvurduğu bir araç olarak nitelendirmiştir. Savaşın daima siyasal koşullar doğrultusunda ortaya çıktığını ve bu nedenle de savaşın siyasal bir hareket olduğunu savunmuştur. Savaş çalışmalarında ise bu anlayış, savaşın sadece 'devletlerarası' yaşanan bir şiddet ve çatışma hali olarak algılanmasına yol açmıştır. Diğer bir ifadeyle geleneksel savaş çalışmalarında devlet dışı aktörlerden söz edilmemiştir.¹⁷¹ Ancak uluslararası sistemde yaşanan bazı gelişmeler (11 Eylül olayları vb.) ve algılanan

¹⁶⁸ Melih Dinçer, Just War Theory in International Relations, Implementation of Just War Model of St. Thomas Aquinas to the Fourth Crusade, BJSS Balkan Journal of Social Sciencess, Vol. 7, No. 14, 2018, s. 110

¹⁶⁹ Bülent Daver, Savaş ve Barış Üzerine, Atatürk Yolu Dergisi, Cilt 3, Sayı 10, 1992, s. 181

¹⁷⁰ Quincy Wright, A Study of War, Volume I, The Uni. Of Chicago Press, 1942, s.8

¹⁷¹ Mehmet Gönlübol, Uluslararası Politikka, İlkeler/Kavramlar/Kurumlar, Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara-2000, s. 381-382

yeni güvenlik tehditleri, savaş olgusunun sadece devletlerin davranışlarıyla açıklanamayacağını göstermiştir.¹⁷²

Devlet ve devlet dışı aktörlerin savaşa başvurmalarını düzenleyen temel kurallar (jus ad bellum) ise, disiplinde savaşın haklılığı sorununu gündeme getirmiştir. Ancak disiplindeki çalışmalar bu sorunu üç farklı şekilde ele almıştır. İlki, her türlü savaşın, savaşı gerçekleştiren tüm tarafları açısından haksız olduğunu savunan görüşlerden oluşmaktadır. Her ne kadar savaş zamanlarında sıkça dile getirilen bir görüş olsa da disiplindeki çalışmalara hâkim olan bir düşünce olmamıştır. Çünkü savaşı oluşturan nedenler (terörle mücadele vb.), savaşın tarafları için zamanla önemli gerekçeler haline gelmiştir. İkinci görüş ise, taraflardan en az birinin savaşmakta haklı olduğu düşüncesidir. Diğer bir ifadeyle, ‘haklı savaş’ teorisi. Buna göre savaşan taraflar, savaş için bir gerekçe bulabilir ya da bir gerekçenin bulunmasına ihtiyaç duyabilirler. Son görüş ise, savaşın haklılığının sorun edilmesine gerek olmadığını savunan düşüncelerden oluşmaktadır. Yani, savaşan tarafların şiddete başvurmalarını gerekçelendirmelerine gerek yoktur. Belirtilen görüşler arasında ‘haklı savaş’ kuramı hem uluslararası hukuk hem de doğal hukuk tarafından daha çok tercih edilmiştir. Çoğunlukla savaş hukuku içerisinde değerlendirilen haklı savaş (justum bellum), savaşın ortaya çıkış koşulları, gerçekleştirilme koşulları ve savaş sonrasında adaletin sağlanması ile ilgili bilgilerin toplanmasıyla ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle haklı savaş, savaşların anlamlandırılması ve sınırlandırılması görevi görmüştür. Bu sayede savaşan taraflar, savaşların yapılmasını haklı kılacak söylemlere başvurabilmişlerdir. Örneğin iyi niyet, savaşın nihai hedefinin barış olması veya savaşla adaletin sağlanması gibi birtakım söylemler, savaşın haklılığı açısından değerlendirilmiştir.¹⁷³ Dolayısıyla haklı savaş kavramı zamanla uluslararası ilişkilerin önemli bir konusu haline gelmiş ve disiplinde belli başlı kriterlere dayanan savaş kuramlarının geliştirilmesini sağlamıştır.

Savaş kavramı, uluslararası ilişkiler disiplinde ‘kaza eseri ve rastlantısal’ bir şekilde ele alınmamış; daha çok belli bir aktör/aktörler, yapılar ve birtakım süreçler çerçevesinde yorumlanmıştır. Disiplindeki çalışmalarda, savaşın bazı nedenlerle

¹⁷² Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, MKM Yayıncılık, 9. Bakı, Ekim 2011, Bursa, s.478-482

¹⁷³ Halil Çakır, Haklı Savaş Kavramına Post-Modern Bir Yaklaşım Olarak M. Hardt ve A. Negri’nin İmparatorluk Tezi, Humanitas, 2016, 4(8), s. 36-37

‘önceden kestirilebilir’ olduğu üzerinde durulmuştur. Örneğin klasik realist görüşleri oluşturan isimlerden Thomas Hobbes, Leviathan’da ‘birbirinin kurdu olan iki insanın, aynı anda sahip olamayacakları bir şeyi istemeleri durumunda, düşman haline gelebileceklerini ve bu sürecin sonunda ise birinin diğerini kontrol altına alabileceğini veya yok edebileceğini’ anlatmıştır. Hobbes’un belirttiğine göre bu kaçınılmaz çatışma durumu, insanın doğasında yer alan ve ‘ne olursa olsun hayatta kalma’ refleksinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle hayatta kalmak adına her zaman en güçlüler en iyi yemeği yemekte ve en iyi barınaklarda uyumaktadırlar. Ancak ihtiyaçlar sonsuz ve kaynaklar ise kısıtlı olduğu için en iyiyi elde etmek adına mücadele etmek, insanları çatışmaya sürüklemektedir. Hobbes’a göre, iki kişi arasında başlayan bu mücadele, eninde sonunda birinin kazanacağı ve diğerinin kaybedeceği bir düelloya dönüşmektedir.¹⁷⁴ Klasik realistlere göre, insanın doğasının bir parçası olan bu dürtü, devletlerin karakterine ve uluslararası politik sisteme de yansımaktadır. Neo-realistlere göre ise savaş, uluslararası sistemin yapısıyla ilgilidir. Neo-realist teorisyenlerden Kenneth Waltz, “Man, the State and War (1959)” adlı kitabında, savaşın ancak üç analiz düzeyiyle incelenebileceğini belirtmiştir. Waltz’a göre ilk düzeyi, insanın doğası (birey düzeyinde analiz) ve ikincisini ise, devletlerin iç politik yapısı (devlet düzeyinde analiz) oluşturmaktadır. Fakat Waltz bu iki düzeyi savaşın nedenlerini açıklamada yetersiz bulmuş ve üçüncü bir düzeyden daha bahsetmiştir. Waltz’un üçüncü analiz düzeyini, uluslararası sistem ve sisteme hâkim olan anarşinin savaşın nedenlerini daha iyi açıklayacağı görüşü oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle, uluslararası sistemde devletleri engelleyecek herhangi bir üst otoritenin olmaması sonucunda savaşlar gerçekleşmektedir. Devletler, kendi sınırları içerisinde şiddet kullanma tekeline sahipken, uluslararası sistemde bu tür bir politik gücün yokluğu, savaşların kaçınılmaz olmasını sağlamıştır. Bu nedenle Waltz, devletlerin hassas güç dengelerini iyi okumaları gerektiğinden söz etmiştir. Waltz’a göre devletler her zaman savaşa karşı hazırlıklı olmalı; çünkü uluslararası sistemin anarşik yapısı, her devletin kendi çıkarı ve amacı doğrultusunda hareket etmesine ve haliyle savaşların yaşanmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla realizmde savaş, tüm diplomatik yolların tükenmesi sonucunda başvuru olan bir sorun çözme yöntemi olarak görülmüştür. Bu anlamda savaşlar, siyasi süreçten farklı ve

¹⁷⁴ Richard K. Betts, *Conflict After the Cold War, Arguments on Causes of War and Peace*, Fifth Edition, Columbia Un. Routledge, 2017, s. 67-68

bağımsız olarak değerlendirilmemiştir.¹⁷⁵ Bu noktada Charles Tilly'nin "War Making and State Making as Organized Crime (1985)" tezine atıfta bulunmak yerinde olacaktır. Tilly, savaşların, ulus-devlet oluşum sürecine katkılarını üçe ayırmıştır. Tilly'e göre savaşlar, devlet için bir tür finansal kaynak tedarik etme, ordu vb. silahlı güçler oluşturma ve toplumda güçlü bir milli kimliğin inşa edilmesine imkân sağlamaktadır. Tilly burada 'devletler savaş yapar; savaşlar da devlet yapar' iddiasında bulunmuştur. Örneğin iç savaşları da çalışmasında değerlendiren Tilly, Amerikan İç Savaşının, milli kimlik bağlamında Amerika Birleşik Devletleri'ni kurduğunu savunmuştur.¹⁷⁶ Diğer taraftan idealist/liberalist akımın öncülerinden Rousseau, Locke ve Kant'ın savaş üzerine düşüncelerine baktığımız zaman, insan doğasına olumlu bir açıdan yaklaşmışlardır. Klasik realizmin insanın doğuştan saldırgan olduğu tezlerine karşı, temelde insanın iyi ve sosyal bir varlık olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla savaşların ya da bazı irrasyonel eğilimlerin, çevresel koşullarla (ekonomik sorunlar vb.) ilintili olduğu savunulmuştur. Uluslararası düzende sürekli bir barışın sağlanmasının ise, bu çevresel koşulların iyileştirilmesiyle mümkün olacağı belirtilmiştir.¹⁷⁷

Liberalist teorisyenler, devletin yönetim yapısının aynı zamanda savaşın da belirleyicisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin demokrasi ile yönetilen devletlerin birbirleriyle savaşmadıklarını ve dolayısıyla demokrasinin küresel anlamda yayılması gerektiğini savunmuşlardır. Klasik realist görüşlerin aksine devletlerin iç politik yapılarına yoğunlaşarak, devletlerin demokratikleşmesi ile savaştan uzaklaşacaklarını belirtmişlerdir.¹⁷⁸ Öte yandan Marksist görüşe göre, sermaye, pazar, ucuz işgücü ve hammadde arayışında olan kapitalist devletler ve onların emperyalist çıkarlarının savaşlara neden olduğu savunulmuştur. Bu nedenle bir toplumsal değişimin yaşanması Marksist teorisyenlerce gerekli görülmüştür.¹⁷⁹ Uluslararası ilişkiler disiplininin bir diğer teorisi olan inşacı (konstrüktivizm) yaklaşıma göre ise, geleneksel realist ve liberal görüşlerin bahsettiği iç işlere karışmama, bağımsızlık, anarşi ve devlet çıkarları gibi

¹⁷⁵ Eyüp Ersoy, Realizm, der. Ramazan Gözen, Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2014-İstanbul, s.172-176. Ayrıca bkz. Kenneth Waltz, Man, the State and War, A Theoretical Analysis, Columbia Un. Press, 1959, s. 2-3

¹⁷⁶ Brian D. Taylor, Roxana Botea, Tilly Tally: War Making and State Making in the Contemporary Third World, International Studies Review, Mar. 2008, Vol. 10, No. 1, s. 27-29

¹⁷⁷ Tayyar Arı, a.g.e., s. 484-485

¹⁷⁸ Charles A. Kupchan, Minor League, Major Problems: The Case Against a League of Democracies, Foreign Affairs, Vol. 87, No. 6, s. 96-100

¹⁷⁹ Mehmet Gönlübol, a.g.e., s. 382

olguların aslında sosyal olarak zihinlerde inşa edildiği savunulmuştur. İnşacılar, bu olguların değiştirilmesinin mümkün olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre kimlik, cinsiyet, normlar veya kültürler dünya siyasetinde önemli roller oynamaktadır. Bu nedenle savaş veya çatışma durumlarında bakılacak ilk olgu kimliktir. Bir devletin, bir başka devleti farklı biçimlerde algılaması ve tercihlerine tepkiler vermesinin nedeni kimlik olarak kabul edilmiştir. Örneğin İngiltere'nin, Fransa'nın nükleer programına verdiği tepki ile İran'ın nükleer programına verdiği tepki aynı değildir.¹⁸⁰ Dolayısıyla kimlik temelli çalışmalar, ben ve öteki gibi ikili ayrımlardan ziyade barışçıl ulusal kimliklerin savaşları engelleyebileceğini savunmuşlardır. Feminist uluslararası ilişkilerde¹⁸¹ ise, çoğu feminist düşünür savaşların önüne geçilebilmesi için erkek egemen düşünme biçimlerinin değiştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır.¹⁸² Post-kolonyal teori ise savaş ve çatışmaya; sömürgeleştirme, kapitalizm, emperyalizm, ırkçılık, kimlik ve kültür açısından bakmıştır. Örneğin Edward Said'in Oryantalizm adlı kitabında Batı'nın birtakım söylem-bilimsel yöntemlerle Doğu'yu ve dolayısıyla kendisini tanımlaması eleştirilmiştir. Batı'nın Doğu'ya ait kimlikleri yeniden tanımlayarak burada emperyalist bir tahakküm ilişkisi kurma çabası, Doğu-Batı çatışmasını başlatmıştır. Diğer bir ifadeyle, 'biz' ve 'onlar' ayrımının Batılı söylemlerle güçlendirilmesi, çatışmalara ve savaşlara neden olmuştur. Nitekim toplumlararası etnik ve dini farklılıkların çatışmalara neden olduğu da post-kolonyalistler tarafından kabul edilmiştir. Bu anlamda post-pozitivist teorisyenler savaşların önüne geçilebilmesinin; özgürleşmenin ve kapitalizmin dönüştürülmesinin yollarını aramışlardır.¹⁸³

Sonuçta ortaya çıkan şu ki, savaşlar geçmişte olduğu gibi modern dünyada da devletlerin güvenliğini sağlamak, güçlerini arttırmak, sömürgeleştirmek veya bir ülkeyi denetim altına almak ve buradaki etkilerini arttırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak geçmiş zamanlarda devletler, bu tür amaçları gerçekleştirmek adına kendi sınırlarına

¹⁸⁰ Ted Hopf, The Promise of Constructivism in International Relations Theory, International Security, Vol. 23, No. 1, Summer, 1998, s. 171-200

¹⁸¹ Feminist uluslararası ilişkiler teorilerinin savaş ve şiddete karşı görüşleri birinci bölümde paylaşılmıştı ve bu bölümün devamında da savaş, toplumsal cinsiyet ve dolayısıyla feminist görüşler doğrultusunda değerlendirilmeye devam edilecektir. Bu nedenle söz konusu paragrafta detaylı bir açıklama yapılmamıştır.

¹⁸² Bilal Karabulut, Uluslararası İlişkilerde Savaş Olgusunun Yaşadığı Dönüşüm: Hibrit Savaş ve Rusya Örneği, Karadeniz Araştırmaları, XIV-55, Güz-2017, s. 119.

¹⁸³ Volkan İpek, Çağlar Oyman, Postkolonyal Teori ve Uluslararası İlişkiler, der. Ramazan Gözen, Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2014, İstanbul, s. 417-418; Ayrıca detaylı bilgi için, ilk bölümdeki post-kolonyal feminizm tanımlarına da bakılabilir.

yakın bölgelerde savaşa kolayca başvurabilirken; günümüzde askeri ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, devletlerin sorunların çözülmesinde, öncelikli olarak diplomasiye başvurmalarını zorunlu hale getirmiştir. Yani dış politikanın öncelikli aracı olarak görülen savaşlar, zamanla en son başvurulan bir yöntemi oluşturmuştur. Bugün kimi savaşların bir araç olmaktan çıkmaya başladığına da tanık oluyoruz. Özellikle nükleer savaş tehlikesi, devletleri savaş noktasına gelmekten alıkoymakla beraber, günümüzde devletleri doğrudan doğruya karşı karşıya getirmeyen bazı savaşlarla karşılaşmaktayız. Dolayısıyla ister araç olsun ister amaç olsun, savaşların ya da şiddete başvurmanın hala devletlerarası ilişkilerde sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.¹⁸⁴ Sonuç olarak savaşlar, bir toprağı ele geçirmek, güvenliği sağlamak, zenginlik ve prestij kazanmak, etnik, dini, kültürel kimliği ve değerleri korumak ya da zayıflatmak, siyasal bir ideoloji yaymak gibi amaçlarla gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁵ Bu anlamda savaşın tanımı sadece devlet davranışlarıyla açıklanabilecek bir yapıya sahip değildir. Devletlerin iç politikalarıyla, devlet içi dinamiklerle veya devlet dışı aktörlerle savaşın birtakım bağlantıları bulunmaktadır. Keza günümüzdeki savaşlar artık ‘önceden kestirilebilir’ olmaktan çıkmıştır.

1.2. TARİHSEL OLARAK SAVAŞ OLGUSUNUN YAŞADIĞI DÖNÜŞÜM: ESKİ VE YENİ SAVAŞLAR

Savaş, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkilerin merkezi bir endişesi olarak literatürde sıkça yer bulmuş bir olgudur. Savaşın ve şiddetin engellenmesi veya uluslararası barışın ve güvenliğin sağlanması, çoğunlukla uluslararası ilişkiler teorilerinin amaçları arasında yer almıştır. Savaşı tanımlamak, anlamak, tahmin etmek veya önlemek hem ampirik hem de normatif çalışmaların hedefleri haline gelmiştir. Fakat tarihsel süreçte, savaş modellerinde süregelen değişimleri tespit etmek; savaşın nedenleri, doğası ve etkileri hakkında genellemelerde bulunmak giderek zorlaşmıştır. İdealizm, realizm veya neo-realizm gibi geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin ise tarihsel süreçteki bu değişimleri açıklamada sınırlı kalması, savaş olgusunun yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle son yıllarda bazı analistler, savaşın doğasında birtakım niteliksel

¹⁸⁴ Mehmet Gönlübol, a.g.e., s. 383-384

¹⁸⁵ 1949 Cenevre Sözleşmelerine göre, yaralılar, hastalar ve siviller dahil olmak üzere, savaş esirlerine ve mallarına karşı misillemede bulunmak, oluşturulan savaş hukuku kurallarınca yasaklanmıştır. Madde 13 ve 87. bkz. M. Yasin Aslan, Savaş Hukukunun Temel Prensipleri, TBB Dergisi, Sayı 79, 2008, s. 246-269 (intihal)

değişikliklerin meydana geldiğini savunmaya başlamışlardır.¹⁸⁶ Örneğin, Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle strateji uzmanları arasında savaşın doğasının değişip değişmediği ve eğer öyleyse ne anlama geldiği konusunda tartışmalar kendini göstermiştir. Bu tartışmalar ile ‘yeni’, ‘melez’ veya ‘post-modern’ savaşlar şeklindeki terimler literatüre dahil edilmiş ve geçmişin savaşlarıyla, şimdiki ve gelecekteki savaşlar arasında derin ayrımların olduğu analistlerce ileri sürülmüştür. Savaş çalışmalarına birey, devlet veya sistem düzeyi haricinde, algı düzeyi de dahil edilerek; eksik bilgi, bilinçli yanıltmalar gibi savaşı ve şiddeti tetikleyecek unsurlar göz önünde bulundurulmuştur. Bu anlamda üç etken, ‘yeni savaş’ olgusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlar; Soğuk Savaş’ın sona ermesi, küreselleşme süreci ve modernizm anlayışının sona erdiği iddialarından oluşmaktadır. Belirtilen üç etkenin birleşmesi sonucunda ise, uluslararası ilişkilerin hemen hemen her alanında yeniden düşünme-yeniden inşa etme amacı kendini göstermiş ve savaş olgusunun ise dönüşmesine yardımcı olmuştur.¹⁸⁷

Tarihsel olarak baktığımız zaman, Soğuk Savaş döneminde ve öncesinde strateji, güvenlik ve savaş ile ilgili konular, dönemin süper güçleri ve onların müttefikleri açısından ele alınacak kadar sadeydi. Yani savaşlar, sadece devletler arasında yürütülen olaylar bütününden oluşmaktaydı. Fakat 1990’lı yıllardan itibaren uluslararası sistemin yaşadığı dönüşüm, savaş çalışmalarında devlet dışı aktörlerin de dikkate alınmasını sağlamıştır. Geleneksel olarak iki veya daha fazla devlet arasında çıkan çatışmalar olarak tanımlanan savaşlar, insanlığın ayak bastığı her yerde farklı derecelerde gerçekleşmiştir. Örneğin I. ve II. Dünya Savaşları, mevcut sistemden memnun olmayan revizyonist devletler tarafından başlatılmıştır. Soğuk Savaş dönemi ise görece savaşların az olduğu, ancak bir dış politika aracı olmaya devam ettiği bir dönemi oluşturmuştur. Kore Savaşı, Vietnam Savaşı gibi çeşitli savaşlar bu dönemde meydana gelmiştir. Fakat Soğuk Savaş sonrasında ABD’nin dünyanın tek küresel hegemonyası olarak kalması ve ‘Yeni Dünya Düzenini’ ilan etmesiyle yeni savaşlar kendini göstermeye başlamıştır.¹⁸⁸ Öncelikle Irak’ın Kuveyt’i işgal etmesiyle başlayan bu yeni süreç, NATO’nun yeni tehditler belirlemesine ve dolayısıyla ABD’nin Irak’a müdahale etmesine yol açmıştır. 1991

¹⁸⁶ Edward Newman, The ‘New Wars’ Debate: A Historical Perspective Is Needed, SAGE Publications, 2004, s. 173-174

¹⁸⁷ Steven Metz, Philip Cuccia, Defining War For The 21. Century, Strategic Studies Institute Annual Strategy Conference Report, Feb. 2011, s. 1-2

¹⁸⁸ Bilal Karabulut, a.g.e., s. 116

yılındaki Irak müdahalesi, tarihin diğer dönemlerinden farklı savaşların ortaya çıktığının da ilk sinyallerini vermiştir. Çünkü iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler, I. Körfez Savaşı'nın (1990-1991) canlı olarak televizyonlardan izlenmesine neden olmuştur. Başka bir ifadeyle kaynağını göremediğimiz bir noktadan gelen füzelerin 'düşman' olarak belirtilen hedefleri vurması ve buradaki insanların fiziksel olarak karşılaşması, önceki savaşlara nazaran oldukça yeni kabul edilmiştir. Kimi analistler bu durumu 'televizyonlarda seyredilen bir çatışma sahnesi mi yoksa bir bilgisayar oyunu mu' noktasında sorguladıklarını belirtmişlerdir. Keza Irak'ta yaşananların ardından Eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla Avrupa'da savaşların yeniden başlaması, toplumda içten içe büyük bir savaşın gerçekleşeceğine dair korkuları tetiklemiştir. Çünkü bilindiği üzere, I. Dünya Savaşı'nın çıkış nedenlerinden biri Saraybosna'da gerçekleşen bir suikasttır.¹⁸⁹ Kalevi Holsti'nin de "Peace and War: Armed Conflicts and International Order, 1648-1989" (1991) adlı çalışmasında belirttiği gibi, dünyanın tümünde yaşanan savaşların yüzde doksanından fazlasında Avrupalılar bulunmaktadır. Dolayısıyla tekrar büyük bir savaşın gerçekleşeceği düşüncesi toplumda yerleşmiştir. Ancak Balkanlar'da gerçekleşen savaşlar bir dünya savaşını tetiklememiş; aksine 'etnik savaşlar' olması nedeniyle döneme damgasını vurmuştur. Nitekim tarihsel süreçte yapılan savaşların çoğunda Avrupalıların bulunması savaş çalışmalarında daha çok referans olarak alınmalarını sağlamıştır. Bu anlamda literatürde savaşın en geniş tanımını yapan ve yeni savaş kuramı içerisinde sıkça eleştirilen isim, Carl von Clausewitz olmuştur.¹⁹⁰ Clausewitz (1780), Avrupa'nın en çalkantılı olduğu bir dönemde yaşamış ünlü bir generaldir. Büyük Fransız Devrimi (1789) sonrası Avrupa sisteminin değişmeye başladığı ve sınırlı manevra savaşlarının yerini büyük orduların aldığı bu dönem, Clausewitz'in düşüncelerinde derin izler bırakmıştır. Özellikle bazı kaynaklarda ilk dünya savaşı olarak da kabul edilen Napolyon Savaşlarında bulunması, "Savaş Üzerine (1832)" adlı çalışmasını yazmasında etkili olmuştur. Clausewitz savaşı, politikanın bir devamı olarak görmüş ve karşıt iradelerin çatıştığı şiddet eylemleri olarak tanımlamıştır. Ona göre savaş, bir siyasal amacı gerçekleştirmek için başvurulmuş bir araç görevi görmektedir. Savaş siyasal bir hareket

¹⁸⁹ 28 Haziran 1914'te Avusturya Veliadının bir Bosnalı Sırp tarafından öldürülmesi sonucunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Sırbistan'a savaş ilan etmesi, I. Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında sayılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Oral Sander, Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e, İmge Kitabevi, 24. Baskı, Kasım-2012, s. 344

¹⁹⁰ Haldun Yalçınkaya, Savaşın Değişimi ve Kuramsal Tartışmalar, Güvenlik Yazıları Serisi, No. 46, Kasım 2019, s. 1/2

olarak gören Clausewitz, devletlerin hareketlerini ikiye ayırmıştır. Clausewitz'e göre eğer taraf devletler karşılıklı olarak imkân ve çabalarını birbirlerine karşı üstünlük sağlayacak şekilde arttırıyorlarsa ve sınırsız şiddete başvuruyorlarsa, bunun adı 'mutlak savaştır.' Ancak devletler, ihtimal hesaplarına ve siyasal-toplumsal koşullara bakarak savaşı karşılıklı eylemler çerçevesinde sürdürüyorlarsa bu 'gerçek savaştır.' Yani, taraf devletlerin savaş esnasında aşırıya kaçması veya buna izin vermemesi Clausewitz tarafından ele alınmıştır. Ayrıca Clausewitz, çalışmasında üç unsurlu bir savaş kuramından da bahsetmiştir. Savaş çalışmalarında sıkça yer verilen ve Clausewitz tarafından 'üçleme' olarak tanımlanan bu kuramda üç eğilimden söz edilmektedir. Buna göre savaş, 'her somut olayda niteliklerini bir ölçüde değiştiren bir yapıya sahip ve belirgin eğilimleri olan üç yanlı bir olaydır.' Clausewitz'e göre bu üç eğilim sırasıyla; vatandaş (halk), ordu-komutan ve hükümdür. Ona göre, bir savaşın başarıya ulaşması, ancak bu üç eğilimin arasında bir dengenin kurulmasıyla mümkündür. Clausewitz'in diğer tanımlarıyla da bağlantılı olarak burada varmak istediği nokta 'savaşlar tarihsel olarak değişse de bu üç unsur her savaşta kök salmıştır.' Başka bir ifadeyle bu üç unsurun olaydan olaya dereceleri ve aralarındaki etkileşimleri farklı olsa da her savaşta mevcuttur. Dolayısıyla siyasal bir amaca ulaşmada bu üç unsur oldukça önemlidir. Ancak Clausewitz'in savaş kuramı, tam bu noktada 'yeni savaş' kuramcıları tarafından eleştirilmiştir.¹⁹¹

Clausewitz'in kuramı, uluslararası ilişkiler disiplinde merkezi olarak ele alınan realist teori gibi, savaş çalışmalarında esas alınmaktadır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren disiplinde gerçekleşen kuramsal tartışmalardaki zenginlik, savaş çalışmalarına da yansımıştır. Clausewitz'e yöneltilen eleştiriler ise bu anlamda iki ortak noktaya sahiptir. İlki, savaşların artık sadece devletler arasında geçmediği; ikincisi ise artık 'yeni savaş' dönemine girildiğidir. Bu anlamda gelecekteki savaşların farklı olacağını ilk kez iddia edenler William S. Lind ve arkadaşlarıdır.¹⁹² Onlara göre yeni savaşlar, dördüncü nesil savaşlardır. Diğer bir ifadeyle Lind ve arkadaşları savaşları, dört nesle ayırarak incelemişlerdir. Birinci nesil savaşlar, klasik savaşlar olarak da adlandırdıkları ve kabaca 1648-1830 yılları arasına denk gelen savaşlardır. Örneğin, Büyük Fransız Devrimi (1789)

¹⁹¹ Ali L. Karaosmanoğlu, 21. Yüzyılda Savaşı Tanımlamak: Clausewitz Yeniden, Uluslararası İlişkiler SSCI, Cilt 8, Sayı 29, Bahar 2011, s.7-10

¹⁹² William S. Lind, Colonel Keith N., C. John F. Schmitt, Joseph W. Sutton ve Gary I. Wilson tarafından, 'dördüncü nesil savaşlar' kuramı oluşturulmuştur.

ve Napolyon Savaşları (1803-1815) birinci nesil savaşlar içerisinde yer almaktadır. İkinci nesil savaşlar ise, 1830-1918 yılları arasında gerçekleşen ‘topyekûn’ savaşlardır. Topyekûn savaşlar, çok sayıda gücün birbiriyle çatıştığı ve coğrafi limit gözetmeksizin yürüttükleri savaş türüdür, I. Dünya Savaşı buna bir örnektir. Üçüncü nesil savaşlar ise, 1918 ile 1948 yılları arasındaki ‘manevra’ savaşlarıdır. Lind ve diğerleri, II. Dünya Savaşı’nı üçüncü nesil savaşlar içerisinde değerlendirmişlerdir. Son olarak ise dördüncü nesil savaşlar; siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri alanların kullanıldığı ‘ağ merkezli’ savaşlardır. Diğer bir ifadeyle büyük ekonomileri ve askeri güçleri ortadan kaldırmaya yönelik yapılan savaşları kapsamaktadır. Onlara göre, 1948’den günümüze kadarki süreçte devletler tarafından dördüncü nesil savaşlar gerçekleştirilmiştir. Örneğin, 11 Eylül olayları ve ABD’nin Irak ve Afganistan işgalleri bu dönemin en belirgin savaşlarıdır. Ayrıca Lind ve diğerlerinin tarif ettiği dördüncü nesil savaşların ‘yeni savaşlar’ içerisinde değerlendirilmesini sağlayan birtakım koşullar bulunmaktadır. Bunları ise kısaca, savaşta ulus-devlet anlayışının kırılması, düşman devlet anlayışının yerini halk merkezli bir anlayışa bırakması, artık dünyada siber savaşların¹⁹³ gerçekleşmesi ve savaşların kesin bir başlangıcının ya da bitişinin olmaması şeklinde sıralayabiliriz.¹⁹⁴ Bu nedenle Lind ve diğerleri, Clausewitz’in geleneksel savaş anlayışına karşı çıkmışlardır. Benzer şekilde Martin van Creveld de savaşın şeklinin günümüzde tamamen değiştiğini iddia etmiştir. Creveld, yeni savaşların Clausewitz’in bahsettiği ‘araç-amaç’ ilişkisiyle açıklanmasının oldukça zor olduğunu savunmuştur. Ona göre, günümüzde insanlar artık etnik ve dini sebeplerden dolayı savaşmaktadırlar. Creveld, savaşlarda çatışan tarafların devlet dışı aktörler olduğunu ve orduların yerini ise, ‘grupların’ aldığını ileri sürmüştür. Bu anlamda Creveld, yeni savaşların siyasi amaçları olmadığını ve Clausewitz’in üçlemesinin ise yeni savaşları açıklamada sınırlı olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁵

Savaşların tarihsel olarak bir dönüşüm geçirdiğini iddia eden ve Clausewitz’in görüşlerini eleştiren bir diğer isim ise, Mary Kaldor’dur. 1990’lı yılların başında Ruanda

¹⁹³ Siber Savaşlar, internetin iletişimden bilgi paylaşımına kadar pek çok alanda faaliyet göstermesi ve medya aracı olmaktan çıkarak, aynı zamanda rakibe karşı saldırı aracı olarak da kullanılması (güvenlik, banka vs.) anlamında tanımlanabilir. Bkz. Salih Bıçakçı, Yeni Savaş ve Siber Güvenlik Arasında NATO’nun Yeniden Doğuşu, Uluslararası İlişkiler, Cilt 9, Sayı 34, 2012, s. 207-214

¹⁹⁴ William S. Lind (ve diğerleri), The Changing Face of War: Into the Fourth Generation, Marine Corps Gazette, Oc. 1989, s. 23-26

¹⁹⁵ Ali L. Karaosmanoğlu, a.g.e., s. 10-11; Haldun Yalçınkaya, a.g.e., s. 4

ve Eski Yugoslavya'daki çatışmaları inceleyen Mary Kaldor, yeni savaşları küreselleşme çağının savaşları olarak nitelendirmiştir. Kaldor'un ana argümanı, 20. yüzyılın son on yılında Afrika ve Doğu Avrupa'da küreselleşmenin de etkisiyle yeni bir tür organize şiddetin geliştiğidir. Kaldor, bu şiddeti 'yeni savaş' olarak tanımlamıştır. Kaldor, literatürde yer alan, 'düşük yoğunluklu çatışmalar', 'post-modern savaşlar' ya da 'melez savaşlar' gibi kavramların da yeni savaşlar içerisinde değerlendirildiğinden bahsetmiştir. Ancak Kaldor'a göre bu tür ifadeler 'yeni savaşları' yeterince iyi açıklayamamaktadır. Örneğin düşük yoğunluklu çatışma terimi, Soğuk Savaş döneminde ABD ordusu tarafından terörizmi tanımlamak için kullanılmıştır. Bu nedenle Kaldor yeni savaşlar kavramının diğerlerine kıyasla daha kapsayıcı olduğunu savunmuştur. Savaşların değişen niteliklerine vurgu yapan Kaldor, yeni savaşların eskisinden farklı bir mantığa sahip olduğunu ileri sürmüştür. Bunları ise aktörler, hedefler, yöntemler ve finansman biçimleri şeklinde ele almıştır. Kaldor'a göre eski savaşların aktörleri devletlerdir ve düzenli silahlı kuvvetler, paramiliter güçler ya da paralı askerler ile savaşlar yapılmaktadır. Yeni savaşlarda ise, devlet ve devlet dışı aktörler arasında savaşlar gerçekleşmektedir. Kaldor, eski savaşlarda devletlerin daha çok ideolojik ve jeopolitik çıkarlar nedeniyle savaştıklarını; yeni savaşların ise, daha çok kimlik (etnik/dini) adına gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Kaldor'a göre eski savaşlarda askeri yollarla düşman bölgenin ele geçirilmesi söz konusuysen; yeni savaşlarda, savaşların nadir olması ve bölgedeki nüfusun politik yollarla ele geçirilmesi söz konusudur. Yani yeni savaşlarda amaç, farklı kimliğe veya görüşe sahip olanların bölgeden uzaklaştırılmasını içermektedir. Eski savaşları finanse eden ise, daha çok devletler iken; yeni savaşlarda yağma/talan, petrol, elmas, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı ya da özel finans türleri savaşları finanse etmektedir. Bu anlamda Kaldor, eski savaşların en az bir kazananı veya kaybedeni olduğunu; ancak, yeni savaşların sonucunun belli olmadığını belirtmiştir. Kaldor'a göre yeni savaşlar, tekrarlamaya ve yayılmaya eğilimlidir.¹⁹⁶

Öte yandan Mary Kaldor, 'yeni' ve 'eski' savaş ayrımını yaparken, aslında yeni savaşların tam olarak yeni olmadığını da kabul etmiştir. Kaldor, 'yeni savaşlar' kavramında ısrar etmesinin nedenini ise, "savaşın doğası hakkındaki 'eski' varsayımları dışlamanın ve yeni bir araştırma metodolojisi için temel sağlamanın bir yolu" sözleriyle

¹⁹⁶ Mary Kaldor, In Defence of New Wars, Stability, 2013, 2(1): 4, s.3-4

açıklamıştır. Diğer bir ifadeyle Kaldor, bu alandaki çalışmalara yönelik algıların değiştirilmesi ve farklı açılardan savaflara bakılması gerektiğini belirtmiştir. Özellikle politika yapıcıların ve akademisyenlerin algılarının değişmesi adına ‘yeni savaş’ kavramını kullanmıştır. Çünkü Kaldor’a göre yeni savafların farklı bir mantığı vardır ve eski savaflarda olduğu gibi barışı sağlamak veya savaşı sonlandırmak görece daha zordur. Örneğin Kaldor, yeni savafların temel özelliklerini açıklamak için Bosna Savaşı’ndan (1992-1995)¹⁹⁷ yararlanmıştır. Bosna Savaşı, yerleşik siyasi varsayımların, stratejik düşüncelerin ve uluslararası düzenlemelerin hem sorgulandığı hem de yeniden yapılandırıldığı olayları içermektedir. Buradaki savaşın uzun sürmesi ve etnik temelli nedenlerle gerçekleşmiş olması, Kaldor’un yeni savaflar anlayışına açıklık getirmiştir.¹⁹⁸ Keza, Edward Newman da etnik ve dini çatışmaların, yeni savafların temel karakteristik özellikleri olduklarını savunmuştur. Newman’a göre yeni savaflar daha çok iç savaşlar şeklinde karşımıza çıkmıştır. Başka bir deyişle Newman, devletlerarası savafların günümüzde azaldığını belirtmiştir. Ona göre yeni savafların aktörleri; şirketler, gönüllüler, sivil toplum kuruluşları, dini/etnik gruplar, paralı askerler ve uluslararası örgütlerdir. Newman’a göre yeni savaflar teriminin sosyal ve ekonomik boyutta çektiği dikkat, literatüre dahil olmasını sağlamıştır. Bunları kısaca yasadışı yürütülen ekonomik faaliyetlerin artması ve savaflarda ölen sivillerin sayısı olarak belirtebiliriz.¹⁹⁹ Herfried Münkler’in “Yeni Savaflar (2002)” adlı çalışmasında bahsettiği gibi, ‘21. yüzyıl savaflarının kurban bilançosuna bakılarak yeni savafların yeniliğini anlayabiliriz.’ Münkler’in verdiği bilgiye göre, 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen savaflarda ölenlerin %90’ı uluslararası hukuktaki asker tanımına uyan askerlerken; 20. yüzyılın sonundaki yeni savaflarda ölenlerin %80’i sivillerdir. Başka bir ifadeyle yeni savaflarda şiddet, sivil halka yöneltmiştir. Bu nedenle insan hakları, insani müdahale ve koruma sorumluluğu gibi kavramlar uluslararası hukukta daha sık gündeme gelmeye başlamıştır. Birleşmiş Milletler sistemine göre, bir devletin isteği dışında egemenlik alanına başka bir devlet tarafından müdahale edilmesi söz konusu değildir. Fakat bir devletin meşru müdafaa hali, devletler için bir istisna sağlamaktadır. İnsani müdahale ve koruma sorumluluğu ise bu noktada devreye girmektedir. Bir devletin, başka bir devletin vatandaşlarını, kendi devletinin zulmünden kurtarmak amacıyla sınırları dışında kuvvet kullanması ‘insani

¹⁹⁷ Bosna Savaşı, tezin üçüncü bölümünde detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

¹⁹⁸ Mary Kaldor, *New and Old Wars*, Polity Press, Third Edition, 2012, s. 1-34

¹⁹⁹ Edward Newman, a.g.e., s. 175-179

müdahale' anlamına gelmektedir. Devletin bu tür müdahalesi ise uluslararası hukukta 'insan hakları' açısından değerlendirilmektedir. Yani müdahaleyi gerçekleştiren devletin, insan haklarını, uluslararası barışı ve güvenliği bozacak şekilde hareket etmemesi gerekmektedir. 1991'de Irak hükümetinin, Kuzey Irak'ta kendi vatandaşlarına yönelik gerçekleştirdiği harekât bu duruma örnek oluşturmaktadır. Nitekim koruma sorumluluğu Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu (ICISS/2001) raporuna göre, egemen devletlerin kendi vatandaşlarını toplu ölüm, tecavüz, açlık gibi felaketlerden koruma zorunluluğu olduğunu belirtmektedir. Eğer devletler kendi vatandaşlarına karşı bu sorumluluğu yerine getiremiyorsa, uluslararası toplumun bu konuda sorumluluğunun doğacağı ifade edilmektedir. Ancak BM Güvenlik Konseyi içerisinde 'devlet egemenliği ve müdahale' konusunda birtakım anlaşmazlıkların yaşanması nedeniyle, koruma sorumluluğu kararı 2005 yılında kabul edilmiştir. Böylece, bir devletin vatandaşlarını soykırım suçu, savaş suçu, tecavüz, etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlar gibi insan hakları ihlallerine karşı koruyamaması durumlarında, uluslararası toplumun bu tür ihlalleri engelleme sorumluluğu olduğu belirtilmiştir.²⁰⁰ Ayrıca yeni savaşlarla birlikte uluslararası hukukta yer almaya başlayan bu kavramlar, savaşların eskisi gibi bağımsız devletler arasında yürütülmediğini de göstermiştir.

Sonuç olarak, 'eski' ve 'yeni' savaşlar ayrımı savaşları nasıl algıladığımızla ilgilidir. Clausewitz'in geleneksel savaş anlayışı olarak bahsettiğimiz görüşlerini, günümüzde de görmek mümkündür. Çünkü bugünün savaşlarına şiddetin, kinin ve nefretin eşlik etmediğini, ordu ile komutanların ya da politik çıkarların olmadığını söyleyemeyiz. Eski savaşlarda da olan bu özellikler yeni savaşlarda da varlığını korumaktadır. Ancak iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler ve uluslararası sistemin yapısının 1990'lı yıllardan itibaren değişmeye başlaması, savaşlara karşı bakış açımızın da değişmesini sağlamıştır. Kaldor'un da belirttiği gibi, yeni savaşlar küreselleşmenin bir ürünüdür.²⁰¹ Nükleer güce sahip olan devletler açısından doğrudan bir savaşa girmek caydırıcı bir etkiye sahiptir. Bu nedenle günümüzde daha çok 'vekalet savaşları' gerçekleştirilmektedir: devletler bölgedeki nüfusun politik çıkarlarına yönelik hareket etmekte ve iç karışıklıklardan yararlanmaktadırlar. Karşıt güçler, doğrudan karşı karşıya

²⁰⁰ Müge Dalar, Yeni Savaşlar Yeni mi? Schmitt ve Kelsen Bağlamında Bir Değerlendirme, Mülkiye Dergisi, 38(3), 11-16

²⁰¹ Mary Kaldor, a.g.e.

gelmek yerine üçüncü bir tarafın vasıtasıyla savaşa dahil olmaktadır. Dolayısıyla günümüzün savaşlarında şiddet artmakta ve savaşlar olduğundan daha uzun sürmektedir. Örneğin, son yıllarda Ortadoğu’da ortaya çıkan DAES²⁰² gibi terör merkezli yapılanmalar ve bunların uyguladığı sınırsız şiddet yeni savaşların yeni yapısına işaret etmektedir.

1.3. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE ŞİDDET KAVRAMININ TANIMI VE ANALİZİ

Şiddet, çoğunlukla insan deneyiminin bir parçasını oluşturmuş ve etkisini dünyanın her yerinde çeşitli şekillerde göstermiş bir olgudur. Dünya Sağlık Örgütüne (DSÖ) göre şiddet, sokaklarda, evlerde, okullarda, işyerlerinde ve çeşitli kurumlarda varlığını sürdüren ve insan sağlığını tehdit eden evrensel bir sorundur. Yapılan araştırmalara göre her yıl dünya çapında en az 1,6 milyon insan, şiddet nedeniyle hayatını kaybetmektedir. Şiddet sonucunda yaralananlar ise, ölenlerin sayısından fazladır. Belirtilene göre şiddet nedeniyle fiziksel, cinsel ve zihinsel sağlık sorunları yaşayan insan sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Dünya çapında ise şiddet, 15 ila 44 yaş arası insanlar için önde gelen bir ölüm nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiddet, çok yaygın olması nedeniyle de genellikle insanlığın kaçınılmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle DSÖ, şiddetin bir halk sağlığı sorunu olduğunu ve net bir tanımının olmaması nedeniyle de toplum tarafından anlaşılmadığını savunmaktadır.²⁰³ Keza sosyal bilimlerde de şiddet kavramı anlaşılması zor kavramlardan biri olarak tanımlanmaktadır. Özellikle 1960’ların sonlarından itibaren, Batı ülkelerinde artan şiddet eylemleri, bu alandaki çalışmaları arttırmıştır. Ancak şiddetin açıkça yıkım ve düzenin yaratılması arasındaki büyük belirsizliği içeren ve son derece karmaşık bir yapıya sahip olması nedeniyle net bir tanımı bulunmamaktadır. Dolayısıyla, sosyal bilimlerde şiddetin asıl anlamının ne olduğu ve kökenleri konusu hala tartışmalıdır.²⁰⁴ Uluslararası ilişkiler çalışmalarına baktığımız zaman da şiddetin hangi anlamda kullanıldığı sorusu çoğunlukla gündeme gelmektedir. Örneğin K. Waltz, “Theory of International Politics (1979)” adlı kitabında, ‘devletlerin, işlerini şiddetin karanlık gölgesinde yürüttüklerini’ belirtirken; D. Campbell ve M.

²⁰² Diğer adıyla IŞİD (Irak ve Şam İslam Devleti). Bkz. Sami Eker, Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2015, s. 32-60

²⁰³ Linda Dahlberg, Etienne Krug, Violence A Global Public Health Problem, Ciencia & Saude Coletiva, 11 (2), s. 278-279

²⁰⁴ Peter Imbusch, The Concept of Violence, ed. W. Heitmeyer, John H., International Handbook of Violence Research, Kluwer Academic Publishers, 2002, s. 13-14

Dillon, “The End of Philosophy and The End of IR” adlı çalışmalarında şiddetin, ‘siyasette başvurulmuş en son çare (ultima ratio²⁰⁵)’ olduğunu ileri sürmüşlerdir. Waltz, şiddetin bir araç olduğunu vurgularken; Campbell ve Dillon şiddeti, savaşlarda olduğu gibi sorunların çözümünde başvurulmuş en son yöntem olarak nitelendirmişlerdir. Ancak ‘şiddet’ ile neyin kastedildiği teorisyenlerce net bir şekilde ifade edilmemiştir. Her ne kadar disiplinlerdeki çalışmaların şiddeti ele aldıklarını savunan görüşler olsa da ‘şiddet’ kelimesinin çalışmalarda daha sık kullanılmaması şaşırtıcıdır. Bu nedenle şiddet ile neyi kastettiğimiz ve şiddetin ne olduğunu anlamak bu çalışma açısından oldukça önemlidir.²⁰⁶

Şiddet kelimesi, etimolojik olarak Türkçeye, Arapçadan geçmiştir. Buna göre şiddet; sertlik, sert ve katı davranış biçimleri ya da kaba-kuvvet anlamlarına gelmektedir. Türk Dil Kurumu’na göre ise şiddet, bir gücün derecesi, hız, bir hareketten doğan güç, kaba-kuvvet kullanımı, duygu ve davranışlarda aşırılık anlamlarında tanımlanmıştır.²⁰⁷ Şiddet olayları ise, insanları sindirmek ve korkutmak için yaratılan olaylar veya girişilen eylemler şeklinde açıklanmıştır. Yabancı dillerde ise, örneğin Fransızca’da şiddet (violence), bir kişiye karşı güç veya baskı uygulayarak isteği dışında bir şey yapmak veya yaptırmak anlamında kullanılmıştır. Şiddetin uygulanması da zorlama, saldırı, bedensel veya psikolojik olarak acı çektirme, işkence ve yaralama olarak belirtilmiştir. Bu tanımlamalardan yola çıkarak şiddetin genellikle gücü aşan bir yapısı olduğunu söyleyebiliriz. Şiddet, bir başkasını öldürme, sakat bırakma veya yaralama yoluyla bir kişiye zarar vermenin yanı sıra, kişiye ruhsal yönden zarar veren her edimi de içermektedir. Yvey Michaud’un tanımına göre şiddet, ‘karşılıklı ilişkilerin olduğu bir ortamda biri ya da birilerinin doğrudan veya dolaylı; toplu veya dağınık olarak diğerlerinin bedensel, ahlaki ve moral bütünlüğüne, mallarına, simgesel ve kültürel değerlerine yönelik zarar verici davranışlarda bulunması anlamına gelmektedir.²⁰⁸ Dolayısıyla şiddet, bir insana iradesi dışında kabul ettirilen bir durum ve davranışla başlayıp, manevi ve fiziksel baskı uygulamaya hatta onu öldürmeye kadar uzanan bir anlama sahiptir. Bu anlamda şiddet, çoğu zaman içgüdüsel ya da sadece çevresel

²⁰⁵ Detaylı bilgi için bkz. Kriztina Karsai, Avrupa Hukukunda Ultima Ratio ve Katmanlı Yetki, çev. Tuba K. Pekmez, CHKD, Cilt 3, Sayı 1, 2015

²⁰⁶ Claire Thomas, Why Don’t We Talk About ‘Violence’ In International Relations? Review of International Studies, October 2011, Vol. 37, No. 4, s.1815-1817

²⁰⁷ TDK, <https://sozluk.gov.tr/> (E. T. 29.11.20)

²⁰⁸ Artun Ünsal, Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi, Şiddet, ed. Özlem Solok, COGİTO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, Şubat 2005, s. 29-36

etkenlerden kaynaklanan bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle psikiyatristler, şiddete kaynaklık eden etkileri araştırmak istediklerinde, bireyin kişilik yapısını ve hem toplumla hem de ebeveynleriyle olan ilişkilerine bakmaktadırlar. Örneğin Donald Winnicott, bir bireyin şiddete meyilli olmasında ana-baba-çocuk ilişkisi, aile sevgisi ve nesilden nesle aktarılan şiddet içeren davranışların etkili olduğunu ileri sürmüştür. Saldırgan davranışların meydana gelmesinde sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlerin yanında yoksulluk, işsizlik gibi etkenlerin de şiddeti tetiklediğini belirtmiştir. Aynı zamanda şiddetin, birey ve toplumlar arasındaki düşmanlıkların aniden belirmesi ve oluşan gerginlik neticesinde terör eylemleri veya direk savaş ortamında kendini gösterdiğinden de bahsetmiştir. William A. Westley ise, şiddeti kabullenmenin şiddeti arttıracığını savunmuştur.²⁰⁹ Örneğin profesyonel katillerin, cinayet işlemeden önce kurbanlarının ölümü hak ettiklerini düşünmeleri bunun bir göstergesidir. Bir başka ifadeyle, şiddet eylemlerinde bulunan kişi veya kişiler, davranışlarını haklı görmeye meyillidirler. İşte bu nedenle ideolojiler, etnik-dini olgular şiddet unsurunu körükleyebilecek bir yapıya sahiplerdir. Şiddet kavramını daha da açacak olursak; dini ve dünyevi kültürlerden, kutsal savaşımlara kadar uzanan geniş bir alana hitap etmektedir. Hintli düşünür Tagore'nin ifadesine göre, 'ulus olma ideası, icat edilen en etkili uyuşturucudur.' Yani toplum tarafından paylaşılan ulus inancı, neredeyse sistematik bir şekilde insanları etkisi altına alan ve onları tutsak eden büyük bir şiddeti doğurabilir. Örneğin, genel bir hukuk bilincine sahip olan toplumlarda kin, cinayet, yalan veya casusluk gibi olgulara karşı verilen cezalar haklı bulunurken; ulus inancı ortaya çıktığında toplumlar, bireylerden (şiddet içerse de) ulus adına gerektiği şekilde davranmalarını beklemektedirler. Tagore'ye göre şiddet, belirtilen nedenlerle toplumda meşruiyet kazanmaktadır. Bir insanın asker olarak başka bir insanı öldürmesi de toplum tarafından hoşgörü ile karşılanabilmektedir. Sigmund Freud, "Grup Psikolojisi ve Ego Analizi (1921)" adlı kitabında, bir kişinin üst benliğinin başka bir kurum tarafından ne şekilde etkilendiğini anlatırken, ordu ve kilise gibi kurumlardan bahsetmiştir. İdeolojik baskının ya da küçük ve önemsiz kurumların bazı ruhsal mekanizmaları kullanarak, kişinin benliğini etkileyebileceğini belirtmiştir. Örneğin arkadaş grupları, çeteler, diğer aşırı

²⁰⁹ Detaylı bilgi için bkz. H. L. Burks; Saul I. Harrison, Aggressive Behavior As a Means of Avoiding Depression, American Journal of Orthopsychiatry, 32 (3), s. 416-421

gruplar, dini ve etnik gruplar ve ideolojik düşünce grupları, şiddeti içgüdüsel olarak meşrulaştırmıştır.²¹⁰

Uluslararası ilişkilerde uyuşmazlık analizi ve çözümü üzerine yapılan bazı incelemelerde yer verilen İsrail ve Filistin Savaşı, şiddetin kapsadığı alanı anlamamız bakımından önemlidir. Savaş hem İsraililer hem de Filistinliler arasındaki fiziksel şiddetin yanında psikolojik ve duygusal açılardan da şiddetin hissedildiği belirgin bir örneği oluşturmaktadır. Burada şiddet, aile kurumlarının içine kadar girmiş ve aile bireylerinin davranışlarını da etkilemiştir. Örneğin eski siyasi mahkumların aileleri, genellikle onların öfkesinin ve hayal kırıklığının hedefi haline gelmiştir. İstikrarsız siyasi durum, uygulanan politikalar, işsizlik, ekonomik durumun giderek kötüleşmesi gibi nedenler şiddet biçimlerinin yeniden kendini göstermesinde etkili olmuştur. Bu toplumda ortaya çıkan psikolojik bozukluklar ise, kendi çocuklarına aktarılmıştır. Dolayısıyla kişiler şiddet olaylarına karşı duyarsızlaşmış ve şiddet, günlük hayatın olağan bir parçası haline gelmiştir.²¹¹ Tarihsel olarak baktığımız zaman ise, Foucault 19. yüzyıla kadar şiddetin, ciddi her suçun cezalandırılmasında yer aldığını belirtmiştir. Bir şiddet biçimi olan işkencenin hem bir yasal sorgulama yöntemi hem de bir infaz yöntemi olarak hakikatin ortaya çıkarılmasında kullanıldığından ve halka açık olduğundan bahsetmiştir. Foucault'a göre şiddet ile iktidar arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. İktidara karşı işlenmiş suçlar nedeniyle ya da hakikatin ortaya çıkarılması amacıyla iktidara karşı saygı ve itaat için yöntem olarak şiddet kullanılmıştır. Keza en eski dönemlerden itibaren uyuşmazlıkların nihai çözümü olarak karşımıza çıkan savaşlarda şiddet, karşı tarafın itaatini sağlamanın bir yolunu oluşturmuştur.²¹² Örneğin Lenin, şiddeti 20. yüzyıl savaş ve devrimlerinin ortak paydası olarak nitelendirmiştir. Ancak şiddet araçlarının tıpkı savaş teknolojisinde olduğu gibi zamanla gelişmesi, şiddetin boyutunu da değiştirmiştir. Geleneksel olarak bir devletin rasyonel amacı zafer kazanmak iken; şiddetin değişen araçları, savaşlarda caydırıcı bir rol oynamıştır. Günümüzde şiddet ve iktidar ilişkisi ise, geleneksel görüşlerden uzaklaşmıştır. Artık devlet dışı aktörlerin belirgin bir şekilde şiddet araçlarını kullanması ve yeni savaşların önemli bir özelliği olan etnik ve dini

²¹⁰ Rafael Moses, Şiddet Nerede Başlıyor, Şiddet, ed. Özlem Solok, COGİTO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, Şubat 2005, s. 23-27

²¹¹ Shadia el Saraj, Screaming in Silence, ed. M. Waller, J. Rycenga, Frontline Feminisms, Women, War, and Resistance, Routledge, 2001, s. 18-20

²¹² Ferda Keskin, Foucault'da Şiddet ve İktidar, ed. Özlem Solok, COGİTO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, Şubat 2005, s. 117-119

savaşlarda uygulanan şiddetin fiziksel boyutundan çok psikolojik olarak toplumda etkisini sürdürmesi söz konusudur. Geleneksel olarak büyük devletlerin başka bir devlet üzerindeki yıkımından bahsetmemiz daha olası iken; bugün küçük devletlerin ya da bazı dini/etnik veya ideolojik gruplar tarafından başka bir ülkeyi yıkıma uğratma ihtimalinden söz etmekteyiz. Dolayısıyla güç ölçülemez hale gelmiştir ve zenginlik ise gücü aşındırmaya başlamıştır. Kısacası yeni savaşlarda olduğu gibi, uluslararası ilişkilerde de şiddet, iç siyasetteki saygınlığını ve etkisini arttırmıştır.²¹³

Öte yandan Dünya Sağlık Örgütüne göre şiddetin karmaşıklığı ve yaygınlığı, bir analitik çerçeveyi veya bir tipolojiyi gerektirmektedir. Yukarıda şiddetin tanımını yaparken pek çok kavramdan bahsederek, şiddetin psikolojik, fiziksel ve diğer etkilerine de örnekler verdik. Ancak şiddetle ilgili çalışmalar yapılırken genellikle bir analitik çerçeve hazırlanmakta ve farklı şiddet türlerinden yararlanılmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü, kendi kendine şiddet, kişilerarası şiddet ve toplu şiddet olarak üç geniş kategoriden bahsetmektedir. Buna göre kendi kendine yönelik şiddet, intihar gibi kişinin kendisine zarar vermesine yönelik davranışları içermektedir. Kişilerarası şiddet ise aile şiddeti ve toplum şiddeti olarak iki alt kategoriye ayrılmaktadır. Aile şiddeti evde meydana gelen şiddet; toplum şiddeti ise akraba olmayan ve birbirini tanıyan ya da tanımayan kişiler arasında meydana gelen şiddet eylemlerini kapsamaktadır. İlk grupta, çocuk istismarı, eşe yönelik şiddet ve yaşlıların istismarı yer almakta; ikincisinde ise, tecavüz veya cinsel saldırı, rastgele şiddet eylemleri ve kurumsal ortamlardaki şiddet davranışları bulunmaktadır. Toplu şiddet ise, kendilerini bir grubun üyesi olarak tanımlayan kişilerin siyasi, ekonomik ya da sosyal hedeflere ulaşmak için başka gruplara veya bir gruba karşı araç olarak şiddet kullanmaları sonucunda meydana gelmektedir. Bunları soykırım, baskı ve insan hakları ihlalleri, terörizm veya organize şiddet suçları şeklinde sıralayabiliriz.²¹⁴

Sonuç olarak şiddet, tahakkümün üretimi, sürdürülmesi ve meşrulaştırılmasında kilit bir rol üstlenmiştir. İnsanlar, birbirleriyle ilişkilerinde veya ortaklaşa oluşturulan, devlet düzeyinde ya da bireysel düzeyde birden fazla şiddet biçimini tecrübe etmişlerdir.

²¹³ Hannah Arendt, Şiddet Üzerine, ed. Özlem Solok, COGİTO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, Şubat 2005, s. 7-11

²¹⁴ World Health Organization, World Report On Violence and Health: Summary, WHO Library Cataloguing in Publication Data, 2002, s. 4-5

Örneğin çalışmanın da konusunu oluşturan kadınlar, şiddeti fiziksel, duygusal, cinsel ve ekonomik olmak üzere dört farklı şekilde yaşamışlardır. Dünya genelinde sıkça görülen ve sistematik cinsiyet eşitsizliğinin bir sonucu olarak kadına yönelik şiddet eylemleri, tamamen ya da kısmen kadın olduğu gerçeğine dayanılarak devletler, kurumlar, gruplar ya da bireyler tarafından gerçekleştirilmiştir.²¹⁵ Bu durum şiddetin çok çeşitli şekillerde var olduğunu ve insan hayatını oldukça olumsuz etkilediğini göstermektedir. Şiddetin tanımını daha iyi anlamak adına çalışmanın devamında doğrudan ve dolaylı şiddet ayrımına değinilecektir. Bu sayede şiddetin kapsamı daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

1.3.1. Doğrudan Şiddet

Şiddet, insanlığın ayak bastığı her yerde var olmuş bir olgudur. Ancak şiddetin ne şekilde var olduğu konusu sosyal bilimlerde tartışmalıdır. Johan Galtung, 1969 yılında yazdığı “Violence, Peace, and Peace Research” adlı kitabında bu tartışmaların yönünü değiştirerek, şiddet anlayışına önemli katkılarda bulunmuştur. Galtung çalışmasında şiddeti doğrudan (kişisel) ve yapısal (dolaylı) şiddet olarak ikiye ayırmış; daha sonra ise üçüncü bir şiddet anlayışını (kültürel şiddet)²¹⁶ geliştirmiştir. Galtung’a göre doğrudan şiddet, ‘diğer insanlara kasıtlı olarak fiziksel zarar verme’ anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla doğrudan şiddet tartışılmaz ve ölçülebilir niteliklere sahip olması nedeniyle çoğunlukla fiziksel şiddet anlamında kullanılmaktadır ve dolayısıyla şiddet kavramının dar bir tanımını oluşturmaktadır.²¹⁷ Doğrudan şiddet, insanların bedensel bütünlüğüne yönelik zarar verecek, sert ve acı verici edimleri içermektedir. Doğrudan şiddet hukuk dilinde ise, şahsa karşı cürümler şeklinde ele alınmaktadır. Örneğin kasten adam öldürme, katil kastı olmaksızın kişiye ya da kişilere yönelik fiziksel şiddet uygulanması durumlarında ortaya çıkmaktadır. Kişinin canı, sağlığı, bedensel bütünlüğü ve bireysel özgürlüğüne yönelik tehdit oluşturan durumlar, doğrudan şiddet içerisinde yer almaktadır. Bunları ölüm, yaralama, ırza geçme (tecavüz), rehin alma veya insan kaçırma şeklinde sıralayabiliriz. Örneğin 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı sırasında kadınlar, tecavüz ve işkence gibi pek çok doğrudan şiddet türüne maruz

²¹⁵ Aisha K. Gill (ve diğerleri), Introduction: Violence, Feminist Review, No. 112, 2016, s. 1-10

²¹⁶ Kültürel şiddet, doğrudan ve dolaylı şiddeti meşrulaştırmak için kullanılan dil, sanat, bilim, din ve ideoloji olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Johan Galtung, Cultural Violence, Journal of Peace Research, Vol. 27, No. 3, 1990.

²¹⁷ Johan Galtung, Violence, Peace, and Peace Research, Journal of Peace Research, Vol. 6, No. 3, 1969, s. 167-175

kalmışlardır. Söz konusu savaşta doğrudan şiddet, toplumun yapısını bozmak amacıyla özellikle kadınlara uygulanmıştır. Diğer bir ifadeyle burada doğrudan şiddet, kadınların açıkça rejime veya düşmana meydan okuyan bir grupta yer almaları sonucunda, karşı grup tarafından onları cezalandırmanın ve onlardan bilgi toplamanın bir yolu olarak kullanılmıştır.²¹⁸ Aynı zamanda doğrudan şiddet, özel ve kolektif şiddet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Jean-Claude Chesnais'in, "Histoire de la Violence (1982)" adlı incelemesinde bahsettiği üzere özel şiddet, ölümlü sonuçlanan şiddet eylemleri (cinayetler, suikastlar vb.), bedensel şiddet eylemleri (yaralama/darbe) ve cinsel şiddet eylemlerinden (tecavüz) oluşmaktadır. Kolektif şiddeti ise, kanlı terör eylemleri, grevler, ihtilaller, devlet terörü, endüstriyel şiddet ve savaş sonucunda meydana gelmektedir.²¹⁹

Uluslararası ilişkiler çalışmalarına baktığımız zaman şiddet kavramı, genellikle askeri gücün bir eşdeğeri olarak, doğrudan şiddet anlamında kullanılmıştır. Şiddet kelimesinin yerini ise saldırı, savaş, yıkım ve askeri güç kavramları almıştır. Bu anlamda geleneksel uluslararası ilişkiler metinlerinde 'şiddet' kelimesine çok az yer verilmiştir. Örneğin K. Waltz, "Man, the State, and War" kitabında şiddet kelimesini sadece on bir kez kullanmıştır. Waltz kitabında doğrudan şiddeti, devletlerarası savaş anlamına gelecek şekilde ele almıştır; ona göre, 'devletlerarası şiddete insanın kötülüğü neden oluyorsa, devletlerin iç düzeni sağlamasının pek bir faydası yoktur.' Yani Waltz, insanın şiddete meyilli doğası nedeniyle, şiddeti ve dolayısıyla savaşı kaçınılmaz olarak görmüştür. Waltz çoğu çalışmasında uluslararası politikada 'güç' kavramının öneminden bahsederek, kullandığı dil ile şiddeti meşrulaştırmıştır. Keza H. Morgenthau da "Politics Among Nations (1960)" adlı kitabında şiddet kelimesini nadiren kullanmıştır. Morgenthau, Waltz'dan farklı olarak, doğrudan şiddetin verdiği zararın farkındadır. Bu nedenle Morgenthau çalışmasında ağırlıklı olarak 'fiziksel şiddet tehdidinden' bahsetmiştir. Ona göre fiziksel şiddet tehdidi, siyasete içkin bir unsurdur. Örneğin devletlerin siyasi amaçlarından biri olan askeri hazırlık, askeri gücün fiilen uygulanmasında caydırıcı bir görev üstlenmiştir. Morgenthau ve Waltz'dan farklı olarak Hedley Bull ise hem devlet hem de devlet dışı aktörler tarafından uygulanan doğrudan şiddete atıfta bulunmuştur. Bull şiddeti belirttiğimiz dar tanımıyla kullanarak, şiddetin bireylere verdiği zararı gizlememiştir. Devletlerin, uluslararası örgütlerin veya devlet dışı

²¹⁸ Züleyha Özbaş, Cinsel Silah ve Grbavica, Marmara İletişim Dergisi, Cilt 13, Sayı 13, 2008, 176-178

²¹⁹ Artun Ünsal, a.g.e., s. 31-32

siyasi kurumların doğrudan, kasıtlı ve araçsal olarak şiddet kullandıklarını savunmuştur. Dolayısıyla uluslararası ilişkiler metinlerinde şiddet kelimesi sık kullanılmamasına rağmen, çoğunlukla fiziksel şiddet olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak bazı toplumsal gelişmelerin ve sistemlerin yol açtığı zararlar, psikolojik unsurları göz ardı etmiştir.²²⁰ Galtung'a göre doğrudan şiddet kolayca tanımlanabilen bir yapıya sahip olsa da şiddet aslında oldukça karmaşıktır.²²¹

1.3.2. Dolaylı Şiddet

Johan Galtung tarafından (1969) ilk kez bahsedilen yapısal (dolaylı) şiddet kavramı, başta barış çalışmaları olmak üzere antropoloji, psikoloji ve sosyoloji gibi alanlardaki çalışmalara yayılmış önemli bir kavramdır. Her ne kadar kendi başına bir çalışma alanı olmasa da diğer şiddet biçimlerine neden olacak kadar merkezi bir kavram olduğunu belirtebiliriz. Yapısal şiddet çalışmaları, genellikle insanların temel ihtiyaçlarını sınırlayan şiddet eylemlerini inceleyerek, insan haklarının yapısal ihlallerinin anlaşılmasında yararlı bir çerçeve sağlamaktadır. Siyasi, ekonomik, dini, kültürel veya yasal olabilen bu sınırlamalar, sosyal yapılara gömülü olması nedeniyle insanlar tarafından günlük yaşamın sıradan zorlukları olarak algılanmaktadırlar. Örneğin birçok insanın eğitim hizmetlerine olan ihtiyaçlarının karşılanmaması, sosyal düzendeki kısıtlamalardan kaynaklanmaktadır. Bu durumda yapısal (dolaylı) şiddet, fiziksel olandan farklı olarak, sosyal yapının içerisinde inşa edilmiş ve eşit olmayan güç olarak ortaya çıkmıştır. Galtung yapısal (dolaylı) şiddeti, temel insan ihtiyaçlarının sınırlandırılması (bozulması) ve insan yaşamının zedelenmesi olarak tanımlamıştır.²²² Ona göre yapısal şiddet, çoğunlukla sosyal adaletsizlikler sonucu meydana gelmektedir. Çünkü 'bir kişinin ihtiyaçları başka türlü mümkün olandan daha düşük bir seviyeye kadar karşılanabilmektedir.' Galtung bu durumu, potansiyel ile gerçek düzey arasındaki fark olarak açıklamıştır. Ona göre, gerçek ile potansiyel düzey arasındaki mesafenin arttığı yerde şiddet de vardır. Galtung'un teorisine göre şiddet, bu mesafenin azalmasını engelleyen şeydir. Daha da açık ifade etmemiz gerekirse Galtung, insanın temel ihtiyaçları ile olanaklar arasında bir ilişki kurmaktadır. Galtung'un verdiği örneğe göre,

²²⁰ Claire Thomas, a.g.e., s. 1818-1819

²²¹ Johan Galtung, Cultural Violence, Journal of Peace Research, Vol. 27, No. 3, 1990, s. 291

²²² Kathleen Ho, Structural Violence as a Human Rights Violation, Essex Human Rights Review, Vol. 4, No. 2, September 2007, s. 3-5

eğer bir kişi 18. yüzyılda tüberkülozdan ölüyorsa burada şiddet yoktur; fakat kişinin, dünyadaki gelişmiş tıbbi kaynaklara rağmen bugün ölmesi halinde şiddetten bahsedebiliriz. Galtung burada, 18. yüzyılda hastalık nedeniyle bir kişinin ölmesi durumunda potansiyel ile gerçek düzeyin eşitlendiğini; ancak günümüzdeki gelişmelerin sağladığı potansiyel ile gerçek arasındaki farkın ise fazla olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu fark önlenabilir dolaylı (yapısal) şiddettir. Keza Neolitik Çağda sadece otuz yıllık bir yaşam süresi şiddetin bir ifadesi değilken; bugün yaşam süresinin savaşlar veya sosyal adaletsizlikler nedeniyle kısalması, Galtung'un tanımına göre dolaylı şiddetin bir göstergesidir. Savaşın fiziksel boyutundan ziyade, savaşı oluşturan potansiyel kaynaklar (ideoloji, etnik-dini kimlik) dolaylı şiddetin varlığına işaret etmektedir.²²³ Dolayısıyla şiddetin tanımını genişleten bu anlayış, neyin mümkün veya neyin potansiyel olduğu konusunda sayısız tartışmaya da zemin hazırlamıştır. Zorla çalıştırma, işkence, tecavüz, çocuk asker kullanımı, etnik azınlıklara yönelik baskı, Afrikalı kadınların orantısız bir şekilde AIDS hastası olması veya cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan sorunlar, önlenabilir yapısal şiddet içerisinde değerlendirilmiştir.²²⁴

Öte yandan dolaylı şiddet, şiddeti uygulayanların yanı sıra, şiddete maruz kalanların bakış açısını da hesaba katmaktadır. Bu nedenle dolaylı şiddet, diğer şiddet türlerinin hem en güçlü nedenini hem de şiddetin en ölümcül türünü oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle dolaylı şiddet, şiddet kavramını kapsamlı bir şekilde tanımlamaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün yaptığı bir araştırmaya göre, yılda on ila yirmi milyon kişi dolaylı şiddet nedeniyle ölmektedir. Bu ölümlerin çoğu ise sosyal adaletsizlikler sonucu meydana gelmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre şiddet ile neyi kastettiğimiz ve nasıl tanımladığımız bu nedenle oldukça önemlidir. Çünkü sosyal yapıların içine gömülü olan, kurumlar ve toplumlar tarafından normalleştirilen dolaylı şiddet eylemleri, halk sağlığını önemli ölçüde tehdit etmektedir.²²⁵ Dolaylı şiddet, yoksun bırakma, ayrımcılık, engelleme, dışlama; ahlaki, ideolojik, kültürel veya medya şiddeti olarak farklı şekillerde kendini göstermektedir. Örneğin, Fransızcada 'rıza göstermesini sağlamak için birine baskı uygulama fikri' dolaylı şiddetin ahlaki yönüne atıfta bulunmaktadır. Keza ahlaki etkiye dayanan namus anlayışı; kan davaları, töre cinayetleri, erken evlilik, kadına

²²³ Johan Galtung, a.g.e. (1969), s. 168-169

²²⁴ Kathleen Ho, a.g.e., s. 3-10

²²⁵ Bandy Lee, Violence: An Interdisciplinary Approach to Causes, Consequences, and Cures, John Wiley & Sons, 2019, s. 213-214

yönelik şiddet olarak doğrudan şiddeti tetikleyecek şekilde kendini göstermektedir. Ekonomik şiddet türü ise genellikle ‘mala zarar’ bağlamında doğrudan şiddet içerisinde ele alınsa da düşük ücretler, kronik enflasyon, işsizlik gibi sorunlar, dolaylı şiddetin burada da geliştiğini göstermektedir.²²⁶ Örneğin, Sahra altı Afrika ülkelerinde AIDS salgını nedeniyle meydana gelen milyonlarca ölüm doğal nedenlerden değil, yoksulluğun bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Aynı zamanda ırksal eşitsizlik sonucu meydana gelen çatışmalar, etnik temizlik adı altında yürütülen politikalar yine dolaylı şiddetin doğrudan şiddeti tetiklemeyle mümkün olmuştur.²²⁷ Yukarıda da belirtilen Bosna Savaşı aynı zamanda dolaylı şiddetin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Çünkü Bosna Savaşı’nda özellikle kadınlar hedef alınmış ve toplumun veya karşıt etnik/dini grubun ahlaki yapısını bozmak amaçlanmıştır. Söz konusu savaşta cinsel şiddet (tecavüz, zorla hamile bırakma vb.), toplumun kutsal gördüğü cinsel alana zarar vermede kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle doğrudan şiddet, dolaylı şiddete neden olmuştur.²²⁸ Bu anlamda hem doğrudan hem de dolaylı şiddete en çok maruz kalan grubu kadınlar oluşturmuştur. Kadınlar temelde cinsiyet eşitsizliği, özelde ise geleneksel kurallar (kadın sünneti, erken yaşta evlilik vb.) ve devlet politikaları (eğitim, sağlık vb.) gibi nedenlerle, ekonomik, psikolojik, cinsel ve fiziksel şiddete maruz kalmışlardır. Karar alma mekanizmalarında veya dış politika alanlarında kadınlara yönelik cinsiyet ayrımcılığı ya da savaş zamanlarında tecavüzün bir yöntem olarak kullanılması yine şiddetin doğrudan ve dolaylı biçimlerini oluşturmuştur.²²⁹ Sonuç olarak, gündelik hayatın bir gerçeği haline gelen sosyal adaletsizlikler, cinsiyet eşitsizlikleri, ırksal eşitsizlik, işsizlik gibi sorunlar, şiddetin yapısal (dolaylı) boyutundan kaynaklanmıştır. Bu anlayış şekli aynı zamanda insan hakları ihlallerinin yapısal çerçevesinin anlaşılmasına da olanak sağlamış ve kadının insan hakları sürecini de geliştirmiştir.

²²⁶ Adnan Gümüş, Şiddet Türleri, Çukurova Ün. Eğitimsen Sempozyumu, Yıl 2016, s. 27-30

²²⁷ Bandy Lee, a.g.e., s. 214-217

²²⁸ Çalışmanın devamında yer verilecek olan zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma, cinsel kölelik ve tecavüz gibi olgular her ne kadar fiziksel eylemleri içerse de dolaylı şiddete hizmet etmektedir. Bir grup insanın (dini veya etnik bir gruba mensup) zorla kısırlaştırılması ya da hamile bırakılması, o toplumun yok edilmesine yönelik işlenen eylemleri kapsamaktadır. Bu durumda bazı doğrudan şiddet eylemlerinin, dolaylı şiddet unsurlarını oluşturan bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz.

²²⁹ Oğuz Polat, Şiddet, MÜHF-HAD, Cilt 22, Sayı 1,2016, s. 5-6 ve 25-33

2. TOPLUMSAL CİNSİYET ÇERÇEVESİNDE SAVAŞ VE KADIN

Savaş ve çatışmalar başta kadınlar olmak üzere sistemin ötekileştirdiği herkese ve her şeye yönelik uygulanan eril bir şiddet türünü oluşturmaktadır. Kimine göre bazı iktidar pratiklerinin (ideoloji vs.) somutlaşmış örneği olan savaş, temelde ataerkil bir içeriğe sahiptir. Joni Lovenduski'nin "Feminizing Politics (2005)" adlı çalışmasında ele aldığı şekliyle, 'siyasi kurumları kaplayan erkeklik kültürü', kadınların siyasi temsiline oldukça az olmasının asıl nedenini oluşturmaktadır. Lovenduski'nin belirttiğine göre, toplumdaki siyasi kurumların 'erkeklerin kurumsal bölgesi' sayılması ve toplumda kadına yönelik cinsiyetçi önyargıların kurumlar aracılığıyla oluşturulması söz konusudur.²³⁰ Charlotte Hooper da tıpkı Lovenduski gibi erkeklik ve kadınlık içeriklerinin karmaşık kimlik hiyerarşileri ile sınıf, ırk ve cinsellik gibi diğer sosyal bölümlerle kesiştiğini ve üretildiğini savunmaktadır.²³¹ Örneğin savaş gibi yüksek politika alanları erkeklerin kurumsal alanları içerisinde değerlendirilmekte ve askerlik, bir erkek mesleği sayılmaktadır. Bu geleneksel anlayış doğrultusunda erkekler, kadınlar ve çocuklar uğruna şiddet içeren çatışmalara katılmakta ve kadınlar, şiddet karşıtı bir duruş sergilemektedirler. Fakat dünya siyasetindeki dramatik değişiklikler, uluslararası ilişkiler alanındaki bu geleneksel anlayışlara yeni bakış açıları kazandırmaya başlamıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, ABD ve eski Sovyetler Birliği arasındaki nükleer silahlanma yarışı ve askeri güvenlik sorunlarının baskınlığında düşüş yaşanması, artan küreselleşme ve etnik temelli çatışmaların çoğalması, disiplinin temel kavramlarının yeniden yorumlanmasını sağlamıştır. Nitekim farklı pratiklerin ve dinamiklerin geleneksel teorilerce göz ardı edilmesi, günümüzün gittikçe küreselleşen yapısına ve 'yeni savaş' tanımlarına da ters düşmüştür. Kolektif kimliklerin, kültürün ve cinsiyetin bu değişimin önemli bir parçası oluşu ise, akademisyenlerin toplumsal cinsiyet konularını daha açık görmelerini sağlamıştır. Bu süreçte uluslararası ilişkiler disiplinine giren feminist anlayış, sadece devletlerin eylemleriyle açıklanan geleneksel savaş anlayışlarına devlet dışı aktörleri ve aktrisleri de dahil etmiştir.²³² Feminizmin disipline yönelik ve cinsiyete dayalı eleştirilerinde daha önce yer verdiğimiz realizm ve neo-realizminde devletlerin ulusal

²³⁰ Emanuela Lobardo, Gender Inequality in Politics, Policy Frame in Spain and The European Union, International Feminist Journal of Politics, Routledge, 10:1, 1 Mayıs 2008, s. 78

²³¹ Charlotte Hooper, a.g.e., s. 477

²³² J. Ann Tickner, Gendering World Politics Issues and Approaches in the Post-Cold War Era, Columbia University Press, 2001, s. 1-9

güvenlik davranışlarına ilişkin açıklamalarını ve reçetelerini temel alan hikayelerin, savaşların maskülen (erkeksi) niteliğine vurgu yaptıkları belirtilmektedir. Başka bir ifadeyle feministlere göre disiplinde yer alan hikayeler toplumda kabul görmüş maskülen yorumlara dayanmaktadır. Feminist akademisyenler uluslararası ilişkiler disiplininde yer alan geleneksel hikayelerde kadınların kavramsal ve ampirik olarak dışarıda bırakıldıklarını savunmuşlardır. Bu nedenle feministler savaşı tanımlarken, cinsiyeti kurucu unsur olarak ele almışlardır. Savaşların farklı nedensel faktörlerini, analiz seviyelerini ve tarihteki farklı dönemlerini savaşın anlamı, nedenleri ve sonuçları açısından birleştirmeye çalışmışlardır. Savaşı oluşturan nedenlerin dışında, savaş içerisindeki gelişmelere ve savaşın sonuçlarına değinmişlerdir. Böylelikle feministler, kadını dışarıda bırakan geleneksel anlayışlara meydan okumuşlardır. Örneğin, devletlerin ulusal güvenlik politikalarının maskülen niteliğine dikkat çekmişlerdir. Birçok feminist akademisyen (Carol Cohn vb.) askeri eğitimler yoluyla savaşın maskülenliğinin ve dolayısıyla kadın düşmanlığının yaratıldığını belirtmişlerdir. Onlara göre asker gibi davranmak, 'kahraman erkek' anlamına gelmektedir. Dolayısıyla feministler savaşın, yalnızca kimin savaştığı sorusuyla değil hem kavramsal hem de pratikte savaşın birçok bileşeninin cinsiyetlendirilmiş olduğuyla da ilgilenmişlerdir. Savaşın sadece devlet eylemleriyle gerçekleştiği anlayışının kadınları ve devletin diğer dışlaştırılmış üyelerini ilgilendiren pek çok konuyu atladığını savunmuşlardır. Aynı zamanda savaşın kadınlar ve erkekler üzerindeki bireysel etkilerini de analizlerine dahil ederek, güvenlik çalışmalarının normalde görmezden geldiği acılara da dikkat çekmişlerdir. Kısacası feministler, savaşın cinsiyetini açığa çıkarmaya çalışmışlardır.²³³

Tarihsel olarak baktığımız zaman kadınların, savaş ve barışla olan ilişkisi oldukça çeşitli ve karmaşık olmuştur. Genel olarak kadınların çoğu, liderlerinin yürüttüğü savaşları kendi adlarına (kadınları ve çocukları korumak için savaşan erkekleri) desteklemişlerdir. Kimi zaman üniformalı askerlere olan bağlılıklarını (I. Dünya Savaşı'nda askerlere beyaz tüyler dağıtmışlardır); kimi zaman ise askeri diktatörlere olan desteklerini göstermişlerdir. Keza savaşmalarına ya da savaş alanlarında görünmelerine izin verildiği bazı zamanlarda ise aktif roller (asker, hemşire vb.) üstlenmişlerdir. Örneğin, Virginia Woolf, Vera Brittain, Vita Sackville-West gibi isimler, I. Dünya

²³³ Laura Sjoberg, Ann Tickner, a.g.e, (2003), s. 178

Savaşı'na katılmış ve kadınların oy hakkı kazanmalarında etkili faaliyetlerde bulunmuşlardır.²³⁴ Bunların haricinde ise kadınlar, savaş zamanı doğrudan ve dolaylı şiddete en çok maruz kalan grubu oluşturmuşlardır. Toplumsal cinsiyet temelli beklentilerin neden olduğu bu davranışlar, savaşları haklı çıkaran veya açıklayan hikayelerin merkezinde yer almıştır. Jean Elshtain savaş tarihinin genellikle saf, masum, naif ya da güzel ruhlu kadınlarını savunan veya onları koruyan cesur, savaşçı erkekler açısından anlatıldığını tespit etmiştir. Örneğin Truva Savaşı sık sık kaçırılan, masum bir kadını (Helen), saldırgan ve yabancı esirinden (Paris) kurtaran adil bir savaşçı (Odysseus) açısından anlatılmaktadır. Bu hikâyede Helen, savaşın 'haklı' sebebinin oluşturmuştur. Cynthia Enloe ise, I. Körfez Savaşı hakkında 'eğer dişileştirilmiş bir kurban olmasaydı, ABD'nin Körfez'deki müdahalesini haklı çıkarmak daha zor olurdu' şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Çünkü kadınlar ve çocuklar özellikle uluslararası krizlerde semboller, kurbanlar veya bakmakla yükümlü olunan kişiler olarak görülmektedirler. Krista Hunt da ABD'nin 2001 Afganistan müdahalesini benzer şekilde değerlendirmiştir. Eski ve yeni savaşlarda yer alan toplumsal cinsiyet içerikli hikayeler feministlerce vurgulanmıştır.²³⁵ Bu durum kadınların ve erkeklerin cinsiyetleri nedeniyle savaşı ve şiddeti farklı şekillerde deneyimlediklerini de göstermiştir. Örneğin savaş süreçleri ve askeri mücadele anlayışı, uluslararası ilişkilerin erkeklikleri şekillendirmesinde önemli bir rol oynamıştır. Geleneksel anlayışlar başta olmak üzere disiplinindeki çalışmaların merkezinde yer alan savaş, tarihsel olarak erkek olmanın ne anlama geldiğini, sembolik ve kurumsal olarak erkek bedenlerini yaratmıştır. J. Ann Tickner, 'temel eğitimin çoğu (askerlik), erkeklerin öldürme konusundaki isteksizliğinin üstesinden gelmeyi içerir' şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Savaş ve ordunun hegemonik erkeklikleri üretmesi neticesinde 'gerçek erkekler' söylemi bu şekilde karakterize edilmiştir. Askerlikte, erkeğin şiddet içeren davranışları kazanmasında erkekliğe ve vatanseverliğe yapılan vurgu etkili olmuştur. Judith Stiehm, askeri eğitmenlerin, askerlerin savaşıma isteklerini arttırmak için, erkeklerin cinsel kimliklerine dayalı endişelerini manipüle ettiklerini vurgulamıştır. Temel eğitimde son derece alay konusu olarak "kız veya bayan" terimleri kullanılmıştır.²³⁶ Cinsiyet ayrımını tetikleyen bu tür roller, toplum ve kurumlar

²³⁴ Lynne Segal, Gender, War and Militarism: Making and Questioning the Links, *Feminist Review*, 2008, No. 88, War (2008), s. 22

²³⁵ Laura Sjoberg, Sandra Via, a.g.e. (2010), s. 4-5

²³⁶ Jennifer Heeg Maruska, When Are States Hypermasculine? Gender And International Security, *Feminist Perspectives*, Ed. Laura Sjoberg, Routledge Critical Security Studies, 2010, s. 236

tarafından belirlenen ve bireyin yerine getirmesi beklenen davranışları içermektedir. Neticede erkek maskülen; kadın ise feminen rolleri üstlenmek zorunda bırakılmaktadır. Bu sayede toplumsal cinsiyet kalıpları toplumda çok az değişiklik göstermekte ve kültürden kültüre de benzerlikler barındırmaktadır. Dolayısıyla dünya geneline yayılan bu roller, savaş, dış politika ve politikanın diğer tüm mekanizmalarında kadınların karşısına bir sorun olarak çıkmaktadır.²³⁷

Joshua Goldstein, “War and Gender (2001)” adlı kitabında, savaşlarda erkeklerin üstünlüğünün nedenlerini araştırırken farklı disiplinlerden yararlanmıştır. Savaşta düşmanın dişileştirilmesi ve buna karşın savaşan tarafın erkeklerinin sert ve cesur olarak modellenmesi üzerinde durmuştur. Goldstein, biyoloji ve kültürün, evrensel bir model oluşturmak adına bir araya geldiğini savunmuştur. Başka bir ifadeyle cinsiyet kalıp yargılarının oluşturulmasında biyolojik cinsiyet farklılığı ile kültürün etkileşimi sağlanmıştır. Burada kültür, biyolojik farklılığı sahiplenerek, kendine göre şekil vermiştir. Örneğin F. Fukuyama, kadınların dünyayı ‘tehlikeli’ olduğu için yönetemeyeceklerini ve onların barışçıl eğilimlere sahip olması nedeniyle erkeğin saldırganlığına karşı koyamayacaklarını belirtmiştir. Fukuyama’ya göre kadın duygusal ve barışçıldır; erkek ise doğuştan saldırgan niteliklere sahiptir. Feministlere göre ise savaşlarda kadınlara ve erkeklere belirli rollerin verilmesi, savaş yoluyla erkekliğin nasıl inşa edildiğiyle ilgilidir. Eşcinsellerin, militarist erkekliğin inşasında tehdit oluşturması gibi, kadın da bir tehdit olarak görülmektedir. Özellikle 1990’lar sonrası savaşların yapısındaki değişen nitelikler, yeni erkekliklerin üretilmesinde de etkili olmuştur. Daha önce de anlatılan yeni savaşlar terimi, çağdaş siyasi şiddeti hem bilimsel analiz hem de politikanın temelini oluşturan baskın ‘eski savaşlar’ anlayışından ayırmak için kullanılmıştır. Eski savaşlar terimi, Avrupa’daki yirminci yüzyıl savaşları deneyiminden alınmıştır. Yeni savaşlar ise, deneysel olarak yeni olmasa da aktörler, hedefler, taktikler ve finans biçimlerindeki farklılıklar nedeniyle eski savaşlardan ayrılmıştır. Örneğin ABD’nin, 1990’lar sonrası başlattığı ‘teröre karşı savaş’ argümanı, yeni savaşlar anlayışının gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu argüman doğrultusunda ‘cinsiyet’ ikinci bir araç olarak kullanılmıştır. Savaş sırasında kadınlar ‘kurban’ rollerini üstlenmiş; erkekler ise savaşla ilişkilendirilmiştir. ABD’nin Afganistan müdahalesi, kadın kurbanların

²³⁷ Çiğdem Aydın Koyuncu, a.g.e. (Aralık, 2011), s. 104-105

Taliban rejiminden kurtarılması üzerine gelişim göstermiştir. Yani, ‘erkekçi koruma mantığı’ (erkeğin, kadını koruması gerektiği inancı) bu düzende kurban imajının oluşturulmasında kullanılmıştır.²³⁸ Keza yeni savaşların ideolojik veya jeopolitik hedeflerden çok kimlik adına yapılması, bu koruma duygusunu daha da ön plana çıkarmıştır. Örneğin Eski Yugoslavya’daki savaşlarda çeşitli ulusal ve dini kimliklerin (Sırp, Hırvat, Müslüman, Kosovalı, Arnavut) hepsi önemli ölçüde cinsiyet boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Buna göre ulus, ‘anne’ olarak nitelendirilirken; neredeyse her zaman bir erkek olan siyasi lider, baba olarak kabul edilmiştir. Etnik milliyetçilik, savaşçı mitolojiyle ve de tarihle ilişkilendirilmiştir. Yeni savaşlarda artık askeri toprağın ele geçirilmesi amacı yerini sivillere yönelik şiddete bırakmıştır. Yeni savaşlarda şiddet, korkuya dayalı bir kontrol biçimini ve aynı fikirde olmayan veya farklı kimliğe sahip olanları öldürmenin bir yolunu oluşturmuştur. Cinsel şiddet ise, tarih boyunca tüm savaşların en yaygın özelliği olarak kabul edilmiştir. Bazı eski savaşlarda sadece tehlikeli bir erkek faaliyeti olarak görülse de günümüzde sistematik ve bilinçli bir şekilde uygulanan bir yöntem haline almıştır.²³⁹

Bilimsel araştırmaların çoğuna ve medyada yer alan haberlere baktığımız zaman, savaşın özellikle kadınlar üzerindeki yıkıcı etkilerinin vurgulandığını görüyoruz. Savaşlar, yerinden edilmeye, kurumsal çöküşe, psikolojik ve fiziksel ıstıraba ya da ekonomik sorunlar gibi sayısız başka zararlara neden olmaktadır. Marie E. Berry, Sudan, Irak ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nde yaşanan şiddet olaylarında gazetecilerin çoğunlukla cinsel şiddet mağdurları ve mülteciler olarak kadın deneyimlerine yer verdiklerini belirtmiştir. Ancak erkeklerin ise, daha çok savaş yorgunluğu içerisinde gösterildiğinden bahsetmiştir. Buradaki erkekler, silah taşıyan, kadınlar ve çocuklar gibi ‘pasif’ konuları koruyan, ‘aktif’ konular halinde sunulmuşlardır. Örneğin, Ruanda’da Tutsileri hedef alan bir etnik şiddet dalgası kadınların üstlendiği çeşitli rolleri ve deneyimleri gizlemiştir. Buradaki kadınların bazıları, yaşadığı kayba veya şiddete rağmen, şiddet sırasında acı çeken çocuklara ve diğer kadınlara yardım etmeye çalışmışlardır. Öte yandan savaş zamanlarında kadınların ‘savaşçı’ olarak da yer almaları söz konusudur. Nikaragua, Vietnam, İran, Zimbabve, Sri Lanka gibi pek çok ülkede

²³⁸ Elizabeth Prügl, *Feminist International Relations-The State of the Field, Gender and Politics: The State of the Discipline*, ed. Jane H. Bayes, Barbara Budrich Pub., 2012, s. 177-178

²³⁹ Christine Chinkin, Mary Kaldor, *Gender and New Wars*, *Journal of International Affairs*, Vol. 67, No. 1, Fall/Winter, 2013, s. 171-175

yaşanan çatışmalarda aktif savaş rolleri üstlenen kadınlar da bulunmaktadır. Bu anlamda kadınlar, zaman zaman geleneksel cinsiyet hiyerarşilerine meydan okumuşlar ve bazen de politika alanında yer almışlardır. Kadınların savaş sırasında ve sonrasında artan siyasi katılımı yalnızca savaşçı olarak katılmalarından kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda halk protestoları ve sivil direniş yoluyla da ortaya çıkabilmektedir.²⁴⁰ Günümüz ordu veya askeri faaliyet alanlarında her zamankinden daha fazla kadının yer aldığını da söyleyebiliriz. Bu anlamda kadınlar, savaş uygulamalarının yanı sıra, bu alanda görev yapan kadınların koşullarını da iyileştirmeye çalışmaktadırlar. Örneğin ABD’de 2003’ten bu yana Irak, Afganistan ve Ortadoğu’da 160 binden fazla kadının asker olarak görev yaptığı tahmin edilmektedir. Ancak toplumsal cinsiyet rollerinin bu kurumlarda geçerliliğini koruması söz konusudur. Örneğin Helen Benedict’in yaptığı bir araştırmaya göre kadın askerler, erkek meslektaşlarının taciz, tecavüz ve şiddetine uğramaya eğilimlidirler. Çünkü ordu tarafından kadınlara çok az koruma sağlanmakta ve kadınlar, bu mesleğe uygun bulunmamaktadırlar. Bu araştırmaya dahil olan isimlerden Mickiela Montoya, yanında her zaman bir bıçak taşımak zorunda hissettiğini belirtmiştir. Montoya bıçağın, karşıt güçler için değil, erkek meslektaşlarına karşı korunma amacıyla olduğunu vurgulamıştır.²⁴¹ Savaşan gruplar içerisinde yer almayan kadınlar ise ekonomik, sosyal pek çok sorunla karşılaşmıştır. Gelişmemiş ülkelerdeki kadınlar, erken evlilik, boşanma, hastalık, aile içi şiddet gibi pek çok sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Diğer bir ifadeyle toplumsal cinsiyet yargıları hem erkekler hem de kadınlar açısından farklı sonuçlar doğurmuştur. Dolayısıyla savaşlar, toplumsal cinsiyetin üretildiği temel alanlardan birini oluşturmaktadır. Çeşitli kurumlar, olgular ve olaylar ise bu cinsiyet ayrımını daha da belirginleştirmektedir. Savaşı bir de kadınların penceresinden değerlendirmek, cinsiyet hiyerarşilerini daha açık görmemizi sağlamaktadır. Aynı zamanda yapılan savaş tanımlamalarının eksikliğini gidermenin de bir yolunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın devamında, savaşın toplumsal cinsiyeti belirginleştirdiği noktalara değineceğiz. Bunlar, etnik, dini ve ulusal kimlikler ile savaş söylemlerinde kadın imgesi üzerine olacaktır. Bölümün devamında ise, üretilen cinsiyet kimliklerinin savaş sırasında ve sonrasında kadınlar için ne gibi sonuçları olduğuna

²⁴⁰ Marie E. Berry, *War, Women, and Power, From Violence to Mobilization in Rwanda and Bosnia-Herzegovina*, Cambridge Un. Press, First Published, 2018, s. 2-3

²⁴¹ Lynne Segal, a.g.e., (2008), s. 23

bakılacaktır. Bunlar ise, cinsel şiddet (tecavüz, soykırım ve etnik temizlik), yerinden edilme, kadın sağlığı ve zorla çalıştırma olarak ele alınacaktır.

2.1. ETNİK, DİNİ VE ULUSAL KİMLİKLERİN TOPLUMSAL CİNSİYETİ

Kimlik kavramı, sosyal bilimler çalışmalarında yer alan önemli kavramlardan biridir. Kimlik kavramının sosyal bilimler içerisinde önem kazanması ise, kavrama ilişkin ilginin artmasından kaynaklanmaktadır. 1980 ve 1990'lı yıllardan itibaren Batı'daki siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlardaki birtakım değişiklikler, kimlik kavramına yönelik ilginin artmasına yol açmıştır. Özellikle 1980'li yıllarda, Kıta Avrupası başta olmak üzere, ABD, Kanada ve Avustralya'daki farklı grupların toplumsal, kültürel ve siyasal alanlardaki haklarından söz edilmeye başlanmasıyla, kimlik kavramı ön plana çıkmıştır. Bu grupların hak talepleri ise, sosyal bilimler içerisinde kimlik kavramına ilişkin araştırmaları hızlandırmış ve farklı tanımlamaların geliştirilmesini sağlamıştır. Kimlik içerisinde değerlendirilen konular ise, oldukça geniş bir alanı oluşturmuştur. Yerel kültür, insan hakları, azınlıklar, ırkçılık, ayrılıkçı hareketler, milliyetçilik, küreselleşme, etnik veya dinsel faktörler ve hatta daha somut olarak; Bosna Hersek, Azerbaycan, Somali veya Almanya gibi ülkelerde yaşanan olaylar kimlik kavramı açısından ele alınmıştır. Bahsettiğimiz kolektif aidiyetlerin yanı sıra, arzularımız, hayallerimiz ve yaşama şeklimiz gibi hayattaki duruş şeklimizi vurgulayan niteliklerin toplamı da kimlik kavramı içerisinde değerlendirilmiştir.²⁴² Genel itibariyle ise kimlik kavramı, kolektif aidiyetleri ve bireysel yaşantıda var olan tasavvurları tarif etmek için kullanılmıştır. Bu durumda kimlik kavramının tekil bir kavrayışa sahip olmadığını; aksine sosyolojik imgelemi yüksek bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kimlik, toplumsal ve tarihsel olarak bir otoritenin şekillendirdiği anlam evreni neticesinde ortaya çıkmaktadır. Yani, bireyin gruptaki rolünün belirlenmesi veya toplum tarafından kodlanması söz konusudur. Kimlik çalışmalarında bu durum 'sosyal kimlik' olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir deyişle, bireyin kendini sosyal bir çevreye göre tanımlaması veya konumlandırması sosyal kimlik anlamına gelmektedir. Bireyin, toplumun beklentilerine uygun bir şekilde davranması veya bu davranış kalıplarını sergilemesi, onun sosyal (toplumsal) kimliğine işaret etmektedir. Öte yandan, bireyin topluluk veya birtakım grupların kurallarına dayalı olarak

²⁴² Marta Reynal-Querol, Ethnicity, Political System, and Civil Wars, Journal of Conflict Resolution, Vol. 46, No. 1, 2002, s.29-30

geliştirdiği kimlik algısı, etnisitenin ve etnik kimliğin yaratım sürecine katkı sağlamaktadır. Etnik kimlik, azınlık konumundaki grupların nitelendirilmesinde kullanılan bir durumdur. Etnik kimlik hem siyasi hem de sosyal birtakım referans noktalarına sahiptir. Örneğin, azınlık konumundaki gruplar dilsel, dinsel, kültürel ve siyasal olarak birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Grup içerisindeki dayanışma ise, etnik kimliği anlamlı hale getirmektedir. Dolayısıyla milliyetçilik ve ulus anlayışlarının şekillenmesinde etnik kimliğin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu anlamda etnisite kavramı, bireyin kendisini ötekilerden farklı olarak tanımlaması veya hâkim ideolojinin bireyi farklı tanımlaması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Konuşulan dil, din ve inanç sistemi ya da toplumun değer yargıları ‘öteki’ anlayışını ve dolayısıyla etnisiteyi tetiklemektedir. Milliyetçilik ise etnisite ve etnik kimlikle ortak bir noktaya sahiptir. Buna göre hem dil hem de dini kolektif yapılar milliyetçilik ile beslenmekte ve etnisite gibi ayrımcılığı geliştirecek ortak duyguları içermektedir. Bununla birlikte milliyetçiliğin bir ideolojiyi ve bu ideolojiyle ilintili kültürel bir bütünü temsil etmesi de söz konusudur. Bu anlamda milliyetçilik, bir milletin kimliğinin oluşmasına ve bunları yönetmesine olanak sağlayan ideolojik bir harekettir. Nitekim etnik köken ve milliyetçilik arasındaki ilişki, birçok düşünürce ‘etnik milliyetçilik’ olarak tanımlanmaktadır. Anthony Smith’e göre etnik milliyetçilik, etnik olarak tanımlanmış kültüre dayanmaktadır. Smith, etnik milliyetçiliğin geçmişin mitleri, değerleri ve sembolleri ışığında ulusal bir kimliğin yaratılmasında etkili olduğunu savunmaktadır. Aynı zamanda etnik milliyetçilik, çoğunlukla ortak ırk özelliklerine dayanmaktadır. Smith’e göre etnik gruplaşmaların varlığı, onları tanımlayan kültürel benzerlik ilişkileriyle ilgilidir. Yani dil, etnisite, din, efsanevi tarih ve ulus gibi faktörler milliyetçi duyguları teşvik etmekte ve gruplar arası ayrımı güçlendirmektedir²⁴³. Bu ayrım sonucunda ise kimlik temelli çatışmalar yaşanmaktadır.

Ted Robert Gurr’un “Minorities at Risk (1993)” adlı çalışmasında ele aldığı gibi, mevcut ulus-devletlerin sayısı ile potansiyel ulus-devletlerin sayısı arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Buna göre, dünya politik sistemi etnik milliyetçi çatışmalara açıktır. Keza, uluslararası toplumun karşılaştığı önemli sorunlardan biri de etnik gruplar arasında

²⁴³ Celalettin Yanık, Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi, Uludağ Ün. Fen-Edebiyat Fak. Felsefe Der. Yıl 2013, Sayı 20, s. 226-234; Esra Gedik, Ideological, Ambivalence of Motherhood in Case of ‘Mothers of Martyrs’ in Turkey, Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ocak-2008, s. 24-26

yaşanan silahlı çatışmalardır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, etnik ve dini temelli çatışmaların ortaya çıkmasında bir kaldıraç görevi görmüştür. 'Yeni savaş' argümanının belirgin özelliklerinden biri olan etnik-dini temelli çatışmalar, küreselleşmeyle birlikte daha da görünür hale gelmiştir. Siyasal sınırların kültürel sınırlar ile örtüşmemesi, ulus-devletlerin içerisinde azınlık grupların varlığı; onların hak talepleri ve ulusal kimlikleri bölgesel güvenlik açısından tehdit oluşturmaya başlamıştır. Farklı yerlerde ve zamanlarda gerçekleşen kimlik temelli çatışmalar, devletlerarasında istikrarsızlık korkusu, mülteci ve terörizm sorunları yaratarak, uluslararası barışı ve güvenliği tehlikeye atmıştır. Ancak Soğuk Savaş'ın bitimine kadar geçerliliğini koruyan geleneksel görüşler, kimlik temelli çatışmaları (etnik milliyetçilik vb.), 'modası geçmiş' olarak görmüşlerdir. Çünkü Soğuk Savaş süreci, dünyanın milliyetçilikten çok enternasyonalizme doğru ilerlediğini göstermekteydi. Nükleer savaş tehdidi, demokrasi, insan hakları ve karşılıklı bağımlılık gibi olgular, etnik milliyetçilik gibi olguların geri planda kaldığına işaret etmekteydi. Fakat tam tersine, Soğuk Savaş sonrası dönemde sosyal ve etnik çatışmalar birçok ülkeyi etkisi altına almaya başlamıştır. Hatta etnisite, bölünmüş toplumlarda siyasetin merkezinde yer almıştır. Dolayısıyla 1990'larda Lübnan, İsrail, Cezayir, Nijerya, Etiyopya, Hindistan ve Yugoslavya'da etnik nedenlerle çatışmalar ortaya çıkmıştır. Etnik milliyetçiliğin ve etnisitenin yükselişi, çok sayıda devlet içi çatışmanın patlak vermesine yol açmıştır. Devlet içi çatışmaların temelinde ise, birbirinden farklı iki veya daha fazla etno-kültürel grupların arasındaki rekabet yer almıştır. Geleneksel görüş dikkate alınırsa dünyanın pek de bu eğilime hazır olmadığı anlaşılacaktır.²⁴⁴ Örneğin uluslararası kuruluşlar çoğu zaman devlet içi çatışmalara karışmaktan kaçınmışlardır. Ancak, devlet içi çatışmalar yerel gibi görünse de küreselleşme nedeniyle hızla uluslararası bir boyut kazanmıştır. Çatışan grupların kendilerini tanımlamak için belirledikleri etnik ve dini kimlikler, ortak soy, tarihi deneyimler ve değerler devlet içi çatışmalar olarak kendini gösterse de komşu devletlerin sınır güvenliğini tehdit etmiştir. İnsan gelişimi baz alınırsa, hiç kimsenin farklı bir kimlikle doğmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Birey belirli bir ortamda, diğer bireylerle etkileşime geçmesiyle kişinin benlik veya kimlik duygusu yavaş

²⁴⁴ Muzaffer Ercan Yılmaz, The Rise of Ethnic Nationalism, Intra-State Conflicts and Conflict Resolution, Tesam Akademi Dergisi, 5(1), 2018, s. 13-15

yavaş gelişmektedir. Dolayısıyla bu toplumsallaşma süresi boyunca etnik, dini veya ulusal kimlik o toplumda kristalleşmekte ve çeşitli çatışmalara yol açmaktadır.²⁴⁵

Milliyetçilik, ulus, etnik veya din temelli çalışmaların genellikle gruplar arasındaki çatışmaları, sınıf profillerini ya da harekete dahil olan tarafların kültürel ve ekonomik durumları üzerinde durduklarını belirtebiliriz. Soğuk Savaş sonrası yerel milliyetçi faaliyetlerde ve etnik temelli çatışmalarda artışın yaşanmasına karşın, kadınların milli ve etnik projelere ne şekilde katıldıklarının bu çalışmalarca sorgulanmamış olması ise oldukça şaşırtıcıdır. Toplumsal süreçte oluştuğunu belirttiğimiz kimliklerin, toplumsal cinsiyet ilişkilerini görmezden gelmesi, feministlerce bir eksiklik olarak nitelendirilmektedir. Bu eksikliğin ilk kez farkına varan isimler ise; Cynthia Enloe, Floya Anthias, Nira Yuval-Davis ve Kumari Jayawardena gibi araştırmacılarıdır.²⁴⁶ Cynthia Enloe, *Milliyetçilik, Feminizm ve Militarizm (2000)* adlı makalesinde, 1960 ve 1980 yılları arasındaki milliyetçi hareketlere yönelik yapılan araştırmaları analiz etmiştir. Enloe, bu çalışmaların toplumsal cinsiyet açısından, milliyetçiliği çok az değerlendirdiklerinden bahsetmiştir. Ona göre milliyetçiliğin gelişimini anlamak adına sadece siyaset meydanlarına veya meclise bakılması yeterli değildir; ev içi ilişkilere de bakılması bu çalışmalar için bir o kadar önemlidir. Bu anlamda Enloe, kadınların deneyimlerinin ciddiye alınarak araştırmaların yürütülmesi gerektiğini savunmuştur.²⁴⁷ Örneğin, Kumari Jayawardena “Üçüncü Dünya’da Feminizm ve Milliyetçilik (1986)” adlı kitabında, milliyetçilik hareketleriyle kadınların özgürleşmesine yönelik hareketlerin uyumundan bahsetmiştir. Jayawardena, kadınların da sömürgeleştirmeye karşı ulusların kurtuluşu için mücadele ettiklerini ve feminizm adı altında bir araya geldiklerini belirtmiştir. Aynı zamanda feminist hareketlerin sadece Batı’ya özgü olmadığı da bu çalışmada gösterilmiştir. Türkiye’den Endonezya’ya kadar birçok ülkedeki milliyetçi hareketlerin kadınlar üzerindeki etkileri burada tartışılmıştır. Nitekim 20. yüzyılın başlarında feminizm ve milliyetçilik, benzer hedefleri paylaşmıştır. Güneydoğu ve Batı Asya’daki ulusal kurtuluş hareketleri ve bu dönemdeki kimlik oluşumu, kadınların kendi haklarının bilincine varmalarında etkili olmuştur. Ancak bazı

²⁴⁵Ibid; Bülent S. Ağır, Etnik Çatışmaların Yayılması ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri: Kosova Örneği, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt VII, Sayı 1, s. 3-5

²⁴⁶ Alper Kasımoğlu, Milliyetçiliğe Dair Çözömlerinde Toplumsal Cinsiyet Olgusu, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl. 5, Sayı 10, s. 242-243

²⁴⁷ Cynthia Enloe, Feminizm, Milliyetçilik ve Militarizm, Vatan, Millet, Kadınlar, der. Ayşe Gül Altınay, İletişim Yayınları, 5. Baskı 2013, İstanbul, s. 202-208

milliyetçi projeler ve köktendinci hareketler, kadın-erkek arasındaki biyolojik farklılıklardan yararlanarak, toplumsal cinsiyet ayrımını pekiştirmiştir. Bu süreçte erkekler, ekonomik sağlayıcılar olarak; kadınlar ise ev hanımı/anne olarak inşa edilmişlerdir.²⁴⁸ Rebecca Grant ve Carole Pateman bu konuyla ilgili birtakım açıklamalarda bulunmuşlardır. Pateman, toplumsal olarak belirlenen kuralların, sivil toplum alanını kamusal ve özel olarak ikiye ayırdığını belirtmiştir. Buna göre kadınlar, siyasi olarak anlamlı görülmeyen özel alanlarda yer alırken; erkekler, tam tersi olarak kamusal alana ait sayılmışlardır. Sivil özgürlükler ise, ataerkil hakka bağlı tutulmuştur. Yani, milliyetçilik ve milletler genellikle kamusal (siyasal) alanın bir parçası olarak tartışılmış ve kadınlar bu alandan dışlanmışlardır. Grant ise, kadınların neden siyasi alanın dışında tutulduklarıyla ilgili olarak Hobbes ve Rousseau gibi önemli isimlerin söylemlerine bakarak cevap vermiştir. Grant'a göre disiplinin kuruluş teorileri, doğa halinden toplumsal hayata geçiş süreçlerinden bahsederken yetişkin erkek özelliklerinden yararlanmışlardır. Bu durumda toplumu oluşturan, yöneten ve koruyan kimseler, erkekler olarak belirlenmiştir. Kadınlar ise, bu sürecin bir parçası olarak görülmemişlerdir. Ancak kadınlar hem ulusun kültürel ve biyolojik üreticileri hem de bu değerlerin bir aktarıcısı konumunda her zaman yer almışlardır. Yalnızca, toplumsal cinsiyet faktörü nedeniyle üretilen kimlikler, kadınların geri planda kalmalarına yol açmıştır.²⁴⁹

Toplumsal cinsiyet, toplumsal bir oluşum olarak biyolojik cinsiyet farklılığının kültürel düzlemde toplum tarafından sosyal cinsiyete dönüştürülmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Toplumda oluşturulan kadınlık ve erkeklik rolleri aslında toplumsal cinsiyetin sağladığı kimlikler anlamına gelmektedir. İnsanoğlunun yaşamını düzenleyen bir yol olan toplumsal cinsiyet kimliği, dil, din, kanun ve diğer değer grupları tarafından meşrulaştırılmaktadır. Özellikle özel/kamusal alan ayrımlarının toplumsal cinsiyetle önemli bir bağlantısı bulunmaktadır. Çünkü kadın ve erkeğin rolleri, sorumlulukları, statüleri ve kimlikleri, sosyal ve kültürel olarak belirlenmiştir. Nitekim etnik, milliyetçi ya da ulusal kimliklerde olduğu gibi toplumsal cinsiyet de doğuştan var olmamaktadır. Bireyin sosyalizasyon süresi boyunca bu tür kimlikler çeşitli anlamlar kazanmaktadır. Aynı zamanda toplumsal cinsiyeti, etnik/dini veya ulusal/milliyetçi kimliklerin içerisinde

²⁴⁸ Valentine M. Moghadam, *Gender, National Identity and Citizenship: Reflections on the Middle East and North Africa, Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East*, Vol. XIX, No. 1, 1999, s. 137-139

²⁴⁹ Nira Yuval-Davis, *Theorizing Gender and Nation*, SAGE Publications, 1997, s. 2-11

görmek mümkündür. Toplumsal cinsiyet ve milliyetçilik arasındaki ilişkiye baktığımız zaman karşımıza çıkan ilk konu cinselliktir. Milliyetçilikte genellikle yer aldığını gördüğümüz ‘namus’ kavramı cinsellikle yakından ilgilidir. Buna göre namus, ulusu erkek ve vatani ise kadın olarak görmektedir. Afsaneh Najmabadi’ye göre vatan, erkeğin namusu, arzusunun yöneldiği ve koruyup sahiplendiği bir kadını temsil etmektedir. Keza, annelik kavramının bu ideolojik harekette sıkça dile getirilmesi, kadının bir beden üretmesiyle ilgilidir. Başka bir ifadeyle kadın, vatani (ulusu) korumakla yükümlü erkekler dünyaya getirmektedir; bu nedenle annelik bu ideolojide kutsal sayılmaktadır. Öte yandan savaş zamanlarında cinsel şiddet gören kadınların, kendi toplumundan dışlanması, yine bu namus anlayışıyla bağlantılıdır.²⁵⁰ Cynthia Enloe, kadınların cinsellik açısından birer partner ve aynı zamanda ulusal geleneklerin taşıyıcıları olarak temsil edildiklerini ileri sürmüştür. Enloe, kadınların milliyetçilik açısından ya saygınlık kazandıklarını ya da bu saygınlıklarını yitirdiklerini belirtmiştir. Cinsellik, doğurganlık ve çocuk yetiştirme ise, milliyetçilik açısından stratejik öneme sahip olgular haline gelmiştir. Bu sayede milli kimliğe bağlı toplumlarda kadınların kontrol edilmesine yönelik adımlara daha sık rastlanmıştır. Tecavüz, fuhuş gibi sorunların ise milliyetçi davada önemli bir yere sahip olması, cinsel şiddet mağduru olan kadınların toplumdaki dışlanmalarına yol açmıştır. Örneğin Bangladeş’in bağımsızlık savaşı sırasında tecavüze uğrayan kadınların, yeni ulus kimliğinin yaratılması sürecinde yer almaları istenmemiştir. 1990’larda Bosna’daki iç savaş sırasında gerçekleştirilen tecavüzlerin, militarize edilmiş milliyetçiliğin bir aracı olarak kullanılması, yine buradaki kadınların önemli bir sorunu haline gelmiştir.²⁵¹ Bir başka ifadeyle kurgulanmış bir kimlik hem devletin hem de sivil toplumun ideolojik hedeflerine ulaşmasını doğallaştırmış ve hatta etnik temizliğe yol açmıştır. Kadınlar ise bu sürecin en çok etkileneni konumunda yer almışlardır.

Nira Yuval-Davis ise, kadınların üreme rollerinin etnik ve ulusal kimlik söylemlerindeki merkezi önemine dikkat çekmiştir. Davis, milliyetçi ve ırkçı ideolojilerde topluma (kolektiviteye) katılmanın yolunun ancak toplumda doğmakla mümkün olduğundan bahsetmiştir. Diğer bir deyişle bireyin, milliyetçi bir toplumdan dışlanmaması, ancak o toplumda doğmasıyla mümkün olmaktadır. Keza birçok toplumda kadının toplum içerisinde kabul görmesinin yolu evlilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁵⁰ Alper Kasımoğlu, a.g.e., s. 242-260

²⁵¹ Cynthia Enloe, a.g.e., (2013), s. 215-218

Çünkü kolektivitelerde kadına verilen kimlik, üreme rollerini yerine getirmesi üzerinedir. Davis'e göre, ırkçı ve milliyetçi ideolojilerde kadın 'saf ırk' doğurmakla yükümlü tutulmaktadır. Bu nedenle evlilik dışı veya 'uygun' dini ve ulusal sınırlar dışında çocuk doğuran kadınların ve çocuklarının toplum tarafından dışlanmaları söz konusudur. Örneğin Nazi rejimine göre bu toplumda doğan çocukların 'saf ırk' olması gerekmektedir. Yani Yahudi veya Siyahi bir bireyin kanından olan çocuklar, Nazi hukukunda 'saf kanın kirlenmesi' olarak belirtilmektedir. Bu bağlamda toplumun belirlediği kimliğe uymayan kadınların, o topluma utanç getirdiklerine yönelik söylemlere milliyetçi ve ırkçı ideolojide sıkça rastlanılmıştır.²⁵² Öte yandan din, toplumsal cinsiyetin hem özel hem de kamusal alanda kadınların kontrolü hususunda önemli bir kurum olarak yer almaktadır. Tarihsel olarak da toplumsal cinsiyetle ilgili kimliklerin dinlerle bağlantısı oldukça dikkat çekicidir. Dini kimliğin en önemli işlevlerinden biri olan meşrulaştırma, toplumsal cinsiyeti kalıcı hale getirmektedir. Yani din ve toplumsal cinsiyet arasındaki olumlu ilişki, kadının toplum içerisinde ikincil konumda kalmasına yol açmaktadır. Toplumsal cinsiyetin, kültür içerisinde kabul görmesi ve içselleştirilmesi ise, din ve ataerkillik arasındaki ilişkiyle bağlantılıdır. Çünkü dünyadaki belli başlı dinlerin peygamberlerinin erkekler olması ve hâkim rolleri yine erkeklerin üstlenmesi, erkeklerin toplumsal düzenlemelerde söz hakkına sahip olmalarını sağlamıştır. Bu durumda kadınlar, hâkim roller üstlenememişlerdir. Dini uygulamalar ve sağladığı kültür, kadını zamanla ev içine (özel alana) hapsedmiştir. Bu sayede din ve kültür adına uygulanan kurallar, kadınları ikincil konumda tutmuş, aile içi ilişkilerini olumsuz etkilemiş ve kadınların durumunu iyileştirecek eylemleri engellemiştir. Örneğin Hinduizm'de kadına karşı şiddet ve baskı kutsal ilkeler haline getirilerek insanlara telkin edilmiştir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerde ise erkek egemen yapıya ilişkin çok sayıda göstergeye (imam, papalık, rahiplik vb. dinsel organizasyonlarda kadınların görev almaması gibi) rastlanılmıştır.²⁵³ Ancak din, teoride ve pratikte farklı olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle dinin insanlar tarafından algılanışı ve uygulanışı toplumsal ve tarihsel bağlamlarda değişime uğramaktadır. Örneğin Suudi Arabistan'daki kadınların konumu, buradaki toplumun İslam'ın bir yorumu olan Vahhabizmin teokratik ideolojisini benimsemesiyle değişmiştir.

²⁵² Nira Yuval-Davis, Nationalist Projects and Gender Relations, Nationalist Projects and Gender, 40/1, 2003, s. 12-16

²⁵³ İhsan Toker, Toplumsal Cinsiyet ve Din, Din Sosyolojisi, ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 727-729; Nazife Gürhan, Toplumsal Cinsiyet ve Din, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı IV, Kasım 2010, s. 58-62

İslam ile yurttaşlık hakları elde eden kadınlar, Vahhabizim geleneği sonucunda bu haklardan mahrum kalmıştır. Aynı zamanda bu durum Batı literatüründeki Müslüman kadınların konumunu da olumsuz etkilemiştir.²⁵⁴ Özellikle ‘biz’ ve ‘onlar’ ayrımı doğrultusunda Müslüman kadınlar, Batılı kadın imajının (eğitimli vb.) tam karşısında yer almıştır. Oryantalist söylemlerin sömürgeciliği meşrulaştırma gerekçelerinden biri olan ‘kadınların kendi toplumunun ilkelliğinden kurtarılması’ amacı, buradaki durum için de geçerli hale gelmiştir. Çünkü bazı Müslüman kadınların tesettürlü oluşu, dinsel ritüellere uymaları ya da Batılı estetik normlara uymayışları moderniteye karşı kabul edilmiştir. Ancak bu durum bazı feminist akademisyenler tarafından İslamiyet’in yeterince iyi anlaşılması olarak eleştirilmiştir.²⁵⁵

Sonuç olarak cinsiyet ilişkilerinin tümünde kadınlık ve erkeklik kavramlarını inşa eden, güç ilişkilerini ve biyolojik, kültürel ve sembolik olarak ulusal toplulukları yeniden üreten çeşitli kimlikler bulunmaktadır. Bu nedenle toplumdaki farklı kimlik yönelimlerini kadınlar ile erkekler arasındaki bir mücadele olarak görmemiz gerekmektedir. Tarihsel olarak kadınların deneyimlerinin hem sosyal bilimler çalışmalarında hem de toplumsal ilişkilerde geri planda kalması ya da yok sayılması, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Savaşlarda kadınların asker olarak yer almamaları, tecavüze uğramaları, etnik temizliğin bir parçası olarak sayılmaları ya da ulus için erkek çocuk doğurmakla yükümlü olmaları üretilen kimliklerle bağlantılıdır. Dolayısıyla savaş zamanlarında kadınların çoğunlukla mağdur veya kurban olarak nitelendirilmeleri, toplumsal cinsiyetle ve yine toplumun sağladığı kimliklerle ilgilidir. Kadınların hayatın her alanında var olmalarına karşın, etnik, dini veya milliyetçi bir kimlikle savaşlarda ya da meclis kürsüsünde yürütücü konumunda yer almamaları, bu nedenle sorgulanmalıdır. Aynı zamanda kadınların bu kimlikler içerisinde nasıl sembolize edildikleri de araştırılmalıdır. Çünkü kimlikler, toplum içerisinde birtakım sembolleri de üretmektedir. Özellikle savaş söylemlerinde kadının stratejik bir araç görevi görmesi, çalışmanın devamı açısından oldukça önem arz etmektedir.

²⁵⁴ Bkz. Roumaissaa Tailassane, Women’s Rights and Representation in Saudi Arabia, Iran, and Turkey: The Patriarchal Domination of Religious Interpretations, International Relations Honors Papers, Ursinus College Student Research, April 2019, s.39-60 <https://digitalcommons.ursinus.edu/> (E.T. 06.05.21)

²⁵⁵ Halide N. Ö. Erdoğan, İslamofobi Bağlamında Müslüman Kadın İmgesi, Dergibant, Cilt 7, Sayı 14, Güz 2019, s. 642-643

2.2. SAVAŞ SÖYLEMLERİNDE KADIN İMGESİ

Sosyodilbilim ve söylem analizlerinde cinsiyet ve toplumsal cinsiyet üzerine yapılan araştırmalar, sistematik olarak 1970'lerin başlarında ve muhtemelen kadınların insan hakları arayışlarının bir sonucu olarak başlamıştır. Araştırmacıların bir kısmı cinsiyetler arasındaki konuşma stillerini ve davranışlarını incelerken; diğer bir kısmı ise, ekonomik, sosyal, siyasal vb. alanlardaki söylemlerin, toplumsal cinsiyet üzerindeki etkilerini araştırmışlardır.²⁵⁶ Söylem analizlerinin son yıllarda bir yöntem olarak sıkça kullanılması ise, günümüz modern dünyasının artık homojen bir yapıya sahip olmadığını bir göstergesidir. Çünkü günümüz modern dünyası çoğunlukla ideolojik ikilemlerle, bölünmüş toplumlarla, çoklu kimliklerle ve çeşitli mücadelelerle karakterize edilmektedir. Nitekim, içinde yaşadığımız dünyanın belirsiz ve kaotik bir söylem dünyasına kaydığı da pek çok araştırmacı tarafından vurgulanmaktadır. Dünyanın hızlı bir şekilde değişmesi yoluyla ortaya çıkan modern toplumların karmaşıklığı, farklı toplumlar ya da belirli bir toplumdaki farklı gruplar arasındaki ilişkiler, söylem analizinin bir yöntem olarak kullanılmasını gerekli kılmıştır. Özellikle çoklu nedenselliklere dayalı olan açıklamalar, günümüz dünyasının karmaşıklığını, belirsizliğini vb. olgularını açıklamada yetersiz kalmıştır. Bu durum ise, söylem analizlerinin sosyal bilimlerde çalışmalarındaki önemini ortaya koymuştur. Kavram olarak ise söylem, bir temsil aracı anlamına gelmektedir. Söylem, gerçekliğin dolaylı ve yoruma dayalı bir temsilini oluşturmaktadır. Yani ideoloji, bilgi, diyalog, anlatım, güç veya gücün mübadelesiyle eyleme dönüşen dil pratiklerine ilişkin süreçler söylemi oluşturmaktadır. Keza söylem, toplumsal hayatın tüm yönleriyle ilişki içerisinde olan bir olgudur. Bir başka ifadeyle söylem; siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik vb. bağlamlarla gerçeği yorumlayarak yeniden üretmektedir. Söylem, aynı zamanda sistematik olarak dilsel düzenleri betimlemek üzerine kullanılan bir kavram olarak kategorize edilmektedir. Herhangi bir iletinin tüm boyutları ise, (içeriği, kimin söylediği, amacı vb.) söylem içerisinde değerlendirilmektedir. Belirli bir zaman dilimi içinde ve belli insan toplulukları arasında paylaşılan fikirlerin, ifadelerin ve bilgilerin tümü, söylemi oluşturmaktadır. Toplumlar, söylemin anlamı inşa etmesi sayesinde mevcut semboller ve imgeler arasında bağ

²⁵⁶ Ruth Wodak, *Gender and Language: Cultural Concerns*, International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences, 2nd Edition, 2015, Elsevier, s. 698

kurabilmektedirler.²⁵⁷ Diğer bir deyişle söylem bize ‘dilin’ gücünü göstermektedir. Hem düşünceye hem de sese dönüşen dil, söylemlerin önemli bir aktarıcısı olarak işlev görmektedir. İnsanların farklı etkinliklere, kültürlere, kimliklere ve farklı cinsiyetlere erişimi, dil aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu sayede insanlar, bir faaliyetten diğerine her geçtiklerinde, cinsiyet konusunu farklı şekillerde konuşmaktadırlar. Aynı zamanda söylemlerin veya toplumsal normların dil aracılığıyla bireyler tarafından içselleştirilmesi, toplumun bir üyesi olmak adına önemlidir.²⁵⁸

Toplumsal cinsiyet de tıpkı toplumsal gerçeklikte olduğu gibi, söylemler aracılığıyla üretilmekte ve yorumlanmaktadır. Toplumsal cinsiyet, gündelik yaşamımızı düzenleyen, gerek kadın-erkek gerekse farklı cinsel yönelimli bireylerin nasıl davranmaları gerektiğini belirleyen kuralları ve tutumları içermektedir. Bu bağlamda insanların ürettiği (doğal olmayan) fikirler olarak toplumsal cinsiyet rolleri, gündelik yaşamla ve söylemler aracılığıyla desteklenmektedir. Birey; ailesi, akrabaları ve toplumun diğer kesimleri tarafından kabul gören davranışları ‘model almakta’ ve uygulamaktadır. Toplumsal değerlerin inşa edilmesi ise çeşitli imajlar, rol modelleri ve hikayeler yoluyla gerçekleştirilmektedir. Kadınlık ve erkeklik kavramları, medya aracılığıyla yüceltilmekte ve cinsiyetler arası ayırım toplumsal olarak yapılandırılmaktadır. Medya, hangi toplumsal cinsiyet rollerinin daha görünür olacağına ya da olmayacağına karar verebilmektedir. Televizyon programları, reklamlar, haberler, web siteleri, radyo programları gibi pek çok alternatif kanal, toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesinde önemli görevler üstlenmektedir. Örneğin gündemi oluşturan savaş, göç ve terör gibi haberlerde kadın konusu sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu tür haberlerde kadınlar, ulusal menfaatler açısından iktidar ve medya tarafından hedef kitle olarak seçilmektedirler. Özellikle milliyetçi söylemlerde ‘annelik’ kutsallaştırılarak, kadınların milli mücadeleye destek vermeleri sağlanmaktadır. Aynı zamanda ‘üremenin’ önemi de medya ve iktidar söylemlerinde vurgulanmaktadır. Savaş, eril iktidarın söylemleri aracılığıyla meşrulaştırılmakta ve söylemler kadınlar üzerinden yürütülmektedir.²⁵⁹ Savaş dönemlerinde kamusal bilginin üretimini ve dolaşımını düzenleyen demokratik mekanizmalar ise, bu dönemde

²⁵⁷ Hilal Çelik, Halil Ekşi, Söylem Analizi, Marmara Ün. Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt 27, Sayı 27, 2008, s. 99-101

²⁵⁸ Martin H., Alessandra P. D., Discourse of Gender: How Language Creates Reality, Linnæus Un. Master Thesis, 2014, Sweden, s. 16-18

²⁵⁹ Ed. Onur Yamaner, Savaş Söylemlerinde Kadın İmgesi, Yeni İnsan Yayınevi, 1. Baskı, Eylül 2017, s. 11-16

zayıflamaktadır. Bunun yerine medya, iktidardaki siyasi yapının tercih ettiği toplumsal değerlerin tanıtımına destek olmaktadır. Dolayısıyla savaş zamanlarında oluşturulan veya geliştirilen değerler, medya tarafından ‘biz’ ve ‘onlar’ arasındaki ayrımı güçlendirecek şekilde rol oynamaktadır. Belirli bir kişinin ortaya koyduğu cinsiyet veya yaş gibi diğer kimlikler de yine savaş söylemlerinin kutuplaştırıcı mantığına uygun bir şekilde uyarlanmaktadır. Örneğin savaş söylemlerinde merkezi rol oynayan savaşçı figürü, genellikle güç, saldırganlık ve erkeklikle ilişkili olarak tarif edilmektedir. Bu nedenle savaşın kapsamı, kadınların savaş zamanlarındaki katkılarını ihmal etmekte veya görünmez kılmaktadır.²⁶⁰

Tarihsel olarak baktığımız zaman, savaş ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkilerin başlangıcı, insanlık tarihinin başlangıcına denk gelmemektedir. Çünkü tarih öncesi toplumlarda kadının ve erkeğin arasında kabaca eşitlik olduğu varsayılmaktadır. Ancak günümüzden on bin yıl kadar önce insanların yerleşik hayata geçmesi, çapanın yerini sabanın alması, erkeğin üremedeki rolünün anlaşılması gibi nedenler bu eşitliğin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Erkeğin zamanla kadın karşısında önem kazanması, savaşlarda da erkeğin kadın karşısındaki üstünlüğünün devam etmesine hizmet etmiştir. Kapitalizm ve modern ulus-devletlerin inşası sürecinde de cinsiyetler arası eşitsiz ilişkiler gittikçe derinleşmiştir. Kapitalist sistemin, geleneksel eşitsizliklerden yararlanarak, erkeği evi geçindirmesi ve koruması yönünde görevlendirmesi, kadını erkeğe bağımlı hale getirmiştir. Modern devlet ise erkeği, savaşa ikna etmeye çalışmış ve dolayısıyla ideal bir erkeklik tanımının yaratılmasına yardımcı olmuştur. Bu bağlamda toplumda, ‘koruyan-kahraman erkek’ söylemi yaygınlaşmıştır. Hatta devletin ve toplumun erkeğe verdiği bu rol, erkeğin iktidara sahip olmasını da kolaylaştırmıştır. Bu sayede askerlik görevi hem modern devletin hem de toplumun sahip çıktığı bir vatandaşlık görevi olarak, zorunlu hale getirilmiştir. Modern devletin kadınlara verdiği görevler ise, askere ve savaşa destek olmalarıyla sınırlı tutulmuştur. Kadınlar, toplumun savunucuları (asker, diplomat vb.) kısmından dışlanarak, erkeğin üstünlüğüne hizmet eden hiyerarşik sistemi kabul etmişlerdir. Bu nedenle savaş ve çatışma gibi olgular, erkek faaliyetleri olarak benimsenmiştir ve erkeğin kendi erkekliğini kanıtlamasında bir rol oynamıştır. Özellikle devletin güvenliği veya kurtuluşunun erkeklerin ordudaki başarılarına dayanması ‘süper-

²⁶⁰ Milos Pankov (ve diğerleri), Nationalism, Gender and The Multivocality of War Discourse in Television News, Media, Culture & Society 33 (7), SAGE Pub., 2011, s. 1044

erkeklik²⁶¹ değerleriyle özdeşleşmiştir. Erkek bireylerin, kadınları ve çocukları korumadaki istekleri, söylemler aracılığıyla güçlendirilmiştir. Modern devlet, erkeğin şiddet uygulamasını da bu anlamda desteklemiştir. Böylece ‘korunmaya muhtaç’ kadın bedeni ile vatan arasında önemli bir bağ kurulmuştur. Özellikle milliyetçi ideolojilerde vatan zaman zaman bir sevgiliye dahi dönüştürülmüştür. Başka bir ifadeyle vatanın bir kadın şeklindeki tasviri, sevilip adanılacak ve sahiplenilip korunacak bir figür haline gelmesini sağlamıştır. Devlet tarafından askere çağrılan erkeğin bu nedenle mutlaka savaşı kazanması gerekmektedir. Aksi takdirde başarısızlık, toplumda utanç anlamına gelmektedir.²⁶² Savaş zamanı kadınların görevlerine bakıldığında ise, savaşa destek sağlayacak, yaralı askerlere bakacak, moralleri yükseltecek ve yeterli sayıda yeni erkek savaşçı üretecek şefkatli eşler ve doğurgan anneler statüsüne indirgenmiştir. Kadınlara hem biyolojik hem de kültürel anlamda üreme rolü atanmıştır. Her ne kadar kadınlar zaman zaman savaşçı roller üstlenseler de ataerkil sistemde kadınlar ‘destekçi’ rolleriyle daha çok ilgi görmüşlerdir. Dolayısıyla kadınlar kimi zaman ulusun korunup kollanması gereken imgeleri olurken; kimi zaman ise, ele geçirilmesi gereken bir savaş ganimeti olarak görülmüşlerdir. Sömürü sisteminde de kadın, keşfedilmesi gereken bir kıta olarak nitelendirilmiştir. Kadına ve bedenine sahip olduğunu düşünen erkek, kadını korunması gereken bir ‘eşya’ olarak algılamıştır. Bu nedenle kadın bedenine yapılan herhangi bir suç, erkeğin mülkiyetine karşı işlenmiş sayılmıştır. Bu durum namus, şeref, vatan gibi kavramların yine kadınla özdeşleştirilmesine neden olmuştur. Kısacası savaşlar, toplumsal cinsiyet rollerinin dönüşümünde etkili olmuştur.²⁶³

Sonuç olarak savaşın, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini daha da derinleştirdiğini söyleyebiliriz. Hatta, Goldstein’in (1994) da belirttiği gibi savaş alanları, toplumsal cinsiyet rollerinin en belirgin şekilde gözlemlendiği alanlardan birini oluşturmaktadır. Özellikle 1970’li yıllardan itibaren feminist çalışmaların ‘tarihten gizlenmiş kadınları’ ortaya çıkarma girişimlerinde sıkça savaş zamanları ele alınmıştır. Örneğin, Gail Braybon

²⁶¹ Hiper-maskülenlik olarak da bilinen kavram, katı cinsiyet rolleri, intikamcı ve askerleştirilmiş tepkiler içeren güç ve kontrol takıntısı unsurlarının bir onaylaması olarak açıklanmıştır. Diğer bir deyişle, hegemonik maskülenliğin kendisini, tehdit altında hissettiği durumlarda ortaya çıkan ve geleneksel erkeklikleri abartan ‘gerici erkeklik’ anlamına gelmektedir. Jennifer Heeg Maruska, a.g.e., s. 237-244

²⁶² Mehmet Işık, Şakir Eşitti, I. Dünya Savaşı Propaganda Afişlerinde Kadın Temsillerinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Göstergibilimsel İncelenmesi, Ankara Ün. SBF Dergisi, Cilt 70, No 3, 2015, s. 656-660

²⁶³ Milos Pankov (ve diğerleri), a.g.e., s. 1045-1050; Mehmet Işık, a.g.e., s. 660-662

ve Penny Summerfield gibi isimler, ilk kez tarihe kadınların penceresinden bakmaya çalışmışlardır. Ancak Braybon ve Summerfield toplumsal ve ekonomik alanlardaki tarih araştırmaları sonucunda kadınların, yalnızca ‘belli bir süre için’ tarihe dahil olduklarını fark etmişlerdir. Bahsettikleri bu süre ise, savaş zamanlarını kapsamaktadır. Çünkü kadınlar, cephe gerisindeki faaliyetlerin idamesini, diğer bir deyişle erkeklerin askere alınması nedeniyle yaşanan işgücü kaybının telafisini üstlenmişlerdir. Bu dönemde kadınlara, erkeklerin ekonomik, sosyal ve ideolojik alanlarını koruma görevi düşmüştür. Kadınların söz konusu zamanlarda verdikleri desteğe karşın ise, toplumsal rollerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Çünkü kadından beklenen, erkeğe bağımlılığını gösteren ve bunu pekiştiren iyi bir eş, kendini çocuklarına adayan bir anne ve ev hanımı şeklindeki ataerkil rolleri yerine getirmesi yönündedir. Bu nedenle kadınlar, kısa süreliğine işgücü ihtiyacını karşılamak üzere iş hayatına katılmışlardır. Braybon ve Summerfield’a göre kadınların savaş zamanlarındaki faaliyetleri erkeklerin iznine bağlanmıştır. Yani erkekler savaştan döndüklerinde kadınlar, geri adım atmak zorunda bırakılmışlardır.²⁶⁴ Aynı zamanda savaş zamanlarında kadınların kendi haklarını aramaya devam ettiklerini de unutmamak gerekmektedir. Örneğin I. Dünya Savaşı, kadınların statüsünün ve erkeğin kadını algılayış biçiminin değiştirdiği önemli olaylardan biridir. Özellikle Avrupa’da kadınların savaş yıllarında iş hayatına girişı, kadınların siyasi ve sivil haklar (eşit oy hakkı vb.) elde etmelerine kadar olan gelişmeleri etkilemiştir. Ancak belirtmek gerekir ki kadınlar, söz konusu dönemde eşit yasal haklara tamamıyla kavuşmamışlardır. Çünkü kadınların büyük bir kısmı ‘destekçi’ görevlerini medya ve iktidar söylemleri aracılığıyla yürütmeye devam etmiştir. I. Dünya Savaşı, savaş afişlerine ve propagandalarına bakıldığında bu rollerin söylemler aracılığıyla nasıl inşa edildiği açıkça görülecektir. Söz konusu dönemde savaşın büyüklüğünden veya silah teknolojisindeki gelişmişlik düzeyinden ziyade devletin, kitle iletişim araçlarını, kadınları savaşa ikna ve propaganda amacıyla kullanması ilgi çekicidir. Halkın bilhassa kadınların cephe gerisinden savaşa nasıl destek olacakları söylemler yoluyla inşa edilmiştir. Örneğin, George Emile Capon tarafından 1917’de hazırlanan ‘Savaş Zamanında Fransız Kadınları’ başlıklı afişte üç kadın resmedilmiştir. Buna göre afişin sol tarafında yer alan kadın fabrikada çalışmakta, ortadaki kadın ‘erkek’ çocuğunu emzirmekte ve sağ taraftaki

²⁶⁴ Lucy Noakes, Gender, War and Memory: Discourse and Experience in History, Book Review, Journal of Contemporary History, Vol. 36, No. 4, Oct. 2001, s. 663-665

kadın ise tarlada çalışmaktadır. İncelenen afişte kadın, üreme ve çocuk bakma gibi geleneksel rollerinin yanı sıra, fabrikada ve tarlada çalışan rolleriyle de resmedilmişlerdir. Afişte, fabrikada ve tarlada çalışmanın, ‘zafer’ için yapılması gereken ikincil görevler olduğu ifade edilmiştir. Keza afişteki kadınların giyim tarzları ve saç stilleriyle de muhafazakâr bir görünüme sahip olmaları sağlanmıştır. Bir başka afiş örneği ise, ‘Britanya’nın Kadınları Git Deyin’ başlıklı 1915 yılı afişidir. Burada da geleneksel giysiler içerisinde olan bir kadın (anne), erkek ve kız çocuklarıyla beraber evlerinin açık olan penceresinden dışarıdaki erkek askerlere bakmaktadırlar. Belirtilen afişte kadının pasif, erkeğin ise aktif rolleri üstlendiği gösterilmektedir. Kadın geleneksel olarak evde çocuklarıyla ilgilenirken; erkek asker, kadınları ve çocukları korumak adına savaşmaktadır.²⁶⁵ II. Dünya Savaşı Amerikan posterleri de benzer şekilde kadınların davranışlarına yön vermeye çalışmıştır. Kadınlar kimi zaman hemşire kıyafeti içerisinde kimi zaman ise maskülen ve kaslı görünümde resmedilmişlerdir. Bu afişlerin ortak noktasını ise ‘Amerikan’ın vatansever kadınları’ olmaları gerektiği yönündeki söylemleri oluşturmaktadır. Çünkü kadınlar söz konusu dönemde destekçi konumlarını devam ettirmişlerdir.²⁶⁶

Laura Sjoberg ise, *Agency, Militarized Femininity and Enemy Others (2007)* adlı makalesinde, kadın askerlerin hikayelerini toplumsal cinsiyet açısından ele almıştır. Sjoberg’e göre kadınlar, askeri güçler tarafından savaşı kazanmak için kullanılan kaynaklar haline gelmişlerdir. Ona göre kadın askerler de toplumsal cinsiyet rollerinden kaçmayı başaramamışlardır. Sjoberg, Irak Savaşı yıllarında (1991 ve 2003), savaşta yer alan ABD’li kadın askerlerin hikayelerine göz atmıştır. Bunlardan biri olan asker Jessica Lynch’in hikayesidir. Lynch, ABD televizyonlarında Irak Ordusu tarafından kaçırılan ilk Amerikan savaş esiri olarak yer alan 19 yaşındaki bir kadın askerdir. Verilen haberlerde Lynch, savaşarak yere düşmüş ve esir alınmıştır. Odunun görevi ise, hükümet tarafından bir kurtarma görevi olarak belirlenmiştir. Amerikan televizyonlarında Lynch, ‘dünyayı görmek için orduya katılan genç bir kız’ olarak tasvir edilmiştir. Haberlere göre Lynch, oldukça çaresiz ve ABD ordusu tarafından kurtarılmayı beklemektedir. Ancak tam tersine Lynch, bir otomobil kazasında yaralandığı için Iraklı askerler tarafından hastaneye

²⁶⁵ Sandra M. Gilbert, *Soldier’s Heart: Literary Men, Literary Women, and the Great War*, Signs, Vol. 8, No. 3, Women and Violence, Spring 1983, s. 431-437; Mehmet Işık, a.g.e., s. 668-670

²⁶⁶ Dina Erad, *İkinci Dünya Savaşı Amerikan Propaganda Posterlerinde Kadın Ögesi, Savaş Söylemlerinde Kadın İmgesi*, ed. Onur Yamaner, Yeni İnsan Yayınevi, 1. Baskı, Eylül 2017, s. 38-49

kaldırılmıştır. Nitekim Lynch'in kendisi de hakkında ortaya atılan resme itiraz ederek, haberin yanlışlığını dile getirmiştir. Sjoberg'e göre Lynch, Amerikan toplumsal cinsiyet rollerinin bir sembolü olarak kullanılmıştır. Benzer şekilde ABD'li General Janis Karpinski, Amerikan televizyonlarında askerlerini çocukları gibi seven 'şefkatli bir anne' olarak nitelendirilmiştir. Ancak çok geçmeden görevli olduğu Irak-Abu Ghraib Cezaevinde Iraklılara şiddet (işkence vb.) uyguladığına dair fotoğraflar ve haberler ortaya çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar Karpinski, bu haberlerin yanlış olduğunu dile getirirse de onun 'zayıf bir lider' olduğuna yönelik söylemler medyada yer almıştır. Karpinski'nin, şiddet uygulayan bir suçlu olmasından ziyade, bir kadın asker olarak başarısız olması daha çok dikkat çekmiştir.²⁶⁷ Sonuç olarak savaş alanları, kadınların ikincil konumunu çeşitli stratejiler aracılığıyla yeniden kurmuştur. Bununla birlikte erkeğin nasıl davranması gerektiği de bu stratejilerle belirlenmiştir. Böylece hem kadınlar hem de erkekler buldukları toplumun değerlerine yönelik hareket etmeye zorlanmışlardır.

2.3. SAVAŞ ZAMANI KADINA YÖNELİK CİNSEL ŞİDDET: TECAVÜZ, ETNİK TEMİZLİK VE SOYKIRIM

İnsanlık tarihi, milyonlarca insanın yaşadığı katliamlarla dolu olsa da hukuki alandaki gelişmeler sadece bir asırlık geçmişe dayanmaktadır. İnsanlığın yol açtığı bu vahim olayların akıl almaz boyutlara ulaşması ise, 'insanlığa karşı suç' olgusunun uluslararası hukukta yer almasını sağlamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı yıllarının kitlesel katliamlara, sistematik cinayetlere ve tecavüz kamplarına sahne oluşu, insanlığa karşı işlenen suçların tanınmasına yol açmıştır. Bir başka ifadeyle, genellikle devlet veya devlet destekli örgütler tarafından yürütülen bu vahim olaylar, çok sonradan hukuki alanda 'insanlığa karşı suç' olarak tanımlanmıştır. 2000'li yıllara kadar geçici mahkemeler yoluyla sürdürülen bu yargılamalar ise, günümüzde kalıcı bir mahkeme olan Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) tarafından yürütülmektedir. Tarihsel olarak baktığımız zaman ise, 'insanlığa karşı suç' olgusunun uzun bir ömre sahip olmadığını söyleyebiliriz. Tarihte ilk kez 'insanlığa karşı suç' olgusu, G. Washington Williams'ın Belçika Kralına gönderdiği bir mektupta kullanılmıştır.²⁶⁸ Bununla birlikte insanlığa karşı suç olgusunun

²⁶⁷ Laura Sjoberg, Agency, Militarized Femininity and Enemy Others, Observaton From the War in Iraq, International Feminist Journal of Politics, 9:1, March 2007, s. 82-101

²⁶⁸ Williams, Belçika Kralına gönderdiği bir mektupta, Kongo'da çalıştırılan siyahi kölelerin yaşam standardına ilişkin olarak, insanlığa karşı suçtan bahsetmiştir. Bkz. Volkan Maviş, İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım Suçu Kapsamındaki Cinsel Şiddet Fiilleri, TBB Dergisi, 2017 (130)

uluslararası hukuka dahil olmaya başlaması, 20. yüzyıla denk gelmektedir. Bu dönemde uluslararası hukuk, insani normları daha fazla dikkate almaya başlamıştır. Söz konusu dönemin öncesinde ise devletler, ‘devlet egemenliğine karşı saygı’ ilkesi çerçevesinde, başka devletlerin iç meselelerine karışmamayı tercih etmişlerdir. Ancak dünya savaşları boyunca gerçekleşen felaketler, bu ilkenin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda ise halkların, devletlerin felaketlerinden korunması gerektiği anlayışı, uluslararası toplum tarafından zamanla benimsenmiştir. İnsanlığa karşı suç kavramı resmi olarak ilk kez, I. Dünya Savaşı sonrası Fransa, Rusya ve Büyük Britanya’nın İttifak Devletlerinde yaşandığını iddia ettikleri katliamlar için kullanılmıştır. Fakat Amerika’nın, uluslararası ceza hukuku ilkelerine yönelik çekinceleri, olası yargılamaları engellemiştir. Öte yandan II. Dünya Savaşı, milyonlarca insanın mağdur edildiği, vahim bir tabloyu ortaya çıkarmıştır. Özellikle Nazi rejiminin işlediği insanlığa karşı suçların yargılanması, bu dönemin en önemli gelişmesini oluşturmuştur. Söz konusu zamana kadar savaş suçlarına ilişkin var olan ilkeler ise, bu dava için yeterli bulunmamıştır. Bu nedenle Nazi savaş suçlarının yargılanması için özel bir mahkeme olan, Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi (8 Ağustos 1945) kurulmuştur. Mahkeme’nin yargı yetkisinin olduğu alanlar ise barışa karşı suçlar, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar şeklinde belirlenmiştir. Nürnberg Statüsünün tanımına göre insanlığa karşı suçlar; savaş zamanı veya savaş öncesinde sivil halkı öldürme, yok etme, köleleştirme, sürgün etme veya diğer insanlık dışı fiiller ya da Mahkeme’nin yargı yetkisine dahil olan bir suçu işlemek amacıyla (suçun işlendiği ülkede suç olarak kabul edilmese bile), siyasal, dinsel veya ırksal sebeplerle zulmetmek olarak belirtilmiştir. Böylece ilk kez ‘insanlığa karşı suç’ olgusu, uluslararası hukukta bir temele kavuşmuş ve kavramsallaşmıştır.²⁶⁹

II. Dünya Savaşı’ndaki vahim olaylara karşı gelişen bir başka tepki ise, Uzak Doğu Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi’nin kurulmasıdır. Tokyo Savaş Suçları Mahkemesi (19 Ocak 1946) olarak da bilinen mahkemenin kuruluş statüsünün, Nürnberg örneğine benzer olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Tokyo Mahkemesi, dini nedenlerle zulmetme fiilleri üzerinde bir yargı yetkisine sahip değildir. Çünkü Nürnberg örneğinde, Nazilerin insanlığa karşı suç işlerken dini nedenlerle Yahudileri hedef aldıkları belirtilmektedir. Tokyo Mahkemesi ise II. Dünya Savaşı boyunca Japon yetkililer ve askerler tarafından

²⁶⁹ Volkan Maviş, İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım Suçu Kapsamındaki Cinsel Şiddet Fiilleri, TBB Dergisi, 2017 (130), s. 14-17

gerçekleştirilen insanlık dışı uygulamaları yargılamak için kurulmuştur. Bu mahkemelerden sonra ise 1990'lara kadar uluslararası ceza hukukunda farklı bir gelişme yaşanmamıştır. 1990'lı yıllarda gerçekleşen olaylar ise bu durumun seyrini değiştirmiştir.²⁷⁰ BM Güvenlik Konseyi'nin uluslararası ceza hukukundaki gelişmelere bu anlamda öncülük ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Konsey tarafından kurulan iki *ad hoc* mahkeme²⁷¹, insanlığa karşı suçların kapsamının anlaşılmasına kaynaklık etmiştir. İlki Yugoslavya İç Savaşı sırasında yaşanan uluslararası insancıl hukuku ihlallerini yargılamak adına kurulan, Eski Yugoslavya Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi'dir (EYUCM-1993). Mahkeme, soykırım suçu, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları konularında yargılama yetkisine sahiptir. Keza hapsedme, işkence ve ırza geçme (tecavüz) gibi fiiller, Mahkeme tarafından insanlığa karşı suçlar içerisinde değerlendirilmiştir.²⁷² Diğer bir *ad hoc* mahkeme ise Ruanda'da (1994) gerçekleşen insanlık dışı suçların faillerini yargılamak adına kurulan Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'dir (RUCM). Söz konusu Mahkeme'nin, EYUCM'den farkı ise, uluslararası örfi hukuka uygun olarak, insanlığa karşı suçların 'barış' zamanlarında da işlenebileceği kabul edilmiştir. İnsanlığa karşı suçların yargılanmasında dönüm noktasını oluşturan bir diğer gelişme ise Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (UCM-2002) kurulmasıdır. UCM kalıcı bir mahkeme olması nedeniyle, cezasız kalan insan hakları ihlallerinin yargılanması açısından önem teşkil etmektedir. UCM de savaş suçları, insanlığa karşı suçlar, saldırı suçu ve soykırım suçu üzerinde yargılama yetkisine sahiptir. Mahkemeyi kuran Roma Statüsü (1998) ise insanlığa karşı suçları; öldürme, soykırım, köleleştirme, sürgün etme veya nüfusu zorla nakletme, hapsedme veya fiziksel özgürlükten mahrum bırakma, işkence, ırza geçme, cinsel kölelik, zorla fuhuş, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma vb. olarak tanımlamıştır. Bu durum cinsel şiddet suçlarının da uluslararası hukukta görünürlük kazanmasını sağlamıştır.²⁷³

²⁷⁰ Siobhan K. Fisher, Occupation of The Womb: Forced Impregnation as Genocide, Duke Law Journal, Vol. 46:91, 1996, s. 103-105

²⁷¹ Ad hoc, uluslararası hukuk ve diplomasi alanlarında kullanılan Latince bir terim olup, belirli ve özgül bir amaca yönelik olma anlamına gelmektedir. Ad hoc mahkeme ise, geçici olarak kurulan özel mahkemeler anlamında kullanılmaktadır.

²⁷² Faruk Turhan, Eski Yugoslavya Topraklarında İnsanlık Aleyhine İşlenen Suçların Yargılanmasına İlişkin BM Milletlerarası Ceza Mahkemesi, Dokuz Eylül Ün. Yayını, İzmir-2000, s. 357-365

²⁷³ Volkan Maviş, a.g.e., s. 17-19; Ayrıca bkz. UCM Roma Statüsü, 7. ve 8. maddeler.

Uluslararası alanda yer alan aktörler geç de olsa, savaş zamanı gerçekleşen vahim olayların veya katliamların gizli yönlerine de bakmaya başlamışlardır. 20. yüzyıl hem insanlığa karşı işlenen suçların hem de cinsel içerikli suçların anlaşılmasına hizmet etmiştir. Ancak belirtmelidir ki tarih boyunca süregelen çatışmalarda gerçekleşen cinsel şiddet suçları, gerektiği şekilde uluslararası hukukta cezalandırılmamıştır. Tarih boyunca nadiren yargılanan savaş zamanı cinsel saldırı, insancıl hukukun bir ihlali olarak değil; çoğunlukla bir savaş suçu olarak ele alınmıştır. Cinsel şiddet mağduru olan kadınlar ise, bu çerçevede 'ikincil hasar' veya 'savaş ganimeti' olarak nitelendirilmişlerdir. Cinsel şiddet ise, savaşın 'kaçınılmaz' bir yönü olarak tarif edilmiştir.²⁷⁴ Örneğin, 1863 tarihli Lieber Kanununda tecavüz, ordu disiplinine karşı işlenmiş bir suç olarak tanımlanmıştır. Ancak belirtilen kural, askerler tarafından nadiren uygulanmıştır. Çünkü tecavüz, askeri (erkeği) savaşmaya teşvik eden bir olgu olarak görülmüştür. Benzer şekilde, IV. Lahey Sözleşmesi de cinsel şiddeti yasaklamaya yönelik bir girişimde bulunmuştur. 1907'de imzalanan bu Sözleşme, savaş zamanı uyulması gereken kurallara yönelik birtakım hükümlerde bulunmuştur. Her ne kadar Sözleşme doğrudan ırza geçmeyi veya diğer cinsel şiddet fiillerini yasaklayan hükümlere yer vermese de savaş zamanı 'aile onuruna saygı' duyulması gerektiğini belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle Sözleşme, kadına herhangi bir statü atfetmemiştir. Bunun yerine kadın, geleneksel anlayışa bağlı kalınarak namusla (aile onuruyla) ilişkilendirilmiştir. Cinsel şiddet suçlarının uluslararası alanda yasaklanabilir duruma gelmesi için ise, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar beklememiz gerekmiştir. İnsanlığa karşı suçlara yönelik gelişmelere öncülük eden Nürnberg Statüsünde cinsel şiddet suçlarına ilişkin hiçbir hüküm verilmemiştir ve dolayısıyla cinsel şiddet suçları cezalandırılmamıştır. Hatta Mahkeme'nin Fransız savcısı, savaş zamanında tecavüze uğrayan Fransız kadınlarının durumunu göz ardı etmiştir.²⁷⁵ Dönemin diğer önemli gelişmesi olan Tokyo Mahkemesi'nde de cinsel şiddet suçları, insanlığa karşı suçlar kapsamında açıkça belirtilmemiştir. Ancak Mahkeme, ırza geçme suçlarını yargılama yoluna gitmiştir. Mahkemede pek çok üst düzey yetkili, komutaları altındaki askerlerin işledikleri tecavüzlerden sorumlu tutulmuşlardır. Ayrıca savaş sırasında kadınların kaçırılması ve sistematik olarak tecavüze uğramaları, 'sivil halka karşı işlenen insanlık dışı eylemler' olarak tanımlanmıştır. Bu anlamda Cenevre Sözleşmeleri de

²⁷⁴ Nancy Farwell, War Rape: New Conceptualizations and Responses, AFFILIA, Vol. 19, No. 4, Winter 2004, s. 389

²⁷⁵ Volkan Maviş, a.g.e., s. 19-23

Tokyo Mahkemesi'nde olduğu gibi cinsel şiddete ilişkin açıkça bir düzenlemede bulunmamıştır. Fakat cinsel şiddet suçlarını 'diğer savaş suçları' kapsamında ele alması nedeniyle önem taşımaktadır. Cenevre Sözleşmeleri, II. Dünya Savaşı sırasında işlenen zulümlere karşı bir yanıt olarak hazırlanmıştır. Her ne kadar cinsel şiddet suçları, özel olarak listelenmese de diğer suçlar kapsamında yorumlanmıştır. Örneğin, Savaş Esirlerine Yapılacak Muameleye İlişkin Cenevre Sözleşmesinin (III. Cenevre Sözleşmesi) 13. maddesinde, savaş esirlerine her zaman insanca muamele edileceği ve gözaltında tutulan bir savaş esirinin ölümüne neden olacak veya sağlığını tehlikeye atacak herhangi bir yasadışı eylemin yasak olduğu belirtilmektedir. Sözleşmenin 14. maddesinde ise, savaş esirlerinin şahıslarına ve namuslarına her koşulda saygı gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca bu maddede, 'kadınların cinsiyetine her koşulda saygılı davranılacağı ve erkeklere tanınan olumlu muameleden kadınların da yararlanacağı' ifadesine de yer verilmektedir.²⁷⁶ Savaş Zamanı Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesinin (IV. Cenevre Sözleşmesi) 3. ve 27. maddeleri de tecavüzü yasaklayan hükümler olarak yorumlanmaktadır. İç isyanlar gibi 'uluslararası nitelikte olmayan' savaşlar için geçerli kuralları içeren 3. maddede, yaşama ve kişiye şiddet ve de kişisel haysiyete yönelik öfke yasaklanmaktadır. Uluslararası çatışmalar için geçerli olan 27. maddede ise özellikle tecavüz, zorla fuhuş ve her türlü uygunsuz saldırıya karşı insan onurunun, bu saldırılara karşı korunacağı belirtilmektedir.²⁷⁷ Söz konusu maddeler, birçok hukukçu tarafından tecavüzü yasaklayan kurallar şeklinde yorumlanmıştır. Fakat cinsel şiddet suçları sadece ırza geçme (tecavüz) fiilinden oluşmamaktadır. Bu nedenle Cenevre Sözleşmelerinin uluslararası hukukta bir savaş suçu olarak cinsel şiddet suçlarının parametrelerini tam olarak belirleyemediğini söyleyebiliriz.

Cinsel şiddet suçlarının uluslararası hukukta kavramsallaşması ve tanımının belirlenmesi ancak 1990'larda yaşanan olaylar neticesinde mümkün olmuştur. Özellikle feminist aktivistlerin ve hukukçuların özverili çalışmaları sonucunda uluslararası hukuk, cinsel şiddet suçlarını tanımaya başlamıştır. Bu dönemde gerçekleşen Ruanda ve Eski Yugoslavya Uluslararası Askeri Ceza Mahkemelerinde alınan kararlarda savaş tecavüzü (ırza geçme suçu), insanlığa karşı suç olarak kavramsallaştırılmıştır. Her iki mahkemenin

²⁷⁶ Jean S. Pictet, III Geneva Convention, Relative to The Treatment of Prisoners of War, Library of Congress July 3, 1990, s. 139-142

²⁷⁷ UN, Geneva Convention Relative to The Protection of Civillian Persons in Time of War of 12 August 1949, s. 169-170

statüsü de ırza geçmeyi, açıkça insanlığa karşı suç olarak düzenlemiştir. Aynı zamanda ırza geçme dışında kalan diğer cinsel şiddet unsurlarının her iki mahkeme tarafından ele alınmamış olması da eleştirilmiştir. Dolayısıyla cinsel şiddet suçlarının oldukça geniş bir anlama sahip olduğunu söyleyebiliriz. UCM Roma Statüsünde cinsel şiddet, ırza geçme, cinsel kölelik, zorla fuhuş, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıktaki diğer cinsel şiddet fiilleri olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda Roma Statüsüne dayanarak cinsel şiddet suçlarını tanımlamak yerinde olacaktır. İlki hem ulusal hem de uluslararası çatışmalarda en çok karşımıza çıkan durum, savaş zamanı gerçekleştirilen tecavüzlerdir. Roma Statüsünde ırza geçme suçu olarak belirtilen tecavüzlerin tarihi ise oldukça eskilere dayanmaktadır. Örneğin Homeros'un İlyada'sı (Iliad) gibi çeşitli hikayelerde savaş zamanı toplu tecavüzlerden, kadınların kaçırılmasına kadar pek çok bilgiye rastlanmaktadır. Bunlardan biri de Roma İmparatorluğunun kuruluşu üzerinedir. Sabine Hirschauer'in "The Securitization of Rape (2014)" adlı kitabında ele alındığı şekliyle, Romalılar ulusun devamlılığı için Sabine²⁷⁸ kadınlarını kaçırmakla tecavüz etmişlerdir. Çünkü yeni kurulmuş olan Roma devletinin az sayıda kadın nüfusu bulunmaktadır. Dolayısıyla Romalılar, tecavüzü ulusun inşasında bir araç olarak kullanmışlardır. Nitekim tecavüz, yüzyıllar boyunca savaşların önemli bir parçasını oluşturmuştur. Hatta insani hukuk, 19. yüzyıla kadar sivilleri ve özellikle de kadınları, savaş zamanlarında korumamıştır. Ancak 20. yüzyılda meydana gelen savaşlar, tüm dünyanın 'savaş tecavüzlerinden' haberdar olmalarını sağlamıştır. Örneğin 1937'de Japonya'nın Çin'i işgali sırasında Japon askerler, 20 ila 80 bin kadar kadına tecavüz etmiştir. Nanjing Katliamı olarak da bilinen olaylar sırasında 150 ila 300 bin kişinin birkaç hafta içerisinde katledildiği belirtilmektedir. Keza, II. Dünya Savaşı'nın son iki haftasında yalnızca Berlin'de, 100 binin üzerinde kadının tecavüze uğradığı raporlarla bildirilmiştir. Nürnberg Mahkemesini oluşturan insanlığa karşı suçlar ise Polonya'da bulunan Auschwitz toplama kampında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu kampta da ırza geçme suçunun işlendiği bilinmektedir. Savaş zamanı tecavüzlerin yaygınlığının anlaşılmasında ise 1990'lı yılların önemli bir etkisi bulunmaktadır. Çünkü savaş tecavüzünün, sadece dünya savaşları neticesinde ve özellikle Batı'da (Avrupa)

²⁷⁸ Sabinelere, Roma'ya komşu olan (eski İtalya-Apenin Dağları) kabilelerden biridir ve buradaki kadınlar Roma'nın kuruluşundan hemen sonra Romulus'un (kral) emriyle kaçırılarak tecavüze uğramışlardır. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.ancient-origins.net/news-history/rape-sabine-women-002636> (E.T. 06.03.21)

gerçekleşen bir suç olmadığı anlaşılmıştır. Aynı zamanda mağdurların, tecavüzü farklı şekillerde deneyimledikleri ortaya çıkmıştır. Bu durum, cinsel şiddet suçlarının sadece kadınların deneyimledikleri 'evrensel' bir olgu olmadığını da göstermiştir. Hem Doğu Avrupa'da hem de Afrika'da meydana gelen çatışmalarda çok sayıda kadına tecavüz edilmiştir. Daha önce de bahsettiğimiz Ruanda'da 500 bin ila 800 bin kadına ve eski Yugoslavya'da ise 20 ila 50 bin kadına tecavüz edildiği tahmin edilmektedir. Ayrıca belirtmelidir ki tecavüz sadece kadınlara karşı işlenmemiştir. Örneğin, Zagreb İnsan Hakları Tıp Merkezi, Sırp gözaltı kamplarında 4 bin Hırvat erkeğin cinsel olarak işkence gördüğünü rapor etmiştir. Bu anlamda Akayesu davası, ırza geçmenin unsurlarının bir uluslararası mahkeme tarafından belirlendiği ilk kararı oluşturmaktadır. Ruanda UCM tarafından ele alınan davada, Jean-Paul Akayesu, ırza geçme de dahil olmak üzere, toplamda dokuz suçtan yargılanmıştır. Akayesu, Mahkeme tarafından insanlığa karşı suç olarak tecavüz ve insanlık dışı eylemler ve bir savaş suçu olarak kişisel haysiyete yönelik öfke ve soykırımla suçlanmıştır. Ruanda UCM tarafından alınan kararlar, ırza geçme suçuyla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Mahkeme ırza geçme suçunu, 'kişinin rızası olmadığı halde gerçekleştirilen cinsel ilişki' olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda fiziksel temas bulunmayan hallerin dahi cinsel şiddeti oluşturabileceği kabul edilmiştir.²⁷⁹

Roma Statüsünde belirtilen cinsel kölelik ise, aslında uzun yıllar boyunca ve de savaş zamanlarında sistematik bir şekilde uygulanmıştır. Kölelik, mağdurların hareketlerinin kontrol edilmesi ve kaçmasını engelleyecek önlemlerin alınması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Statüye göre, köleliğin oluşması için öncelikle birtakım koşulların sağlanması gerekmektedir. Örneğin kişinin özgürlüğünü sınırlandıracak; satın alma, satma, takas gibi kölelik ilişkisinden söz edilip edilmediğine bakılmaktadır. Cinsel kölelikte ise, kölelik ilişkisine bağlı olarak suçlunun, mağdura karşı cinsel içerikli eylemlerde bulunması dikkate alınmaktadır. Bir kadının terkedilmiş bir evde altı ay kadar esir tutulması ve belirtilen süre boyunca askerler tarafından tecavüze uğraması, cinsel kölelik suçunu oluşturmaktadır. Bir başka deyişle cinsel kölelik, kadınların ya da kız çocuklarının failler ile cinsel ilişkiye girmek zorunda bırakılmaları anlamına gelmektedir. Cinsel köleliğin dışında Roma Statüsünde belirtilen bir diğer cinsel şiddet türü zorla fuhuştur. Genellikle cinsel köleliğin bir şekli olarak görülse de aslında mağdur ile suçlu

²⁷⁹ Robin May Schott, War Rape, Natality and Genocide, Journal of Genocide Research, 13:1-2, s. 5-8

arasında bir mülkiyet ilişkisi olmaması nedeniyle farklıdır. Aynı zamanda suçlunun bu durumdan maddi kazanç elde etmesi de söz konusudur. Fuhuşa zorlamanın insanlığa karşı suç olarak değerlendirilmesi ise, çatışma içermeyen hallerde de görülmesinden kaynaklanmaktadır. Statüde yer alan zorla hamile bırakma suçu ise, genellikle savaş zamanlarında karşı tarafı sindirme politikası olarak karşımıza çıkmaktadır. Zorla hamile bırakma, eski Yugoslavya’da gerçekleşen olaylar neticesinde Roma Statüsüne dahil edilmiş bir cinsel şiddet suçudur. Belki de modern tarihte ilk kez savaş tecavüzünün, bir ‘savaş silahı’ olmaktan çıkarak bir ‘soykırım politikasına’ dönüşebileceği anlaşılmıştır. Eski Yugoslavya’daki tecavüzlerin yaygınlığının yanı sıra tecavüze uğrayan kadınların hamile kalması ve kürtaj olmalarının failleri tarafından engellenmesi, ‘zorla hamile bırakma suçu’ ortaya çıkarmıştır. Keza zorla hamile bırakma suçu, tecavüz suçundan ayrı olarak düşünülmelidir. Zorla hamile bırakma suçunda bir grup insanın kasıtlı olarak yok edilmesi ve özellikle de etnik yapılarının tahrip edilmesi amaçlanmaktadır.²⁸⁰

1948 BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesinin 2. maddesinde tanımlandığı gibi soykırım, bir grup insanın imhasını içermektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse soykırım suçu, bir grubun üyelerini öldürmek, onlara ciddi bedensel veya zihinsel zarar vermek, onların yaşam koşullarını kısıtlamaya ve grup içindeki doğumları önlemeye yönelik tedbirler almak şeklindeki eylemleri kapsamaktadır.²⁸¹ Bu anlamda zorla hamile bırakma eylemi, yeni yaşamın yaratılması için bir araç olması nedeniyle soykırım suçuna da hizmet etmektedir. Bir başka ifadeyle zorla hamile bırakma eylemi, özerk üremeye bir müdahale anlamına gelmektedir. Feminist akademisyenlerden Claudia Card (1996) bu durumu, ‘genetik emperyalizm’ olarak adlandırmıştır. Çünkü toplumsal cinsiyet, kadının bedenini ve erkeğin onunla ilişkisini (üreme yapılarını) savaş zamanlarında yeniden yapılandırmaktadır. Card’a göre zorla hamile bırakma yöntemi etnik temizliğin bir parçası olması nedeniyle genetik emperyalizme işaret etmektedir. Çoğu çatışmada kadınlar, etnik kökenlerine ve dinlerine bakılarak hedef alınmaktadırlar. Örneğin Taba (Ruanda) ve Foça’da (Bosna), sırasıyla Tutsi ve Bosnalı Müslüman kadınlar, soykırım ve etnik temizlik politikaları kapsamında tecavüze uğramışlardır. Bu anlamda etnik temizlik, bir grubun etnik kimliğini ırkçı bir anlayışla yok etmeye yönelik

²⁸⁰ Olgun Değirmenci, a.g.e., s. 63-69; Volkan Maviş, a.g.e., s. 27-31

²⁸¹ UN, Convention On The Prevention and Punishment of The Crime of Genocide, 9 December 1948, article II

fiillerden oluşmaktadır. Savaş zamanlarında zorla hamile bırakma ve ırza geçme suçları bu politikalara uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Etnik temizlik politikaları doğrultusunda işgalci grup, karşı grubun kadınlarını kasıtlı olarak hamile bırakmaktadır. Böylece ‘etnik olarak temizlenmiş’ çocuklar dünyaya gelmekte ve saldırıya uğrayan grubun etnik kimliği değiştirilmektedir. Savaş sırasında cinsel şiddet suçlarının böylesine etkili bir silah olarak kullanılması ise ataerkil ilkelerle bağlantılıdır. Yani kadın bedeni namusla ilişkilendirilmekte ve kadın bedenine yönelik gerçekleştirilen her bir saldırı, erkeğin mülkiyetine karşı işlenmiş sayılmaktadır. V. Nikolic-Ristanovic’in (1999) belirttiği gibi bir etnik temizlik yöntemi olarak cinsel şiddet suçları, ataerkil yapının bir ürünü olarak düşünülmelidir. Ataerkil anlayışa göre kadınlar, sadece pasif alıcılar olarak toplumda yer almaktadırlar. Yani kadınların bu tür toplumlardaki görevi sadece üremektir. Bu nedenle ataerkil toplumlarda çocuğun kimliği sadece erkeklere bağlıdır ve dolayısıyla savaş sırasında zorla hamile bırakılan kadınlar, düşman etnik gruba ait çocuklar dünyaya getirmektedirler. Örneğin eski Yugoslavya’da milliyetçiliğin yükselmesi ile kadınların kürtaj hakkına erişimleri kısıtlanmıştır.²⁸² Özellikle kilise ve önde gelen politikacıların kürtaj hakkını reddetmesiyle, etnik tecavüze uğrayan kadınlar doğum yapmaya zorlanmışlardır. Sonuç olarak etnik temizlik amacıyla gerçekleştirilen tecavüzler, mümkün olan her şekilde başka bir etnik grubu yok etmeye yönelik bir soykırım girişimidir. Catharine A. MacKinnon, bu anlamda cinsel şiddet fiillerini ‘soykırım’ olarak nitelendiren ilk hukuk bilimcilerden biridir. MacKinnon’a göre kadınlara yönelik cinsel şiddet, erkeklerin çatışma zamanlarında uyguladığı sıradan bir durumdur. Savaşta yer alan düşman gruplar, erkek egemenliğinin bir uzantısı olarak kadına karşı cinsel şiddet uygulamaktadırlar. Ancak MacKinnon cinsel şiddetin, soykırım amacı güdülerek gerçekleştirilebileceğini de savunmaktadır. Çünkü bazı çatışmalarda kadınlar diğer kadınların iki katı cinsel şiddete maruz kalmışlardır. Sözü edilen cinsel şiddet burada sadece erkek gücünün tatminini sağlamakla kalmamış; aynı zamanda etnik veya ırksal bir politika aracı işlevi de görmüştür.²⁸³ Öte yandan kadınlar, cinsel şiddeti farklı şekillerde deneyimlemişlerdir. Örneğin Ruanda’da Tutsi kadınlarının birçoğu öldürülmek için götürüldükleri toplu mezarların yanı başında tecavüze uğrarken; Bosna’da cinsel saldırı sonucunda hamile kalan kadınların kürtaj olmaları failleri

²⁸² Nancy Farwell, a.g.e., s.393-396

²⁸³ Robin May Schott, a.g.e., s. 8-9

tarafından engellenmiştir. Keza cinsel saldırıların sonuçları da kadınlar açısından farklıdır. Örneğin, Ruanda Soykırımı boyunca Tutsi kadınlarının AIDS/HIV virüsü taşıyan Hutu erkeklerinin tecavüzüne uğramaları sağlanmıştır.²⁸⁴ Böylece buradaki kadınlar çeşitli sağlık sorunlarıyla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Son olarak Statüde yer alan zorla kısırlaştırma suçu ise, aslında tarihsel olarak pek de yabancı olunmayan bir olgudur. Örneğin Nazi rejiminin savaş sırasında uyguladığı kısırlaştırma politikaları, kitlesel boyutlara ulaşmıştır. Statüye göre zorla kısırlaştırma, ‘mağdurun biyolojik olarak üreme kabiliyetinin engellenmesi’ anlamına gelmektedir. Diğer cinsel şiddet fiillerini ise, mağdurun zorla evlendirilmesi, cinsel şiddet içerikli hareketler yapmaya zorlanması veya mağdurun alıkonulması şeklindeki benzer şiddet suçları olarak sıralayabiliriz. Kısacası cinsel şiddet suçları, özellikle savaş zamanlarında bir toplumun ahlaki değerlerine zarar vermek ve o toplumun kültürel olarak çöküşünü sağlamak amacıyla gerçekleştirilmektedir. Kadınlar ise o toplumun kültürel ve manevi değerlerinin taşıyıcıları olarak zarar görmektedirler.²⁸⁵

2.4. SAVAŞ ZAMANI ZORLA YERİNDEN EDİLME VE KADIN SAĞLIĞI

Çatışma ve yerinden edilme ayrılmaz bir şekilde birbiriyle bağlantılı kavramlardır. Dünya genelinde meydana gelen şiddetli çatışmalarda genellikle büyük ölçekli nüfus hareketlilikleri yaşanmaktadır. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) tarafından yapılan araştırmalar da insanların özellikle ‘şiddetli çatışmalar’ nedeniyle, evlerini terk ettiklerini ortaya çıkarmıştır. Örneğin BMMYK, 2016 yılının sonunda 65 milyondan fazla insanın zulüm, çatışma ve şiddet nedeniyle mülklerinden ayrılmak zorunda kaldıklarını bildirmiştir. Özellikle Suriye, Afganistan, Güney Sudan, Bosna-Hersek, Haiti ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti gibi ülkelerde yaşanan silahlı çatışmalar ve sivil halka yönelik şiddet, buradaki insanların ülkelerini terk etmelerine neden olmuştur.²⁸⁶ BMMYK’nın 2019 yılının sonunda yayınladığı yeni raporda ise, 79,5 milyon insanın yerinden edildiği anlaşılmıştır. Buna göre son on yılda en az 100 milyon insan, yaşanan iç çatışmalar nedeniyle, ülkeleri içinde veya dışında sığınacak güvenli

²⁸⁴ Lisa Sharlach, Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia, and Rwanda, *New Political Science*, Vol. 22 (1), 2000, s. 99

²⁸⁵ Nicola Henry, The Fiction on Wartime Rape: Feminist Critique and International Criminal Law, *Social & Legal Studies*, Vol. 23(1), 2014, s. 94-101

²⁸⁶ Concern Worldwide, Conflict and Displacement, *Voices of Displacement and Return in Central African Republic’s Neglected Crisis*, s. 8

yerler aramışlardır.²⁸⁷ Çünkü son yıllarda gerçekleştirilen çatışmalarda siviller, askeri stratejinin bir parçası olarak hedef alınmışlardır. Bu nedenle silahlı çatışmaların ve şiddetin yarattığı huzursuzluk ve korku, insanların evlerini terk etmelerine yol açmıştır. Diğer bir ifadeyle savaşları oluşturan geleneksel ‘düşman devleti’ anlayışının yerini, ‘halk merkezli’ anlayışa bırakması, savaşların kesin bir başlangıcının veya bitişinin olmaması ve savaşların ‘yeni savaş’ niteliği taşıması gibi nedenler, uluslararası hukukta ‘yerinden edilme krizi’ olarak adlandırılan durumu yaratmıştır. BM eski Genel Sekreteri Kofi Annan’ın da belirttiği gibi, ‘sivil halkın zorla yerinden edilmesi, artık savaşın bir yan ürünü olmaktan çok doğrudan bir amacı haline gelmiştir.’ Cinsel şiddet, terör ve zorla yerinden edilme gibi olgular, savaşan taraflarca yapılan dikkatli hesaplamalar neticesinde gerçekleştirilen yöntemleri oluşturmuştur.²⁸⁸

Zorla yerinden edilme, bireylerin kendi iradeleri dışında hareket etmeye zorlandıkları belli bir göç şeklini ifade etmektedir. Yerinden edilme, bireylerin buldukları ülkenin sınırları içinde veya dışında, geçici veya kalıcı olarak hareket etmeye zorlandıkları durumları kapsamaktadır. Örneğin şiddetli çatışmalar, çevresel felaketler veya iklim değişikliğinin neden olduğu sorunlar zorla yerinden edilmeye neden olmaktadır. Bu anlamda zorla yerinden edilme, ülke içinde ve dışında olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir. Ülke içinde yerinden edilme, bireylerin kendi ülkeleri içerisinde taşınmaya zorlandıkları durumlar anlamına gelmektedir. Dünya çapında en az 25 milyon insanı etkileyen bir durum olarak karşımıza çıkan ülke içinde yerinden edilme, çağdaş dünyanın en trajik fenomenlerinden birini oluşturmaktadır. Çünkü ülke içinde yerinden edilmiş olan insanlar, çoğunlukla şiddetli çatışmaların neden olduğu ağır insan hakları ihlallerinden kaçmaktadırlar. Aynı zamanda ülke sınırları dışına çıkamayan bu insanlar ciddi zorluklarla yüzleşmek zorunda kalırlar. Örneğin ülke içinde yerinden edilen insanların sosyal ve kültürel bağları kopmakta, aileleri parçalanmakta, güvenilir iş ilişkileri sonlanmakta, eğitim ve sağlık olanakları azalmakta, gıda ve barınma gibi hayati ihtiyaçlara erişimleri ise engellenmektedir. Benzer şekilde ülke içinde yerinden edilmiş bireylerin uluslararası yardıma erişimleri oldukça sınırlıdır. Uluslararası hukuka göre

²⁸⁷ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Global Trends, Forced Displacement in 2019, s. 2-6

²⁸⁸ Elisabeth Rehn & Ellen J. Sirleaf, Women, War, and Peace: The Independent Experts’ Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women’s Role in Peace-building, United Nations Development Fund for Women (UNIFEM), 2002, New York, s. 19

zorla yerinden edilmiş kişilerin korunması her şeyden önce buldukları ülkenin sorumluluğundadır. Yani insani yardım kuruluşlarının yerinden edilmiş bireylere yardımı ancak ev sahibi ülkenin izniyle mümkün olmaktadır. Son yıllarda uluslararası toplum, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin içinde buldukları kötü durumun giderek daha fazla farkına varmakta ve onların ihtiyaçlarını karşılamak adına adımlar atmaktadır. Çeşitli yardım programları oluşturan sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra BM tarafından ülke içinde yerinden edilmiş insanların korunmasına yönelik uygun normların geliştirilmesi de söz konusudur.²⁸⁹ Ancak en nihayetinde ülke içinde yerinden edilmiş birçok insan, uluslararası kuruluşların koruması olmadan ve içerisinde pek çok tehlikeyi barındıran kamplarda yaşamak zorunda kalmaktadırlar. Örneğin Angola'daki bir grup yerinden edilmiş çiftçinin, bazı boş binalarda veya tarlalarda bir araya gelerek yiyecek temin ettikleri, insani yardım çalışanları tarafından belirtilmektedir. Yerinden edilmenin diğer bir şekli ise, kişilerin savaş ve şiddet nedeniyle ülkelerini terk etmeleri durumudur. Uluslararası hukukta çoğunlukla mülteci ve sığınmacı olarak tanımlanan kişiler, aynı zamanda zorla yerinden edilmiş kişileri oluşturmaktadır. BM Mülteciler Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesinde tanımlandığı şekliyle mülteci; dini, ırkı, milliyeti, belli bir toplumsal gruba üyeliği veya siyasi görüşleri nedeniyle zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin sınırları dışına giden ve buradan söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen veya dönemeyen kişi anlamına gelmektedir. Sığınmacılar ise BMMYK tarafından uluslararası alanda mülteciler gibi koruma arayan ve başvuruda bulunduğu ülkenin yetkili makamlarınca başvurusu henüz sonuçlanmamış kişiler için kullanılmaktadır. Yani sığınmacılar, resmi olarak mülteci statüsü almamış kişileri ifade etmektedir.²⁹⁰ BMMYK'nın 2019 verilerine göre ise, dünyada 26 milyon mülteci, 45,7 milyon ülke içinde yerinden edilmiş insan ve 4,2 milyon ise sığınmacı bulunmaktadır. Bu rapora göre kadınlar ve çocuklar dünya genelinde yerinden edilmiş nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.²⁹¹

Tüm savaşlarda olduğu gibi, yerinden edilmenin de belirli toplumsal cinsiyet boyutları bulunmaktadır. Cinsiyet ilişkileri tipik olarak iktidara eşit olmayan erişim veya güç dağılımı ile karakterize edilmektedir. Cinsiyet ayrımcılığının çok yaygın olduğu

²⁸⁹ UN Nations, Economic and Social Council, The Guiding Principles on Internal Displacement, 11 February 1998, s. 2-3

²⁹⁰ Elisabeth Rehn & Ellen J. Sirleaf, a.g.e., s. 20-21

²⁹¹ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), a.g.e.

düşünüldüğünde, silahlı çatışmaların diğer dinamiklerinin de toplumsal cinsiyet ilişkilerinden etkilenmesi söz konusudur. Daha spesifik olarak, cinsiyetlendirilmiş silahlı çatışmalarda kadınların ve erkeklerin faaliyetleri birbirinden farklıdır. Savaş zamanlarında kaynakların edinimi ve kontrolünde veya çatışma sonrası karar alma süreçlerinde kadınlar ve erkekler farklı roller üstlenmektedirler. Örneğin savaş zamanlarında erkekler, çoğunlukla askere alınan ve bu nedenle de savaş sırasında öldürülen veya yaralanan nüfusu oluşturmaktadırlar. Ancak kadınlar, söz konusu dönemde savaşın ana kurbanları haline gelmektedirler. Kadınların savaşın kurbanı olmaları ise ya doğrudan ölümler ve kayıplar olarak ya da dolaylı yoldan aile ve toplum yapılarının parçalanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda cinsiyet eşitsizlikleri silahlı çatışma dönemlerinde daha da şiddetlenmektedir ve çatışma sonrası yeniden yapılandırma sırasında da devam etmektedir. Hem kadınlar hem de erkekler savaş suiistimalleriyle baş etmek zorunda kalırlar ve bu sırada çeşitli kayıplara uğrarlar. Bu kayıpların etkisi ise farklı şekillerde yaşanır ve kadınlar bu durumdan genellikle orantısız bir şekilde etkilenirler. Devletler ve sivil toplum kuruluşları, özellikle silahlı çatışmalar sırasında ve sonrasında kadınların insan hakları ihlallerinin artmasıyla mücadele etmede yavaş kalırlar. Karar vericiler bazen cinsiyet ayrımcılığını pekiştirici faaliyetlerde bulunurlar ve hatta kadının insan haklarının ihlal edilmesine yardımcı olurlar. Özellikle son yıllarda gerçekleştirilen savaşlarda sürdürülen etnik temizlik ve soykırım politikalarında kadınların hedef alınmaları bu durumun bir göstergesidir. Dolayısıyla savaş zamanlarında sivil nüfusu oluşturan kadınların ve çocukların, şiddetten kaçmayı tercih etmeleri daha olasıdır. Yapılan araştırmalar da kadınların ve çocukların mülteci kamplarının yüzde 80'ini oluşturduklarını göstermiştir. Bu da belirli politikalar çerçevesinde kadınların ve çocukların savaşlarda hedef oldukları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Yerinden edilmiş nüfusun çoğunluğunu oluşturan bu kadınlar, bakmakla yükümlü oldukları çocuklarıyla birlikte evlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Savaşın neden olduğu panik ve kaos ise kadınların cinsiyet rollerinde ve sorumluluklarında birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Savaş sırasında eşlerini kaybeden kadınlar, aile reisi konumuna yükselmişlerdir. Bu süreçte kadınlar ağır ev işlerinin yanında hem gelir getirici faaliyetlerde bulunmuşlardır hem de aile bireylerinin bakımını üstlenmişlerdir. Çoğu yerinden edilmiş kadın, su, yiyecek, yakacak odun, ilaç ve diğer

malzemeleri bulmak için uzun mesafeleri kat etmek zorunda kalmıştır. Bunu yaparken ise genellikle yaralanma, ölüm ve cinsel şiddete uğrama riskiyle karşılaşmışlardır.²⁹²

Rehn ve Sirleaf'ın "Women, War, and Peace" (2002) adlı kitaplarında belirtildiği gibi hangi savaş veya silahlı mücadele olursa olsun (Guatemala ve El Salvador'daki geçmiş iç savaşlar ya da eski Yugoslavya'daki soykırım gibi), savaşların etkileri kadınlar için acı verici bir şekilde benzerlik taşımaktadır. Örneğin, Bosna'daki kadınlar, savaş sırasında götürüldükleri kamplarda tecavüze uğramışlardır ya da Ruanda'daki kadınlar, kasıtlı olarak HIV/AIDS virüsüne enfekte edilmişlerdir. Dolayısıyla savaş zamanlarındaki kadınların hikayeleri ve deneyimleri birbirinden farklı olsa da paylaştıkları acılar benzerlik göstermiştir. Kadınlar yalnızca hayatlarını tehdit eden saldırılar ve şiddet nedeniyle değil; aynı zamanda kaynaklara erişimlerinin engellenmesi, sağlık ve eğitim hizmetlerinin aksaması gibi pek çok sorunla da yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, yoksulluk nedeniyle gıdaya erişimleri olmayan kadınlar, çoğunlukla cinsel şiddete göz yummuşlardır. Özellikle mülteci kampları kadınlar için tehlikeli yerler haline gelmiştir. BM ve çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından oluşturulan kamplarda, cinsiyet ayrımcılığının pekiştirildiği, araştırmacılar tarafından gözlemlenmiştir.²⁹³ Rita Manchanda'ya göre kamplara yerleşen kadınların bireyselliği ve vatandaşlık hakları buradaki kuruluşlar tarafından görmezden gelinmiştir ve kadınlar kendilerini temsil edememişlerdir. Manchanda, mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin oluşturduğu kamplarda kadınların 'homojen kurbanlar' olarak kategorize edildiklerini savunmuştur. Ona göre yerinden edilmiş kadınların deneyimleri, uluslararası kuruluşların da yardımlarıyla aynılaştırılmıştır. Manchanda gibi yerinden edilmiş nüfusları ziyaret eden pek çok araştırmacı, kadınların gittikleri kamplarda kendilerini güvende hissetmediklerini ve temel ihtiyaçlara erişemediklerini rapor etmişlerdir.²⁹⁴ Örneğin çoğu kampta yeterli güvenlik görevlisinin ve kadın personelin bulunmaması bunun bir göstergesidir. Ayrıca bazı insani yardım çalışanlarının yerinden edilmiş kadınlara yönelik cinsel şiddette bulunmaları da söz konusu araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Rehn ve Sirleaf, 2002 yılında ziyaret ettikleri Gine, Sierra Leone ve Liberya'daki

²⁹² Charlotte Lindsey, Women and War: Women Facing War, International Committee of the Red Cross (ICRC), October, 2001, s. 65-66

²⁹³ Golie G. Jansen, Gender and War: The Effects of Armed Conflict on Women's Health and Mental Health, *Affilia: Journal of Women and Social Work*, Vol. 21, No. 2, Summer-2006, s. 139

²⁹⁴ Rita Manchanda, Gender Conflict and Displacement: Contesting 'Infantilisation' of Forced Migrant Women, *Economic and Political Weekly*, Vol. 39, No. 37, September 2014, s. 4179

kamplarda bulunan barış görevlilerinin ve insani yardım çalışanlarının, buradaki kadınlara cinsel şiddette bulduklarını öğrenmişlerdir. Belirttiklerine göre bazı görevliler, cinsel hizmet karşılığında kadınların yiyecek temin etmelerine ve sağlık hizmetlerinden yararlanmalarına izin vermişlerdir. Dolayısıyla ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin veya mültecilerin oluşturdukları kamplarda kadınların insan hakları pek çok şekilde ihlal edilmiştir.²⁹⁵ Bir başka örnek vermek gerekirse Tanzanya'da bekar kadınlar için oluşturulan parlak turuncu çadırlar, buradaki kadınların tecavüze uğramalarını kolaylaştırmıştır. Keza ailenin tüm sorumluluğunu üstlenen kadınların, yakacak odun aramak için kamplardan ayrıldıkları zamanlarda tecavüze uğradıkları da araştırmacılar tarafından sıkça dile getirilmektedir.²⁹⁶

Öte yandan savaş ve şiddet ortamının kadın ve çocukların sağlığı üzerinde fiziksel, ruhsal ve sosyal etkileri bulunmaktadır. Özellikle erkeklerin yokluğunda kadınların, ailenin tüm sorumluluğunu üzerine almaları, onların pek çok sorunla karşılaşmalarına yol açmıştır. Kadınlar, yerinden edilmenin olumsuz etkilerinin yanı sıra cinsiyetleri nedeniyle ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda kadınlar, eğitim ve sağlık alanlarında, aile ve toplum içerisinde yaşamın olumsuz boyutlarını deneyimlemişlerdir. Zorla yerinden edilen kadınlar, travmatik yolculuk deneyimleri, yasal statü kazanmak için uzun süre bekleme, kültürel sorunlar, dil sorunu, beslenme ve diğer sosyal hizmetlere erişimlerinde sorunlar yaşamışlardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tecavüz, insan ticareti, toplumsal cinsiyet temelli şiddet, cinsel yolla bulaşan hastalıklar, yaralanma ve ölümler, kadınların yerinden edilme zamanlarında karşılaştıkları riskleri oluşturmuştur. Sığınmacı ve mülteci kadınların sağlık sorunlarına baktığımız zaman kadınlar; HIV/AIDS dahil tüm cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, beslenme bozuklukları, fiziksel ve cinsel şiddet, istenmeyen hamilelikler veya riskli hamilelikler sonucu gerçekleşen düşükler, toplumsal olarak dışlanma, depresyon, kaygı bozuklukları gibi sorunlarla karşılaşmışlardır. Üstelik kadınların gittikleri bölgenin sağlık hizmetlerine erişimlerinin olmayışı ya da dil ve kültür engeli nedeniyle bu hizmetlerden yararlanamamaları da söz konusudur. Keza sağlık personellerinin buradaki bireylere karşı uygunsuz davranışlarda bulunmaları veya ayrımcılık uygulamaları da kadınların sağlık hizmetlerine erişimlerinde sorun olmuştur. Kadınların, yerinden edilmeye birlikte

²⁹⁵ Elisabeth Rehn & Ellen J. Sirleaf, a.g.e., s. 24-26

²⁹⁶ Charlotte Lindsey, a.g.e., s. 66

yaşadığı bu sağlık sorunları ise, Dünya Sağlık Örgütü tarafından tanımlanmıştır. Buna göre ‘kadın sağlığı’, kadının beden, ruhen ve sosyal yönlerden tam olarak iyi olması anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle kadın sağlığı, psiko-sosyal ve politik faktörler, insan hakları, yasalar ve mevcut sağlık hizmetleri gibi pek çok faktörden etkilenmektedir. Yerinden edilme ise yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden ötürü kadın sağlığını tehdit etmektedir.²⁹⁷ Sonuç olarak savaş travmalarının ve hak ihlallerinin etkileri çoğu zaman fark edilmemektedir. Silahlı çatışma sırasında ve sonrasında cinsel şiddete ve çeşitli ayrımcılığa maruz kalan kadınlar için adaleti yasal yollarla sağlamak ise oldukça zorlaşmaktadır. Özellikle kadınların, uluslararası kuruluşlar tarafından yasalar aracılığıyla ‘kurban’ olarak nitelendirilmeleri, toplumsal cinsiyet temelli şiddetin anlaşılmasına yol açmaktadır. Bu nedenle kadınların savaşı farklı şekillerde deneyimlediklerini ve savaşın her bir kadın için farklı sonuçları olduğunu anlamak oldukça önemlidir.

2.5. KADINLARIN SAVAŞ ZAMANLARINDA ZORLA ÇALIŞTIRILMASI VE KÖLELEŞTİRİLMESİ

Zorla çalıştırma, eski çağlardan günümüze değin varlığını farklı formlar altında koruyan ve küreselleşen dünyada halen önemli bir gündem maddesi olan bir sorundur. İnsan onuruna aykırı bir uygulama olan zorla çalıştırma, uluslararası insan hakları belgelerinin hemen hepsinde yasaklanmıştır. Zorla çalıştırma bu belgelerin bazılarında, angarya²⁹⁸ ve kölelik tabirleriyle, bazılarında ise, çalışma hürriyeti ya da iş seçme özgürlüğü gibi soyut kavramlarla birlikte ele alınmıştır. Temel amaçları insan hakları ihlallerini önlemek olan bazı kuruluşlar, zorla çalıştırma, angarya ve köleliği yasaklayan kararların yer aldığı birçok uluslararası belgeyi hazırlayıp, ilan etmişlerdir. Bunlardan bazılarını; 1926 Kölelik Sözleşmesi (Milletler Cemiyeti), 1930 Zorunlu Çalışma Sözleşmesi (Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)), 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi

²⁹⁷ Libby T. Arcel & Marianne C. Kastrup, War, Women, and Health, NORA, Vol 12, No. 1, 2014, s. 40-46; Kumru Kurtuldu & Ebru Şahin, Göçün Kadın Yaşamı ve Sağlığı Üzerine Etkileri, Ordu Ün. Hemşirelik Çalışmaları Dergisi, Aralık 2018; 1(1), s. 37-45

²⁹⁸ Angarya, bir kimseye veya bir topluluğa zorla, ücret verilmeden yaptırılan iş anlamına gelmektedir. Zorla çalıştırma ve angarya sık sık karıştırılan kavramlardır. Buna göre zorla çalıştırma ücretin hem ödendiği hem de ödenmediği durumlar için geçerlidir. Yani zorla çalıştırma kapsayıcı ve genel bir tanıma sahiptir. Bkz. Çağla Ü. Ulutaş & T. Ulutaş, Angarya ve Zorla Çalıştırma: Uluslararası Düzenlemeler ve Yüksek Mahkeme Kararları Işığında Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 8, Sayı 40, 2015, s. 327-328

(BM), 1957 Zorunlu Çalışmanın Kaldırılmasına Dair Sözleşme (ILO) vb. olarak sıralayabiliriz. Örneğin, 1926'da imzalan Kölelik Sözleşmesi'ne taraf olan devletler, zorunlu veya zorla çalıştırmaya başvurmanın, kendi egemenliklerine, yargı yetkilerine veya vesayet altına alınan toprakları açısından ağır sonuçları olabileceğini kabul etmişlerdir. Bu doğrultuda taraf devletler, zorla çalıştırmayı önlemek için gerekli tüm önlemleri almayı taahhüt etmişlerdir. Sözleşmede zorla çalıştırma, köleliğe benzer koşullara sahip bir durum olarak düşünülmüştür. Sözleşmenin köleliğe yönelik yaptığı tanıma bakıldığında kölelik, mülkiyet hakkına ilişkin yetkilerin herhangi birinin veya tamamının üzerinde kullanıldığı bir kişinin statüsü olarak tanımlanmıştır. Diğer bir ifadeyle Sözleşmede kölelik, bir kişinin hürriyetinin elinden alınması durumu olarak kabul edilmiştir. Zorla çalıştırma ve köle (insan) ticareti ise köleliği oluşturan koşullar olarak yasaklanmıştır. Zorla çalıştırmaya yönelik en önemli gelişme ise 1919 yılında temelleri atılan ILO'nun 1930 yılında aldığı 29 Sayılı Zorunlu Çalışma Sözleşmesi kararı olmuştur. Sözleşme ile zorla çalıştırmanın hem tanımı yapılmış hem de yasaklanmasına yönelik normlar geliştirilmiştir. Sözleşmede zorla veya zorunlu çalıştırma, bir kişiden herhangi bir 'ceza tehdidi' altında talep edilen ve söz konusu kişinin yapmaya 'gönüllü olmadığı' tüm işler veya hizmetler olarak tanımlanmıştır. Tanımdan da anlaşılacağı gibi zorla çalıştırma, kişinin rızası dışında, yapmak zorunda bırakıldığı işler anlamına gelmektedir. Örneğin bir kişinin cinselliğinin bir başkasının taleplerini karşılamak için kontrol edilmesi, savaş ve sömürgecilik dönemlerinde oluşturulan kamplarda insanların çalıştırılması veya 'truck sistemi' olarak da bilinen durumlarda insanların yemek (vb. şeyler) karşılığında tarlalarda çalıştırılmalarını gösterebiliriz.²⁹⁹

Öte yandan zorla çalıştırma, devletlerin idari sistemleriyle de yakından ilgilidir. Genellikle demokrasiyle yönetilen ülkelerde neredeyse hiç zorla çalıştırma uygulamalarıyla karşılaşılmazken; otoriter rejimlerde zorla çalıştırma bizzat devlet tarafından insanlara yüklenmiştir. Özellikle savaş zamanlarında sıklıkla zorla çalıştırma sistemleriyle karşılaşılmaktadır. İnsanlar savaş sırasında veya toprakları işgal altındayken mevcut koşullarda kabul etmeyecekleri bazı işleri veya hizmetleri yerine getirmek için

²⁹⁹ Patrick Belser, Forced Labour and Human Trafficking: Estimating the Profits, Declaration 42, International Labour Office, Geneva, Mach 2005, s. 1-2; Süleyman Özdemir, Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları Journal of Social Policy Conferences, 2011, s. 182-185

psikolojik ve fiziksel şiddete maruz kalmışlardır.³⁰⁰ Bu nedenle ILO, zorla çalıştırmanın büyüklüğünü tahmin etmek amacıyla bir tipoloji oluşturmuştur. Buna göre zorla çalışma üç şekilde gerçekleşmektedir. İlki, devlet veya silahlı kuvvetler tarafından veya isyancı gruplar tarafından insanlara dayatılan işlerden oluşmaktadır. Örneğin zorunlu hapisane işleri bu kapsamda yer almaktadır. İkincisi, özel temsilciler tarafından insanların fuhuşa ve diğer ticari cinsel faaliyet biçimlerine zorlanmaları durumlarıdır. Üçüncüsü ise, özel temsilciler ve seks endüstrisi dışında kalan sektörlerdeki işletmeler tarafından dayatılan tüm ekonomik sömürü yöntemleridir. Bunlar da tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde ya da yasa dışı faaliyetlerde insanların zorla çalıştırılmalarını içermektedir.³⁰¹ Konu çerçevesinde bu bölümde son iki türden elde edilen veriler savaş ve kadın bağlamında ele alınacaktır.

Küresel çapta çok büyük yıkımlara sahne olan savaşlar, yaşanan can ve mal kayıplarının yanı sıra, toplumsal yaşamı çok derinden etkileyen yeni kavram ve olguların da oluşmasına yol açmıştır. Savaşa dahil olan tüm ülkelerde (özellikle I. ve II. Dünya Savaşları yıllarında) üretimde ağırlıklı olarak görev alan erkeklerin, savaş zamanı orduya katılmalarıyla birlikte, toplumsal hayatın devamı, ordunun, kamunun ve vatandaşların ihtiyacı için kadınların üretim faaliyetlerine katılmalarını sağlamıştır. Sanayi tesislerinden tarım faaliyetlerine, hizmet sektöründen ordu görevlerine kadar birçok alanda kadın emeğine olan ihtiyaç artmıştır. Hükümetler, ilgili kurumlar ve medya aracılığıyla kadınları, çalışmaya teşvik etmişlerdir. Ancak savaş zamanı işgücü endüstrisine dahil olan kadınlar çeşitli sorunlarla karşılaşmışlardır. Örneğin, I. Dünya Savaşı yıllarında kadınlar, torna operatörleri, öğütücüler, vinç operatörleri, uçak yapımı gibi savaş endüstrisinde, ağır şartlarda çalışmaya başlamışlardır. Silah endüstrisi gibi çeşitli alanlarda çalışmaya başlayan kadınların işe alımları ise hükümetleri tarafından gerçekleştirilmiştir. I. ve II. Dünya Savaşları yıllarında Batı Avrupalı devletler, birtakım yasalar ve programlar aracılığıyla kadınların çalışmalarını zorunlu hale getirmişlerdir. Örneğin Büyük Britanya hükümeti, kadınların zorla askere alınmalarına yönelik adımlar atmıştır. Mart 1941'de 20 ila 24 yaş arasındaki 1,2 milyon kadının savaş işçiliği yapmaları, söz konusu hükümet tarafından kararlaştırılmıştır. Keza Nazi rejimi sırasında

³⁰⁰ Beth Herzfeld, *Slavery and Gender: Women's Double Exploitation*, Gender, Trafficking and Slavery, ed. Rachel Masika, Oxfam Focus on Gender, 2002, s. 50-52

³⁰¹ Patrick Belser, a.g.e., s. 3

da Almanya'daki kadınların işgücündeki sayısı hiçbir zaman azaltılmamıştır. Hatta 25 yaşın altındaki evlenmemiş kadınların, tarımda ve ev hizmetlerinde zorunlu çalışmalarını gerektiren bir yıllık programlar hazırlanmıştır. Bunların yanı sıra savaş sonrasında erkekler, silahlı kuvvetlerden döndüklerinde kadınların istihdamı her alanda azaltılmıştır. Kadınlar, savaş zamanı işlerinde de erkeklerle eşit ücret karşılığında çalışmamışlardır.³⁰² Dolayısıyla I. ve II. Dünya Savaşları sırasında bazı hükümetlerin, kadın vatandaşlarını birtakım yasalarla çalışmaya zorladıklarını söyleyebiliriz. Ancak işgal edilen bölgelerdeki kadınların çalışma şekli bahsedilen olaylardan oldukça farklı gelişmiştir. Silahlı çatışma ve köleleştirmenin bir araya gelmesi, savaş zamanı kadınlara yönelik kölelik sistemlerinin kurulmasına yol açmıştır. Geçtiğimiz son yüz yıl, savaş zamanı ele geçirilen düşmanların köleleştirilmesine veya zorla çalıştırılmasına yönelik birçok olaya sahne olmuştur. Gerek eski savaşlarda gerekse de yeni savaşlarda kadınlar, işgal kuvvetleri tarafından zorla çalıştırılmıştır. Örneğin II. Dünya Savaşı sırasında Japon ordusu, on binlerce kadını 'rahatlama kadınları/birlikleri' (comfort women) olarak köleleştirmiştir.³⁰³ Sierra Leone, Uganda, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve eski Yugoslavya'daki iç çatışmalarda da kadın köleliğinin yaygın biçimlerine rastlanılmıştır. Bu durumda kadınların savaş zamanlarında zorla çalıştırılmaları, gizli bir köleleştirme şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde modern köleleştirme olarak da anılan bu durum, genellikle kadınların cinsel hizmet vermeye zorlanmaları sonucunda ortaya çıkmaktadır.³⁰⁴ Bu anlamda Japon ordusu tarafından kurulan 'rahatlama birlikleri' sistemi ve eski Yugoslavya UCM'de görülen 'Foça Davası' konunun anlaşılması açısından önemli bir bakış açısı sunmaktadır.

Kölelik kavramı çoğunlukla zorla çalıştırma veya özgürlükten yoksun bırakmayla eşdeğer sayılmaktadır. Cinsel özgürlük de bir kişinin mülkiyet hakkına bağlı olan bir güç anlamına gelmektedir. Bu nedenle başka birinin cinselliğini kontrol etmek ve kullanmak hem zorla çalıştırmaya hem de köleleştirmeye işaret etmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında Japon ordusu tarafından oluşturulan 'rahatlama birlikleri' de belirttiğimiz kontrol biçimlerini birleştirmiştir. Kurulan sistem ile Japon ordusu, bir yandan

³⁰² Mildred A. Jolner & Clarence M. Welner, Employment of Women in War Production, Reports and Analysis Division, Bureau of Employment Security, Bulletin, July 1942, s. 4-6

³⁰³ Hatice Çelik, a.g.e., s.517-540

³⁰⁴ Patricia V. Sellers, Wartime Female Slavery: Enslavement, Cornell International Law Journal, Vol. 44, 2011, s. 115-116

kurbanlarının hareket özgürlüğünü kısıtlarken, diğer yandan onları cinsel hizmet vermeye zorlamıştır. Böylelikle Japon ordusu, uluslararası hukuku ihlal eden bir modern kölelik sistemi kurmuştur. Daha önceki bölümlerde de ele alınan Nanjing Katliamı, Japonya'nın II. Dünya Savaşı yıllarında Çin'e karşı açtığı savaş sırasında gerçekleşmiştir. Nanjing Katliamı sırasında Japon ordusunun, işgal edilen bölgelerde geniş çaplı cinsel şiddet uygulaması, uluslararası toplum tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Japon İmparatorluğu'nun bu durum karşısında aldığı önlem ise, işgal topraklarında 'rahatlama istasyonlarının' kurulması yönünde olmuştur. Düşman bölgelerden alınan kadınlar ise bu istasyonlarda zorla çalıştırılmışlardır. 1995'te yayınlanan 'Comfort Women' adlı kitabının yazarı olan Yoshiaki Yoshimi tarafından ortaya çıkarılan belgeler sayesinde ise tarihte yaşananların sadece kadınlara yönelik cinsel saldırıdan ibaret olmadığı anlaşılmıştır. Bu belgelerden biri 'askeri konfor istasyonlarında çalışmak üzere kadınların işe alınmalarına ilişkin konular' başlıklı bir belgedir. 4 Mart 1938'de oluşturulan belgede, ordunun onurunu korumak ve toplumsal sorunlardan kaçınmak için azami özen gösterilerek, kadınların 'işe' alınmaları gerektiği Japon hükümeti tarafından belirtilmiştir. Ayrıca Japon ordusu bu istasyonlardaki kadın sayısını arttırmak için her türlü güç ve şiddeti kullanmışlardır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise oluşturulan Tokyo Mahkemesinde bu suçlar, cinsel şiddet suçları kapsamında yargılanmıştır. Başka bir ifadeyle Mahkeme, failleri zorla çalıştırma ve köleleştirme suçlarıyla yargılamamıştır. Bunun en önemli sebebi, Japon ordusunun rahatlama sistemleriyle ilgili birçok belgeyi imha etmesidir. Tarihteki diğer bir önemli olay ise eski Yugoslavya savaş suçularının yargılandığı davalardan biri olan Foça Davasıdır. Çünkü eski Yugoslavya UCM, insanlığa karşı suç olarak köleleştirme ve zorla çalıştırma suçlarından mahkumiyete karar veren ilk uluslararası ceza davasına sahne olmuştur. Foça Davasında, EYUCM savcıları, Bosnalı Müslüman kadınların Foça belediyesi tarafından gözüaltına alınmaları, tecavüze uğramaları ve cinsel işkence görmelerinden ötürü, Bosnalı Sırp askeri liderlerinin sorumlu olduğunu ilan etmiştir. Ayrıca Mahkeme, Bosnalı Sırp askerlerin, kurbanlarının bir kısmını köleleştirecek kadar ileri gittiklerini de belirtmiştir. EYUCM tüzüğü köleleştirmeyi, insanlığa karşı suç olarak tüzüğün 5. maddesinde tanımlamıştır. Dolayısıyla Bosnalı Sırp askerler, kadınları köleleştirme suçundan yargılanmışlardır. Bu davanın isimlerinden biri de Dragoljub Kunarac'tır. Kunarac, insanlığa karşı suç olarak hem tecavüz hem de köleleştirmeye suçlanmıştır. Aynı zamanda Kunarac ve diğer

isimlerin, cinsel köleliğe zorladıkları kadınlara zorla ev işçiliği yaptırdıkları da davada belirtilmiş ve bu isimlerin mahkumiyetine karar verilmiştir.³⁰⁵ Sonuç olarak bahsi geçen olaylar kadınların, savaş zamanlarında farklı şekillerde zorla çalıştırıldıklarını ortaya çıkarmıştır. Kadınlar ya hükümetleri ya da işgalci kuvvetler tarafından farklı koşullar ve uygulamalar yoluyla zorla çalıştırılmışlardır. Her bir kadının bu süreçteki deneyimi farklı olsa da insanlık suçlarına maruz kalmaları yönünden ortak bir noktaya sahiptirler. Yukarıda bahsettiğimiz olgular doğrultusunda kadınların savaş sırasında ve bitiminde etnik, dini ve ulusal kimlikler, savaş söylemleri, cinsel şiddet, kadın sağlığı, yerinden edilme ve zorla çalıştırma gibi pek çok sorunla baş etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Ancak kadınların savaş zamanı rollerinin kapsamlı bir şekilde ele alınması açısından kadınların savaşçı kimliklerine de feminist yaklaşımlar doğrultusunda değinilmesi gerekmektedir. Çünkü, savaş çalışmalarında kadına yer vermek, savaşı bir de kadınlar açısından değerlendirmek anlamına gelmektedir. Bu durumda kadınların sadece 'kurban' olmadıkları ve savaşı farklı şekillerde tecrübe ettikleri anlaşılacaktır.

3. SAVAŞÇI KADIN KİMLİKLERİNİN FEMİNİST ANALİZİ

Christine Sylvester'a göre feminizm, sosyal bilimlerde uzun bir süre boyunca barış ve şiddetsizlikle ilişkilendirilmiştir. Ancak Sylvester, her geçen gün artan feminist çalışmalar sayesinde bu algıların değiştiğini savunmuştur. Çünkü feminist çalışmalar, kadının barışçıl; erkeğin ise şiddet yanlısı olduğu ikilemelerine meydan okumuştur. Toplumsal cinsiyet ve silahlı mücadeleler üzerine yapılan araştırmalar kadının ve erkeğin, toplumsal düzenin farklı noktalarında konumlandırıldıklarını ortaya koymuştur. Kadınlar özel alana; erkekler ise kamusal alana ait varsayılmışlardır. Ancak Üçüncü Dalga Feminizm ile kadınları sınırlayan ve baskı altında tutan mikro konular sorgulanmaya başlanmıştır. Böylece toplumsal değişimi sağlayacak, bilinçlenmeyi arttıracak eylemlerin ve eğitimin yaygınlaşması sağlanmıştır. Feminizmin söz konusu dönemden itibaren Batı Avrupa özelinden çıkarak dünyadaki tüm kadınların farklı deneyimlerini içermeye başlaması, savaş ve güvenlik gibi konulara karşı bakış açısını da değiştirmiştir. Bu tür feminist çalışmalar çerçevesinde kadınlar savaşan rollerde gözlemlenmiş ve kadınların savaş ve şiddetten dışlandıklarına dair görüşlere karşı çıkmıştır. Özellikle post-kolonyal

³⁰⁵ Carmen M. Argibay, *Sexual Slavery and the Comfort Women of World War II*, *Berkeley Journal of International Law*, Vol. 21, No. 2, 2003, s. 375-386; Patricia V. Sellers, a.g.e, s. 117-128

feminizmle savaş ve toplumsal cinsiyet analizleri, Batı varsayımlarından uzaklaşmış ve bu analizlere farklı kadın deneyimleri eklenmiştir. Bu anlamda savaşa ve kadınların savaşçı kimliklerine feminizm açısından bakmak, bu farklılıkları görmek anlamına gelmektedir. Çünkü farklı kültürlerdeki kadınların, ataerkil sistemin her türlü baskısına karşı verdikleri tepkilerin dereceleri de birbirinden farklıdır. Kadınların savaş zamanlarındaki aktif ve pasif direniş şekillerini görmek ve bunların çeşitliliğini ön plana çıkarmak bu nedenle önemlidir. Bu sayede kadınların deneyimleri homojenleştirilmemiş olacaktır.³⁰⁶ Ayrıca savaş ve toplumsal cinsiyet analizlerinin birçoğunda kadınların, savaş zamanı ikincil ve itaatkâr rollerde buldukları gözlemlense de bu tür feminist araştırmalar kadınların devlet dışı milliyetçi ordularda silahlı askerler olarak teşkilatlandıklarını da ortaya koymuştur. Latin Amerika, Filistin, Kuzey İrlanda, Güney ve Batı Afrika'daki kadınların savaş zamanı faaliyetlerine yer veren feminist çalışmalar da buradaki kadınların şiddet eylemlerinde bulduklarını ortaya koymuştur. Bu durum kadınların da tıpkı erkekler gibi savaşçı rollerde yer aldıklarını göstermiş ve savaş zamanlarında her zaman kurban olmadıkları yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır. Örneğin kadınların savaşçı kimliklerine yönelik araştırma yapan bazı feminist akademisyenler Silahsızlanma, Seferberliğin Kaldırılması ve Yeniden Entegrasyon (DDR)³⁰⁷ isimli barış programlarının, kadın askerlerin deneyimlerini görmezden geldiğini fark etmiştir. Bu programlar çerçevesinde silahsızlandırılan kadın askerlerin varlığı unutulmuş ve erkek askerlerin deneyimleri ön plana çıkarılmıştır. Özellikle savaş çalışmalarında ve medyada Somali, Haiti, Etiyopya, Kolombiya ve Güney Sudan³⁰⁸ gibi ülkelerde silah bırakan askerlerin 'sadece erkeklerden' oluştuğu algısı yaratılmıştır. Ancak feminist akademisyenlerin bu programlar üzerinde gerçekleştirdikleri detaylı çalışmalar sayesinde kadın askerlerin deneyimleri ortaya çıkarılmıştır.³⁰⁹

DDR programları, genellikle barış süreçlerinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu programlar temel düzeyde, savaşçı/asker kimselerin belirlenen merkezlerde gönüllü olarak silahsızlandırılması, savaş bölgelerinden askerlerin

³⁰⁶ Gunjate S. V, Shivaji M. Udgir, a.g.e., s. 284

³⁰⁷ Birleşmiş Milletler Barış Gücü tarafından oluşturulan stratejik programın ismidir.

³⁰⁸ United Nations Peacekeeping, <https://peacekeeping.un.org/en/disarmament-demobilization-and-reintegration> (E.T. 06.05.2021)

³⁰⁹ Niall Gilmartin, "Without Women, The War Could Never Have Happened": Representations of Women's Military Contributions in Non-State Armed Groups, International Feminist Journal of Politics, Vol. 19, No. 4, 2017, s. 456-459

arındırılması ve savaş sonrası yeniden entegrasyon süreçlerinin geliştirilmesine ilişkin durumları kapsamaktadır. DDR programlarıyla ilgilenen feminist akademisyenler, bu programlar çerçevesinde anlatılan hikâyelerde kadın askerlerden bahsedilmediğini ve bunun sonucunda ise kadınların savaş alanlarından dışlandıklarını bulmuşlardır. Bunlardan ilki, silahlı askerler olarak kadınların rolleri bu süreçte bir kenara itilmiş ve DDR programları içerisindeki cinsiyetçi tutumdan ötürü kadınlar, ‘savaşan aktörler’ konumundan uzaklaştırılarak, birer ‘takipçi’ haline gelmişlerdir. Buradaki ‘takipçi’ ifadesiyle, kadın savaşçıların ‘erkeğin yanında’ ve onları destekleyen rollerde yer aldıkları vurgulanmıştır. Aynı zamanda bu durum kadınların savaş zamanlarında sadece ‘kurban’ oldukları varsayımına da işaret etmektedir. İkincisi ise, erkekler açısından kadınların birer güvenlik tehdidi oluşturması nedeniyle kadınlar, DDR programlarında savaşçı/asker olarak tanımlanmamışlardır. Çünkü kadının kamusal alana adım atması, erkeğin gücünü ve üstünlüğünü tehdit etmiştir. Üçüncü olarak ise, DDR programları kadınların savaş zamanı faaliyetlerini, toplumsal cinsiyet rolleriyle tasvir etmiştir. Yani, erkekleri gerçek ve tek savaşçı/asker olarak betimlemek, kadınların çatışma zamanlarında öncelikli olmalarını engellemiştir. Bu durum uluslararası ilişkiler disiplinin geleneksel yaklaşımlarına da benzemektedir. Realizmin önemli isimlerinin söylemlerinde erkekler saldırgan, güçlü ve savaşçı kimliklerle anlatılmışlardır. Bu nedenle kadınlar genel olarak güvenlik süreçlerine dahil edilmemiş ve çoğu çatışmanın da mağduru sayılmışlardır. DDR programlarının kadını daha barışçıl olarak görmesi ise feminist akademisyenler tarafından eleştirilmiştir.³¹⁰ Örneğin Megan MacKenzie, cinsiyetlendirilmiş DDR programları tarafından geride bırakılan kadın savaşçıların/askerlerin raporlarını, ‘aşırı basitleştirilmiş belgeler’ olarak nitelendirmiştir. Çünkü MacKenzie kadınların savaş sırasındaki tarihsel katkılarının ve deneyimlerinin dışlanamayacağını savunmuştur. Ona göre kadınların savaşa katılımı ‘olağandışı’ değildir. Ayrıca geçmişten günümüze kadar olan tüm savaşlardaki kadınların deneyimlerinin evrensel olmadığı açıktır. Görünüşe göre savaş ve barış zamanlarında kadınların varlığını görmezden gelen hiyerarşik bir sistem bulunmaktadır.³¹¹

³¹⁰ Chris Coulter, Female Fighters in the Sierra Leone War: Challenging the Assumptions, *Feminist Review*, No. 88, 2008, s. 58

³¹¹ Niall Gilmartin, a.g.e.

MacKenzie, erkeklerin savaştığı ve kadınların barışı sağladığı toplumsal cinsiyet rollerine dair kanıtları bulmak için çatışma literatürüne bakmamızın yeterli olacağını savunmaktadır. Çünkü savaş genellikle kadınların kurban, seyirci veya ödül olarak yer aldıkları erkeksi bir mücadele alanı anlamında tanımlanmaktadır. Yardım kuruluşları, askeri operasyonlar ve barış programları da tarihsel olarak kadınların ve çocukların çoğu çatışmanın mağduru oldukları varsayımına dayanmaktadır.³¹² Bu nedenle kadınların şiddet uygulaması birçok toplumda ‘anormal’ karşılanmaktadır. Kavga ve şiddet eylemi daha çok erkek meşguliyeti olarak görüldüğü için, kadının kavga etmesi veya savaşması, toplum tarafından daha az kadınsı varsayılmakta ve kadının durumu ‘doğal’ kabul edilmemektedir. Ancak kadınlar savaşçı rolleriyle bu algıya meydan okumaktadırlar. Aslında birçok kadın, isyan hareketlerine katılmış ve devlet onaylı şiddette istihdam edilmiştir. Örneğin, ABD’de aktif görevli askeri personelin yüzde 14’ü kadınlardan oluşmaktadır. Keza Eritre’deki silahlı kuvvetlerin yaklaşık beşte birinin kadınlardan oluştuğu bilinmektedir. Bununla birlikte kadınların silahlı çatışmalara katıldıklarına ilişkin çok sayıda kanıt olmasına rağmen, popüler asker ya da savaşçı kavramı ‘erkek’ olarak kalmaktadır. Kadınların daha barışçıl oldukları fikri ise, gerçek savaşçıların nasıl olmaları gerektiğine dair düşüncelerimizi etkilemektedir. Bu nedenle toplum tarafından kadın savaşçıların, erkeğin rollerini ve davranışlarını üstlenmeleri gerektiğine inanılmaktadır. Böylece savaş sonrası silahsızlandırılan kadın savaşçıların kimlikleri unutulmaktadır. Çünkü kadınlar, ev-içine geri dönmekte ve savaşçı kimliklerini kaybetmektedirler. Sri Lanka’da yer alan Tamil Eelam Kurtuluş Kaplanları isimli ayrılıkçı örgüt içerisinde yer alan kadın askerler savaş sonrası dönemde geleneksel rollerine geri dönmüşlerdir. Oysa buradaki kadınlar, iç savaş sırasında örgütün üst kademelerinde yer almış ve var olan toplumsal cinsiyet rollerini tersine çevirmişlerdir. Öncelikle kadınlar kamusal alana geçmiş ve erkeklerle iletişim kurmaya başlamışlardır. Öte yandan savaş, kadınların bahsi geçen örgüte katılmalarını ve intihar saldırıları gibi çeşitli eylemlerde bulunmalarını sağlamıştır. Ancak savaş sonrasında bu kadınların savaşçı kimlikleri unutulmuştur.³¹³

³¹² Megan MacKenzie, *Securitization and Desecuritization: Female Soldiers and the Reconstruction of Women in Post-Conflict Sierra Leone*, Security Studies, Taylor & Francis Group, 2009, s. 247

³¹³ Hülya Savut Şimşek, *Etnik Terör ve Kadın İntihar Saldırganları: Tamil Eelam Kurtuluş Kaplanları*, Bursa Uludağ Ün. Yüksek Lisans Tezi (yayınlanmamış), Bursa-2019, s. 142-161

Kadınların bu tür şiddet eylemleri ise kendi toplumlarında farklı karşılanmıştır. Sri Lanka haricinde örneğin Sierra Leone, Liberya ve Peru gibi ülkelerdeki kadın askerler, sivil halk tarafından sık sık canavar, barbar, soğukkanlı ve acımasız olarak nitelendirilmişlerdir. Bu ülkelerdeki kadın askerler üzerinde çalışan feminist akademisyenler bu durumu, ‘genel kabul görmüş kadın davranışlarının ihlali’ olarak tanımlamışlardır. Susan McKay ve Dyan Mazurana 2004 yılında kadın askerlerle ilgili yaptıkları çalışmalarında savaşan güçlerdeki kadınların, erkeklerden daha kötü davranmaya zorlandıklarını bulmuşlardır. Diğer bir ifadeyle ordunun toplumsal cinsiyet rollerini benimsediği ve bu doğrultuda kadınları ‘asker (erkek)’ olmaya zorladıklarını belirtmişlerdir. Halbuki kadınlar düşünüldükleri gibi ‘barışçıl’ değildirler. Ayrıca kadın savaşçıların, erkeklerden daha korkunç olduklarına dair söylemler sadece bu durumdan etkilenen nüfus için geçerli değildir. Batı medyası da sıklıkla kadının savaşçı kimliğiyle ilgilenmiş ve bu kimlikleri yeniden üretmiştir. Örneğin Abu Ghraib Cezaevinde kadın askerlerin Iraklı mahkumlara işkence uyguladıkları görüntüleri veya Çeçen kadın intihar bombacılarının varlığı Batı medyası tarafından bir süre boyunca işlenmiştir. Bununla birlikte kadınların barışçıl, masum ve pasif kurbanlar oldukları fikri de bazı isyancı gruplar tarafından etkili bir stratejiye dönüştürülmüştür. Kadınlar belirli casusluk, katil veya kaçakçı görevlerinde yer almışlardır. Çeçen intihar bombalamalarında³¹⁴, kadınların potansiyel terörist olarak görülmedikleri algısından yararlanan gruplar, kadınları intihar saldırılarında görevlendirmişlerdir. Batı medyası Çeçen kadın intihar bombacılarını ‘öteki’ olarak tasvir etmiştir. Ancak Sierra Leone ve Liberya’daki kadın savaşçılar Batı medyası tarafından ‘cinselleştirilmiş’ bir dille anlatılmışlardır. Örneğin bir BBC makalesinde Liberya’daki bir kadın isyancı ‘Kara Elmas’ olarak isimlendirilmiş ve görünüşü cinselleştirilmiştir. Özellikle sömürge sürecinden geçmiş olan Üçüncü Dünya Ülkelerinde yer alan kadınlar, Batı medyası tarafından çoğunlukla ‘cinsel açıdan erişilebilir’ olarak tasvir edilmişlerdir. Bir başka deyişle kadınların savaşçı imajı, erkeklik idealleri üzerinden betimlenmiştir.³¹⁵ Şunu da belirtmekte fayda var, kadın savaşçılar hem medya hem de toplum tarafından ‘savaşmaya zorlanan kişiler’ olarak görülmüşlerdir. Yani anlatılan hikayelerdeki kadınların eylemleri kısmen erkekler tarafından ‘cezb edilmelerine’ bağlanmıştır. Kadınların eylemlerinin kendi tercihleri doğrultusunda

³¹⁴ Ayrıca bkz. Çiğdem Aydın Koyuncu, Chechen Female Suicide Bombers Within The Framework of Feminist IR (...), Alternatif Politika, Cilt 3, Sayı 2, Eylül 2011, s. 179-194

³¹⁵ Chris Coulter, a.g.e., s. 62-66

değil, eşlerinin ya da ailelerinin kendileri adına verdikleri kararlardan ötürü olduğu kabul edilmiştir. Kadınların, sevdikleri birinin ölümüne karşı intikam arzusuyla intihar saldırılarında bulunduğu bazı durumlar doğru olsa da kadınların bu yolu kendilerinin tercih ettiği göz ardı edilmemelidir.³¹⁶

Sonuç olarak burada vurgulanmak istenen nokta, bazı kadınların siyasi bir ifade aracı olarak şiddeti seçmesi değil; siyasi şiddete başvuran bu kadınların rolüne neden bu kadar az ilgi gösterildiğidir. Kadınlar savaş zamanlarında mülteci, yerinden edilmiş, savaşçı, şiddet mağduru veya barış aktivizminin bir parçası olarak savaşta yer alabilmektedirler. Bu nedenle söz konusu durumların birbirini dışlayan kategoriler olmadıkları söylenebilir. Bir kadın savaş sırasında hem yerinden edilebilir hem de gittiği yerde zorla çalıştırılabilir ya da iç savaş sırasında kaçırılan ve cinsel şiddete maruz kalan bir kadın, bulunduğu grupta savaşçı kimliği kazanabilir. Dolayısıyla savaşa toplumsal cinsiyet temelinde bakmak, kadınların savaş zamanı rollerini tersten okumak anlamına gelmektedir. Tarih öncesi Amazon kadın savaşçıları, köle ticareti dönemi Dahomey Krallığı, II. Dünya Savaşı yılları Sovyetler Birliği ya da Güney Amerika'dan Güney Asya'ya kadar meydana gelen iç çatışmalarda yer alan kadınların savaşçı kimliği günümüz feminist çalışmalarında önemli fenomenler olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla savaş ve çatışmayla ilgili anlatılarda kadınların neden yer almadıklarını sorgulamak çalışma açısından önemlidir. Savaşların nasıl olduğu, onlara neyin yol açtığı ve sonuçlarının neler olduğu hakkındaki söylemlerde kadınların varlığı araştırılmalıdır. Özellikle de kadınların dünya nüfusunun yarısını oluşturduğu gerçeğinden yola çıkılırsa, savaş çalışmalarında kadınların görmezden gelinmesi mümkün değildir. Bu nedenle çalışmanın ikinci bölümünde savaş toplumsal cinsiyet analizi yöntemiyle kapsamlı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece savaşların bir de kadınlar açısından okunması, onların farklı deneyimlerinin görünür kılınması hedeflenmiştir. Bu çerçevede, bu bölümde belirtilen savaş ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin Bosna örneği üzerinden detaylandırılması ve analiz edilmesi önemlidir.

³¹⁶ Joyce P. Kaufman, Kristen P. Williams, Women at War, Women Building Peace: Challenging Gender Norms, Kumarian Press, 2013, s. 1-3

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

POST-KOLONYAL FEMİNİZM AÇISINDAN BOSNA SAVAŞI VE SAVAŞIN TOPLUMSAL CİNSİYETLİ YAPISININ BİR ANALİZİ

Post-kolonyalizm, dünyanın daha önce sömürgeleştirilmiş bölgelerindeki toplumların, hükümetlerin ve halkların uluslararası ilişkileri nasıl deneyimlediklerini incelemektedir. Post-kolonyalizm, Batı bilgi ve iktidar biçimlerinin Batılı olmayan dünyayı nasıl ele algıladığıyla ilgilenmektedir. Teori küresel güç, servet birikimindeki eşitsizlikler ve bazı grupların neden diğerleri üzerinde bu kadar güç uyguladığını anlamaya çalışmaktadır. Özellikle de Doğu'nun Batı tarafından ötekileştirilmesi, Batı'nın rasyonel ve Doğu'nun ise ilkel olduğu söylemleri post-kolonyal akademisyenler tarafından eleştirilmektedir. Teori, sömürgeci ve işgalden kurtulmuş olan ulusların yaşayacağı kimlik sorunlarının ve kültürel dönüşümlerin tehlikeli sonuçları olabileceğini savunmakta ve çalışmalarında ırk, etnik köken, din gibi faktörleri dikkate almaktadır. Post-kolonyal teorinin toplumsal cinsiyet analizleri ise Batı dışı toplumlara yönelik kadın araştırmalarının yeni bir kanadını oluşturmaktadır. Post-kolonyal feminizm olarak adlandırılan bu feminist yaklaşım, Batı feminizminin Doğu'daki kadınların deneyimlerini izah etmeye çalışmasını, onları ötekileştirmesini ve homojenleştirmesini eleştirmektedir. Post-kolonyal feministlere göre Batı dışı toplumlardaki kadınların yaşam pratikleri ve maruz kaldıkları şartlar, Batılı orta sınıf beyaz kadınların pratiklerinden farklıdır. Başka bir ifadeyle post-kolonyal feministler Batı feminizminin (Batı Avrupa ve Kuzey Amerika) tarif ettiği kadın pratiklerinin tüm dünyadaki kadınların deneyimleriyle 'aynı' kabul edilemeyeceğini savunmaktadır.³¹⁷ Bu nedenle de farklı etnik kökene, ırka ve milliyete sahip olan bu kadınların problemlerine ışık tutmaya çalışmaktadırlar. Bu anlamda Bosna-Hersek'in II. Dünya Savaşı sonrası Yugoslavya'nın çok ırklı kalbini temsil etmesi ve 1990'ların başında etnik temizlik, yıkım ve toplu katliamlara sahne olması nedeniyle post-kolonyal feminist çalışmalara önemli bir alan sağlamaktadır. Tarihsel olarak pek çok devlet tarafından işgal edilmiş ve Balkanlar'da etnik olarak en karmaşık yapıya sahip olan Bosna-Hersek, Batı literatüründe Doğu'yu temsil etmiştir. 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı ise bu ayrımı daha da

³¹⁷ Ritu Tyagi, a.g.e., s.45-49; Sheila Nair, a.g.e. s.70-74

belirginleştirmiştir.³¹⁸ Batı basınında Bosna Savaşı genellikle ‘yüzyıllardır süren nefretin bir uzantısı’ olarak ele alınmıştır. Batılı yazında etnik farklılıklardan kaynaklanan bu savaşın, ‘kabile zihniyetinin bir ürünü’ olduğu ileri sürülmüştür. Aynı zamanda bu savaşta kadınlar, etnik temizlik ve soykırım politikalarının hedefleri haline gelmişlerdir. Ancak Batılı feministler de Batılı basından pek farklı davranmayarak, buradaki kadın sorunlarını homojenleştirmiştir. Batılı feminist yazında öteki olarak ele alınan bu kadınların deneyimleri, Doğu’da yaşayan tüm kadınların deneyimleriyle bir tutulmuştur.³¹⁹ Bu nedenle çalışmanın son kısmında Bosna Savaşı’nın Batılı yazında nasıl işlendiği araştırılarak, post-kolonyal feminist görüşler açısından bir analizi sunulacaktır. Bölümün ilk kısmında Bosna Savaşı’nın tarihsel arka planı anlatılarak, buradaki kadınların savaş öncesi rollerine bakılacaktır. İkinci bölümde ise Bosna Savaşı toplumsal cinsiyet, kimlikler ve cinsel şiddet bakımından değerlendirilecektir. Belirtmelidir ki verilen bilgilerde çoğunlukla Batı-Doğu ayrımları, ötekileştirme ve homojenleştirme kavramları vurgulanacaktır. Çalışmanın sonunda ise Bosna Savaşı’nın post-kolonyal feminizm ile bağlantısına ayrıntılı olarak değinilecek ve kadınların bu savaşta farklı deneyimlerine ve problemlerine ışık tutulacaktır.

1. 1992-1995 BOSNA SAVAŞI’NIN TARİHSEL KÖKENLERİ

Balkan Yarımadası siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal bakımdan dünyanın en karmaşık bölgelerinden birini oluşturmaktadır. Tarih boyunca Balkanlar, Doğu ile Batı’nın, İslam ile Hristiyanlığın ya da Katoliklikle Ortodoksluğun birbiriyle bulunduğu veya birbirinden ayrıldığı bir bölge olarak süregelmiştir. Ancak Balkanlar hakkında genellemelerde bulunmak oldukça güçtür. Çünkü içerisinde pek çok devleti, dini ve geleneği barındırmış olan bu bölge, tarih boyunca çeşitli iç çatışmalara sahne olmuştur.³²⁰ Hatta Balkanlar’daki bu şiddet dalgası bazı akademisyenlerce ‘kabilecilik’ veya ‘Balkanlaşma’ terimleriyle ifade edilmektedir.³²¹ Medeniyetlerin kesiştiği bir yerde bulunan ve tarihsel olarak Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının değişen

³¹⁸ Massimo Moratti, Amra Sabic-El-Rayess, Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina, International Center for Transitional Justice (ICTJ), June 2009, s.4

³¹⁹ R. Charli Carpenter, Feminism, Nationalism, and Globalism: Representations of Bosnian ‘War Babies’ in the Western Print Media, 1991-2006, Gender, War, and Militarism: Feminist Perspectives, ed. L. Sjoberg, S. Via, 2010, ABC-CLIO, s. 198-205

³²⁰ Hasret Çomak, İrfan K. Ülger, Balkanlar’da Siyasi İstikrar ve Geleceği, BİLGESAM, Rapor No. 14, Haziran 2017, s. 6

³²¹ Mary Kaldor, a.g.e. (2012), s. 35Dayton

sınırları arasında sıkışan Balkanlar'ın her zaman etnik bölümler ve rekabetle karakterize edildiği de iddia edilmektedir. Özellikle eski Yugoslavya'da gerçekleşen iç çatışmalar ve savaşlar bu söylemlerin doğmasına neden olmuştur. Çünkü eski Yugoslavya Soğuk Savaş sonrası dünyada, siyasal varlığını yeni koşullara uyarlayamamıştır. Ülkenin merkezi iktidar yapısının çökmesi, var olan etnik çeşitlilik ve bazı kurucu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmesi gibi nedenlerle çeşitli çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmalardan biri olan Bosna Savaşı ise çok sayıda akademisyen tarafından II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'da yaşanan en kanlı çatışma olarak değerlendirilmiştir. 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı'nda iki milyondan fazla insan ülke içinde yerinden edilmiş veya komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. 100 binden fazla insanın ise öldüğü ve 20 bin ila 50 bin arası kadına tecavüz edildiği de yapılan araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır.³²²

Çalışmanın bu bölümünde Bosna Savaşı'na giden tarihsel süreç ele alınacaktır. Öncelikle 1463 yılından 1990'lara kadar olan gelişmelere yer verilerek, kadınların Bosna Savaşı öncesi konumuna değinilecektir. Daha sonrasında ise Bosna Savaşı ve savaş sonrası ülkenin durumuyla alakalı bilgiler sunulacaktır. Böylelikle Doğu Avrupa'da yer alan ve etnik açıdan farklı unsurları içerisinde barındıran Bosna-Hersek'in 'öteki, geri kalmış veya şiddetli geçmişi' hakkındaki sembolik söylemler açığa çıkarılacaktır. Başta kadınlar olmak üzere toplumun Bosna Savaşı süresince maruz kaldığı şiddetin nedenlerine bakılacaktır.

1.1.1463'TEN 1990'LARA KADAR BOSNA-HERSEK: ÇATIŞMA VE BİR ARADA YAŞAM

Bosna-Hersek³²³ (bundan sonra Bosna olarak anılacaktır) Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Slovenya ve Sırbistan'la Balkan Yarımadasında yer alan ve eski Yugoslavya'yı oluşturan altı federe devletten biridir. Ülkenin doğusunda ve güneydoğusunda Sırbistan ve Karadağ; kuzeyinde ve batısında ise Hırvatistan yer almaktadır. Aynı zamanda ortalama 3 buçuk milyon civarındaki nüfusunu genel itibariyle

³²² Merie E. Berry, a.g.e., s. 102

³²³ Bosna-Hersek fiziki özellikler bakımından farklılık gösteren bölgelerden oluşmaktadır. Bosna, daha çok dağlık ve ormanlık alanlara sahip karasal bir bölgedir. Hersek ise ülkenin güney kısmını ifade etmekte ve tipik Akdeniz iklimine sahiptir. Diğer bir ifadeyle Bosna ve Hersek kavramları ülkenin etnik yapısıyla ilgili değildir. Detaylı bilgi için bkz. Âdem Özder, Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde Coğrafyanın Halk Kültürüne Etkisi, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı 25, Ocak-2012, s. 221

Boşnak (Bosnalı Müslüman), Sırp (Ortodoks) ve Hırvat (Katolik) asıllı topluluklar oluşturmaktadır. Günümüzde ise Bosna, etnik ve siyasi sınırların sürekli değiştiği bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Birbirini izleyen imparatorluklar bu bölgede sürekli karşı karşıya gelmiştir ve bu nedenle de bölgede çok sık nüfus hareketlilikleri yaşanmıştır. Tarihsel olarak baktığımız zaman Bosna'nın en eski sakinleri Hint-Avrupa kavmi olan İliyalılardır. Keza Bosna ismi buradaki İliir Nehrinden (günümüzde Bosna nehri) gelmektedir.³²⁴ Bölge daha sonraki yıllarda Roma İmparatorluğu tarafından işgal edilmiş ve Slavlar ise MS. 6. ve 7. yüzyıllarda bölgeye yerleşmeye başlamışlardır. Slavların güneye (yani Balkanlar'a) doğru bu hareketi ise genellikle Bosna tarihinin başlangıcı olarak ele alınmaktadır. Çünkü bölgeye Slavlarla birlikte gelen diğer kavimler (örneğin Avarlar), uzun süre Balkanlar'da kalmamışlardır. Ancak MS. 7. yüzyılda bölgeye gelen iki yeni Slav kavmin (Hırvatlar ve Sırlar) Orta Avrupa'da krallıklar kurması, Bosna tarihini de etkilemiştir. Bosna dağlarının Roma ve Bizans İmparatorluklarıyla çevrili olması ise buradaki toplumun dini tercihlerinde farklılıklara neden olmuştur. Başka bir ifadeyle Bosna'nın Doğu ile Batı arasında kalması, ülkede etnik çeşitliliğe yol açmıştır. Bölgede yaşayan Slavların bazıları Yahudi, bazıları ise Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla Katolik veya Ortodoks dinlerini kabul etmişlerdir. Fakat Orta Çağın sonlarına doğru (13. ve 14. yüzyıllarda) Ormanlı Devleti'nin bölgeye girmesiyle İslam da zamanla buradaki Slavlar tarafından benimsenmiştir. Osmanlı Devleti MS. 1389'da Kosova'da Sırları yenmiş ve 1463'te ise Bosna'nın kontrolünü ele geçirmiştir. Sonraki 400 yıl boyunca ise Bosna, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında kalmıştır. Ancak 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bölgede artan milliyetçi hareketler Osmanlı Devleti'nin burada daha fazla iktidarda kalmasını engellemiştir. Söz konusu yüzyıla gelindiğinde Bosna nüfusunu kabaca yüzde 44 Boşnak (Bosnalı Müslüman), yüzde 32 Sırp (Ortodoks), yüzde 17 Hırvat (Katolik) ve yüzde 7 diğer dini gruplar oluşturmuştur. Bu grupların tümü³²⁵ konuşulduğu bölgeye bağlı olarak çeşitli şekillerde Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça olarak anılan aynı

³²⁴ Ayla Yeşilyurt, Bosna-Hersek Krizi'nin Dünü ve Bugünü, İstanbul Ün. İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (yayınlanmış tez), İstanbul,1999, s. 3-5

³²⁵ Bu grupların tümü etnik olarak *Slav* kökenlidir, daha sonra farklı dinleri benimsemişlerdir. Diğer bir ifadeyle Bosnalılar, Bosna coğrafyasında yaşayan Slavlardır. Bkz. Cynthia Cockburn, The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict, Zed Books, London & New York, Third Impression, 2003, s. 27

güney Slav dilini konuşmuşlardır. Dolayısıyla Bosna, Balkanlar'da etnik açıdan en çeşitli ülke olarak ortaya çıkmıştır.³²⁶

Bosna'daki etnik çatışmaların başlangıcı ise oldukça eskilere dayanmaktadır.³²⁷ Ancak temel olarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren artan milliyetçi faaliyetler, Bosna'daki görece sükuneti sona erdirmiştir. Hem Hırvatlar hem de Sırp'ların Osmanlı yönetimine karşı başlattıkları direniş hareketleri etnik çatışmaların da başlangıcını oluşturmuştur. Hırvatlar buradaki Boşnakların Türkleştirilmiş Hırvatlar olduklarını ve Osmanlı yönetimi altındaki Hırvatların çeşitli haklardan mahrum bırakıldıklarını iddia etmişlerdir. Sırp'lar ise Bosna'daki Sırp'ların, Müslüman toprak sahiplerine kıyasla daha az toprağa sahip olduklarını savunmuşlardır.³²⁸ Dolayısıyla Sırp'lar ve Hırvatlar başta olmak üzere pek çok azınlık bir araya gelerek Osmanlı yönetimini protesto etmişlerdir. Bu nedenle köylü ve azınlık isyanları 19. yüzyıl boyunca bu coğrafyada yaygınlaşmıştır. Bu dönemde Sırp ve Hırvat seçkinler, Büyük Sırbistan ve Büyük Hırvatistan vizyonlarını dile getirmeye ve daha fazla toprak talep etmeye başlamışlardır. 1875 yılına gelindiğinde ise Sırp ve Hırvat köylüler, Hersek'te (Güney Bosna) 150 bin kişiyi öldüren veya onları bölgeden kaçmaya zorlayan büyük bir isyana neden olmuşlardır. 1876 yılında ise Sırbistan ve Karadağ, Büyük Sırbistan idealini gerçekleştirmek amacıyla Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Savaş, Rus hükümetinin müdahalesi ile ateşkesle sonuçlanmıştır. Ancak durum bununla sınırlı kalmamış ve 1877-1878 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Balkanlar'daki düzeni önemli ölçüde değiştirmiştir. Söz konusu savaş Osmanlı Devleti'nin kaybetmesinin ardından Ayastefanos Antlaşması (1878) imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Bosna, Osmanlı Devleti içerisinde özerklik kazanacaktır. Fakat aynı yıl Ayastefanos Antlaşmasının bazı maddelerini düzeltmek amacıyla gerçekleştirilen Berlin Kongresinde Bosna, Avusturya-Macaristan Devleti'nin denetimine bırakılmıştır. Avusturya-Macaristan, 1878 anlaşmasına dayanarak Bosna'yı işgal etmiş ve yönetim hakkını ise fiilen ele geçirmiştir.

³²⁶ Marie E. Berry, War, Women, and Power, From Violence to Mobilization in Rwanda and Bosnia-Herzegovina, Cambridge Un. Press, First Published, 2018, s. 102-104

³²⁷ MS. 6. ve 7. yüzyıllarda güneye doğru hareket eden Slavlarla birlikte bu tarih başlamaktadır. Kutsal Roma ve Bizans İmparatorlukları arasında kalan bu bölgede farklı dinlerin benimsenmesi ise etnik çatışmalarının da başlangıcını oluşturmuştur. Bkz. Cynthia Cockburn, a.g.e. (2003), s. 27-28

³²⁸ Osmanlı-Sırp sorunları hakkında detaylı bilgi için bkz. Kader Özlem, 19. Yüzyılda Balkanlar'da Yaşanan Bazı Önemli Olayların Diplomasinin Gelişimine Etkileri, Diploması Tarihi I, ed. Barış Özdal, K. Karaca, Dora Yayınları, 2017, s. 555-556

Belirtilen anlaşma aynı zamanda Balkanlar'da bundan sonra yaşanacak olan istikrarsızlıkların da önemli bir sebebini oluşturmuştur. Çünkü bölgedeki etnik-milliyetçi faaliyetler bu süreçte güçlenmiştir. Birçok Bosnalı Müslüman evlerini terk ederek, Osmanlı Devleti kontrolündeki bölgelere göç etmiştir. Bu göç ise Bosna'daki Sırp nüfusun çoğul hale gelmesine yol açmıştır. Bosna'dan ayrılmayan Müslümanlar ise azınlık konumuna düşmüşlerdir. Keza Bosna yönetiminin artık Avusturya-Macaristan'a geçmesi ülkedeki etnik sorunları dindirmemiştir. Yeni yönetim Bosna'da tarımsal ve endüstriyel üretimi ilerletmek amacıyla agresif politikalar uygulamaya başlamıştır.³²⁹ Yönetimin bu tarım projesi, bölgedeki insanlar tarafından felaket olarak nitelendirilmiştir. Çünkü insanlar hangi ırktan olursa olsun giderek daha az ücretli istihdama tabii olmuş ve sahip oldukları toprak miktarı ise azalmıştır. Bununla birlikte kırsal nüfusun yüzde 42'sini oluşturan Sırp'ların giderek topraksızlaşması, Avusturya-Macaristan iktidar sahipleriyle çeşitli anlaşmazlıklara yol açmıştır. Bu sebeplerle Avusturya-Macaristan 1908'de Bosna'yı ilhak etme kararı almıştır. Sırp milliyetçi örgütler ise birleşerek yönetimle olan husumetlerini derinleştirmiş ve 1914'te ise var olan gerginlik zirveye ulaşmıştır. Hatta I. Dünya Savaşı'nı, 1914'te bir Bosnalı Sırp'ın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Velihttı Arşidük Franz Ferdinand ve eşini öldürmesi tetiklemiştir. Gerçekleşen bu suikastın ardından Avusturya-Macaristan Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Ancak Avusturya-Macaristan'ın I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması ve imparatorluğun çökmesiyle Balkanlar'daki yönetimde siyasal bir boşluk meydana gelmiştir. Sırbistan, Hırvatistan ve Slovenya Krallıkları bu duruma müdahale ederek bir tür 'Güney Slavlar' projesi oluşturmuşlardır. 1918'de ise Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (I. Yugoslavya) ilan edilmiş ve yeni devlet, Sırp Kralı I. Aleksandar Karacorceviç tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Söz konusu ilk devlet sözde Sırp'lar, Hırvatlar ve Slovenlerin barış içerisinde yaşayabilecekleri çok sayıda Slav milletini kapsayan çok uluslu bir devlet olacaktır. Bosna-Hersek de bu krallığa dahil edilmiş devletlerden biridir. Fakat krallık 1943 yılına kadar var olabildiği. Çünkü iki savaş arası dönemde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı kötü ekonomik koşullar, etnik ve ulusal sorunlar nedeniyle çeşitli anlaşmazlıklar yaşamıştır. Böylece uzlaşmaya varamayan Kral, 1929'da parlamentoyu feshetmiş ve ülkenin adını da Yugoslavya (Güney Slavlar Ülkesi) olarak değiştirmiştir. Ülke 1941'deki Alman işgaline kadar diktatörlükle yönetilmiştir. Etnik bölünmeler ise nüfus içerisinde artmaya

³²⁹ Cynthia Cockburn, a.g.e., 2003, s. 28-34; Marie E. Berry, a.g.e. s. 105

devam etmiş ve daha sonra kralın öldürülmesiyle hükümet etnik gerilimlere kapılmıştır.³³⁰

II. Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde ise I. Yugoslavya'daki iç çekişmeler bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Çünkü 1939-1945 yılları arasında I. Yugoslavya, II. Dünya Savaşı'yla sarsılmıştır. Bu dönemde Hırvatistan, bağımsız bir Hırvat topluluğu kurmak amacıyla I. Yugoslavya'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. 1941'de ise Yugoslavya, Nazi rejimi ve müttefikleri tarafından işgal edilmiş ve Hırvatistan bir Nazi kukla devleti olarak yeniden kurulmuştur. Bosna-Hersek ise yeni kurulan Hırvatistan Bağımsız Devleti'ne entegre edilmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Hırvatistan yönetimine bağlı aşırı milliyetçi örgüt 'Ustaşa', Yahudilerin ve Romanların yok edilmesine hizmet etmiş ve Sırp muhaliflere karşı ise şiddet uygulamıştır. Ustaşa, ırksal olarak saf bir Katolik devleti yaratma amacıyla sivillere karşı çeşitli suçlar işlemiştir. Buna karşın Sırbistan yönetimine bağlı olarak kurulan Çetnikler de etnik açıdan homojen bir Büyük Sırbistan kurma umuduyla diğer etnik gruplara karşı çeşitli suçlar işlemeye başlamışlardır. Nazi rejiminin toplu cezalandırma politikaları nedeniyle Sırp, Yahudi ve diğer milletlerden siviller öldürülmüştür. Kısacası I. Yugoslavya II. Dünya Savaşı boyunca etnik şiddetteki artış nedeniyle parçalanmıştır. Çetnikler ve Ustaşa örgütü haricinde Josip Broz Tito'nun başkanlığındaki komünist bir örgüt olan Partizanlar da diğer etnik gruplarla karşı karşıya gelmiştir. Tito'nun Partizanları işgalci güçlere karşı savaşmayı ve buradaki halkın özgürleşmesini örgüt amacı olarak belirlemiştir. Temelde ise örgüt tarafından komünist bir devletin kurulması hedeflenmiştir. İlk başta işgalci güçlere karşı direnen radikal Sırp örgüt Çetnikler, sonunda Partizanlara karşı diğer etnik gruplarla iş birliğine yönelmiştir. Bu şekilde kendisini gösteren çatışmaların sonunda ise yaklaşık bir milyondan fazla insan ölmüştür. Nitekim ölümlerin çoğu Yugoslavya'daki etnik gruplar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tito Yugoslavya'daki tüm insanları, 'siyaset veya dini inançları dikkate almadan birleşmeye ve nefret edilen işgalcileri ülkeden kovmaya' çağırmıştır. Tito'nun bu itirazı toplumda geniş yankı uyandırmıştır. Savaş sona erdiğinde Partizanlar, Yugoslavya'nın kırsal ve dağlık alanlarında galip gelmiştir ve Tito, Balkanlar'a barış getirmeye en hazır lider olarak ortaya çıkmıştır. Tito, tüm etnik grupların Yugoslavya'da

³³⁰ Santos M. Gonzales, Twenty Years Later: Societal Acceptance of Sexually Victimized Women in Post-War Bosnia-Herzegovina, Un. Colledge London, Slavonic and East European Studies, Masters of Research Dissertation, September, 2003, s. 7-12

bir evi olduğunu ilan etmiş, Ustaşa ve Çetnik gibi aşırı ayrılıkçı örgütleri ise yasaklamıştır. Ortaya çıkan bu yeni ülke ise Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti (II. Yugoslavya veya eski Yugoslavya) olarak tanımlanmıştır. Yani komünist Partizanların popülerliğinin arttığı, çok etnikli bir devlet idealini yansıtan sosyalist cumhuriyetler federasyonu halini almıştır. Ana bileşenleri ise Bosna-Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Slovenya'dan oluşmuştur. Sırbistan'ın iki vilayeti olan Kosova ve Voyvodina ise özerklik kazanmıştır. Belgrad ise eski Yugoslavya'nın başkenti olarak belirlenmiştir. Nüfusu daha homojen olan Slovenya haricinde, diğer cumhuriyetler etnik olarak karışık olmaya devam etmiştir. Ancak Bosna bu etnik karışıklığın en fazla olduğu yer olarak kalmıştır. Her ne kadar Bosna-Hersek Federe Cumhuriyeti'nde Tito'nun milliyetçiliği sınırlama politikası uygulansa da Bosna'da yaşayan Ortodokslar anavatanlarını Sırbistan; Katolikler ise Hırvatistan olarak görmeye devam etmişlerdir. Bosnalı Müslümanlar ise ilk nüfus sayımında kendilerine Yugoslav; 1961 sayımında 'etnik anlamda Müslüman' ve 1971'de yapılan son sayımda ise Müslüman³³¹ demeye başlamışlardır. Bölgedeki etnik çatışmalar ise Tito'nun ölümünden sonra kendini tekrar gösterecektir.³³²

1.1.1. Bosna Savaşı Öncesinde Kadınlar

İki savaş arası dönemde meydana gelen küresel ekonomik bunalım, eski Yugoslavya'yı ve buradaki kadınların konumunu olumsuz etkilemiştir. Esasen eski Yugoslavya'daki kadınlar, tarihsel olarak pek çok yönden dezavantajlı konumdaydılar. Bosna başta olmak üzere eski Yugoslavya'daki kadınlar oy kullanma hakkından yoksundu, iş alanında erkeklerden daha az maaş alıyorlardı, eğitime ve sağlık hizmetlerine erişimleri ise sınırlıydı. 1930'ların başında eski Yugoslavya'daki kadınların okuma-yazma bilmeyenlerin oranı ise yüzde 85-90 civarındaydı. Bölgede yaşayan kadınların durumuna ilişkin yapılan birçok açıklamada ise kadınların geleneksel akrabalık ilişkilerinden ve genellikle 'zadruga' adı verilen aile yapısı içerisindeki konumlarından bahsedilmektedir.³³³ Zadruga terimi çeşitli akrabalık düzenlemelerinin

³³¹ 1993 yılında Bosnalı Müslümanlar 'Boşnak' olarak tanımlanacaklardır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konuya tekrar değinilecektir.

³³² Matthew Evangelista, *Gender, Nationalism, and War: Conflict on the Movie Screen*, Cambridge Un. Press, First Published 2011, s. 80-86; Cynthia Cockburn, a.g.e., (2003), s. 29-30

³³³ Ancak Balkanlar'daki aile yapısı sadece zadruga tipi aile yapısından ibaret değildir. Sayfanın devamında örnekleri verilmektedir.

unsurlarını yansıtan ve Güney Slavlar/Balkanlar tarihiyle ilişkilendirilen bir terimdir. Bazı akademisyenler (Jancar-Webster vd.), zadruga kültürünü ‘dünyadaki en ataerkil’ aile yapısı olarak nitelendirmektedirler. Çünkü babasoylu geniş aile topluluklarını ifade eden zadrugada erkekler asla hane dışına çıkamaz ve kadınlar ise ancak ‘gelin’ olarak aileye dahil olabilirler. Toplumsal ve kültürel olarak erkekler ailede otorite ve saygınlığı ellerinde tutmaktadırlar ve kadınlar ise birçok haktan (mülkiyet, miras vb.) mahrum bırakılmaktadırlar. Ayrıca bu tür bir ailenin ortak ve devredilemez gayrimenkullere sahip olduğu da sıklıkla kabul edilmektedir.³³⁴ Balkan halkları arasındaki ‘zadruga’ tipi sosyal yapıların ve ritüellerin özellikleri ise çoğu zaman ‘medenî (Batı) Avrupa’ ile olan farklılıklarını vurgulamak için kullanılmaktadır. Daha çok ‘kabile’ tipi aile yapısına işaret eden ‘zadruga’ kültürü Batı medyasında, ‘ilkel’ ve ‘geri kalmış’ olarak kabul edilmektedir. Balkan aile yapısına yönelik yapılan bazı araştırmalar da Karadağ, Makedonya, Arnavutluk ve Sırbistan’ın bazı bölgelerinde bu geleneğin sürdürüldüğünü göstermiştir. Ancak Bosna için bu durumu karakterize etmek daha zordur, çünkü burada Osmanlı döneminden kalma kentsel Müslüman aile yapılarının yanı sıra, ‘tarımcı’ geleneğin unsurları da tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu tür ayrımlar Balkan retoriğine özgü oryantalist söylemleri oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle Balkanlar’da ortaya çıkan etnik ve baskın ataerkil aile yapıları Batı toplumlarında ‘öteki’ olarak değerlendirilmiştir.³³⁵ Bölgedeki kadınların durumu ise Jancar-Webster tarafından ‘evdeki işleyişin sorunsuz bir şekilde çalışmasını sağlayan ve erkeklere tabii olan grup’ olarak tanımlanmıştır.³³⁶

Öte yandan eski Yugoslavya’daki bazı kadınlar, iş bulmak için ‘zadruga’ aile yapısını terk etmiş ve işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumla karşılaşmıştır. Erkeklerle eşit ücreti paylaşamayan bu kadınlar, aktif olarak halk protestoları ve grevler düzenlemişlerdir. Örneğin Hırvatistan’daki kadın tekstil işçileri yüksek enflasyonu ve yaşam maliyetlerini protesto etmek ve oy kullanma hakkı talep etmek adına 1927-1928 yılları arasında grev yapmışlardır. 20. yüzyılın başlarında eski Yugoslavya’da artan sol siyasi partiler ise kadınların kamusal alandaki faaliyetlerini güçlendirmiştir. Özellikle

³³⁴ Sergej Flere, Rudi Klanjek, Recent Changes in the Post-Yugoslav Family: The Disappearance of the Last Extended Family in Europe, *Journal of Comparative Family Studies*, Vol. 44, No. 2, 2013, s. 249-2

³³⁵ Petko Hristov, Ideological Dimensions of the “Balkan Family Pattern” in the First Half of the 20th Century, *The History of the Family*, Routledge 2014, s. 4-6

³³⁶ Marie E. Berry, a.g.e., s. 107-108

1920'lerde artan küresel ekonomik kriz kadınların Yugoslav Komünist Partisi (KPJ) ve Komünist Gençlik Birliği Partisi (SKOJ) gibi siyasi partilerde aktif roller oynamalarına yol açmıştır.³³⁷ Ancak Kral I. Aleksandar (I. Yugoslavya Kralı) ve rejimi bu tür komünist partileri yasa dışı olarak ilan etmiştir ve bu partileri yeraltına inmeye zorlamıştır. II. Dünya Savaşı sırasında ise daha önceden organize olmuş bu siyasi örgütler, kendi kişisel ağlarını geliştirerek savaşa dahil olmuşlardır. Kadınlar ise bu dönemde kadın kulüpleri, kadın toplulukları ve kadın kongreleri düzenleyerek aktif yapılarını korumaya çalışmışlardır. Aynı zamanda II. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan etnik çatışmalara karşın kadınların birçoğu Tito'nun Partizan örgütünde yer almıştır. Yapılan araştırmalara göre bu dönemde Partizan'a katılan kadınların sayısı 100 bin civarındadır. Çünkü Partizan örgütü söylemlerinde kadınlar ve erkekler arasında cinsiyet eşitliğini vaat etmiş ve bu da kadınların partiye katılmalarına yol açmıştır. Savaş sonrasında ise II. Yugoslavya'da kadınlar kendi topluluklarını oluşturarak çeşitli faaliyetlerde bulunmaya devam etmişlerdir. Ancak 1950'de Komünist Parti'nin kadınların faaliyetlerini engellediği de bilinmektedir. Çünkü kadınların, sosyalist ideolojiden ayrı olarak hareket etmesi yönetim tarafından uygun bulunmamıştır. Hatta 1950'de Anti-faşist Kadın Cephesi yönetim tarafından feshedilmiştir. Ayrıca bu dönemde kadınlar bir yandan ücretli olarak istihdam edilirken; diğer yandan ev işlerini yürütmek zorunda kalmışlardır. Başka bir ifadeyle kadınlar yeni yönetimde kanunen eşit haklar elde etseler de ataerkil yapıya uygun geleneksel rollerini sürdürmüşlerdir. Yine de Tito yönetimi boyunca kadınlar, eşit maaş, kolay boşanma, ücretsiz tıbbi yardım ve çocuk bakımı, ücretsiz eğitim ve erişilebilir yasal kürtaj gibi hakları kazanmışlardır. Nitekim kürtaj hakkı 1952'de yasallaştırılmıştır. Tito yönetimi ayrıca diğer sosyalist ülkelerden farklı olarak feminist bilgi alışverişine izin vermiştir; yani ülkedeki kadınların kapitalist ülkelerdeki feministlerle iletişim kurması adına sınırları kaldırmıştır. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde bazı kadınlar, toplumsal cinsiyet üzerine tartışmaları yürüttükleri toplantılar düzenlemeye başlamışlardır. Diğer bir ifadeyle 1970'lerde eski Yugoslavya'da feminist hareket güçlenmiştir.³³⁸ Partizan hareketindeki kadınlar genellikle kadın mücadelelerini işçi ve bir bütün olarak vatandaşların mücadeleleriyle bir olduğunu düşünüyorlardı. Kendini adanmış kadın parti

³³⁷ Ibid.

³³⁸ Detaylı bilgi için bkz. Adriana Zaharijevic, *Being an Activist: Feminist Citizenship Through Transformations of Yugoslav and Post-Yugoslav Citizenship Regimes*, CITSEE, European Research Council, 2013, s. 1-22

üyeleri, 'kadın meselelerinin' bağımsız bir şekilde var olmadığına inanıyorlardı. Yine de 1970'lerin sonlarına gelindiğinde Yugoslavya'da akademik bir feminist hareket gelişmeye başlamış ve kadın sorunlarının ayrı ele alınması gerektiği konusunda ısrar etmiştir. Slavenka Drakulić'e göre sosyalist retorik, feminizmi genellikle çelişkili suçlamalarla etiketlemiştir. Drakulić'e göre feminizm, ithal bir kapitalist ideoloji olarak görülmüştür. Kadınların kendi insan hakları arayışı ise 'kadının iktidar olma çabası' olarak nitelendirilmiştir. Yani kadınların erkeklere karşı bir güç oluşturma peşinde olduklarına inanılmıştır. Diğer yandan feminizm 'elitist' olarak tanımlanmıştır. Çünkü feminizmin işçi sınıfının sorunlarını anlamayan bir entelektüel faaliyet olduğu düşünülmüş ve bu nedenle sosyalizm için tehlikeli kabul edilmiştir. Bu eleştiriler aynı zamanda sosyalist yapı içerisindeki kadınlar tarafından da gelmiştir.³³⁹ Ancak bu dönemde gelişen yeni feminist hareket (Üçüncü Dalga Feminizm), sosyalist ve komünist feministlerin savunularını eleştirmiştir. Teorik olarak ifade edilirse, I. ve II. Dalga Feminist (çoğunlukla Batılı feminist) görüşlerin eleştirisini oluşturan bu gelişmeler feminist literatürde yeni bir sayfa açmıştır. Hem II. Dünya Savaşı hem de Batı feminist düşünce tarzına yönelik eleştiriler ise eski Yugoslavya'daki feminist harekete yön vermiştir. Buradaki yeni feministler Betty Friedan, Simone de Beauvoir, Mary Daly ve Carol Pateman da dahil olmak üzere Batılı feministleri okumuşlardır. Hatta imkânı olan bazı kadınlar Avrupa'yı gezerek, buradaki feminist gelişmeleri gözlemlemiştir. Örneğin 1978'de Belgrad'da düzenlenen bir uluslararası feminist konferans, bölgede başka feminist grupların oluşturulmasına yol açmıştır. 1980'lerde ise bölgedeki feminist hareket, gelişen fikirler doğrultusunda daha geniş kitlelere ulaşmış ve feministler tarafından yeni projeler geliştirilmiştir. Özellikle aile içi şiddet ve istismar mağdurlarına yönelik yardım kanalları oluşturulmuştur. Buradaki feministler, kadınların toplumdaki ikincil statülerini oluşturan sorunlar ve şiddet hakkında Batı'da farkındalık yaratmaya çalışmışlardır. Bosna Savaşı sırasında ve sonrasında ise kadınlar milliyetçi ve militarist politikalara karşı çıkmış; cinsel şiddet, insan hakları ve kadınların farklı savaş deneyimlerinden de söz etmeye başlamışlardır.³⁴⁰

³³⁹ Jelena Batinic, Feminism, Nationalism, and War: The 'Yugoslav Case' in Feminist Texts, *Journal of International Women's Studies*, Vol. 3, No. 1, s. 4-7

³⁴⁰ Elisa L. Helms, Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia-Herzegovina, *Un. Of Pittsburgh, Doktora Tezi (yayınlanmış)*, 2003, s. 45-59

1.1.2. Bosna Savaşı'na Giden Tarihsel Süreç

Tito döneminde ilan edilen 1974 Anayasası, eski Yugoslavya'nın dağılmasına yönelik süreci hızlandıran faktörlerden birini oluşturmaktadır. Temelde 1974 Anayasası, eski Yugoslavya'yı konfederatif özelliklere sahip federal bir birlik haline getirmiştir.³⁴¹ Anayasa her bir federal cumhuriyete birlikten ayrılma veya ayrılmama hakkı tanımıştır. Başka bir ifadeyle sosyalist Yugoslav idealini aşındıran ve gücü ise federal cumhuriyet liderlerine dağıtan bir anayasa oluşturulmuştur. Ayrıca Anayasa, Sırpların hegemonik hırslarından endişe duyan Hırvat, Sloven ve Kosovalı Arnavutlar için bir tür koruma sağlamıştır. Bununla birlikte Anayasa bazı federal cumhuriyetlerin bağımsızlık isteklerini de güçlendirmiştir. Örneğin Slovenya ve Hırvatistan, eski Yugoslavya'nın daha fazla yerleşmesi ve demokratikleşmesi için hükümete baskı yapmıştır. Tito'nun 1980 yılındaki ölümü ise ayrılıkçı faaliyetleri belirginleştirmiştir. Bu dönemde Sırp, Hırvat ve Slovenler eski Yugoslavya'nın parçalanması yönünde hareket etmeye başlamışlardır. Tito 1980 yılındaki ölümünün ardından her federal birimden gelen sekiz liderin dönüşümünden oluşan (kolektif başkanlık halefi) bir plan bırakmıştır. 1982'den 1986'ya kadar ise bu sistem doğrultusunda Milka Planinc başbakan olmuştur. Planinc, eski Yugoslavya'nın ilk ve tek kadın başbakanı olarak görev yapmıştır. Ayrıca 1986 seçimleriyle beraber kadınlar, eski Yugoslavya Ulusal Meclisindeki sandalyelerin yüzde 24'üne sahip olmuş ve belediye temsilcilerinin ise yüzde 17'sini oluşturmuşlardır. Bu yüzdeler o zamanki küresel ortalamalardan oldukça yüksektir ve bu durum Komünist Partinin cinsiyet eşitliği söylemleriyle doğru orantılı bulunmaktadır. Ancak sonraki yıllarda artan milliyetçilik söylemleri kadınların siyasetteki oranını düşürecektir.³⁴²

1980 yılı aynı zamanda eski Yugoslavya'nın ekonomisinin oldukça kötü olduğu bir dönemdir. Sosyalist piyasa yönetimi ile sürdürülen ekonomi ülkede ulusal borca yol açmıştır. Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından temsil edilen Batılı güçler, zor durumdaki eski Yugoslavya'ya yardım etmenin ön koşulu olarak kemer sıkma politikalarını uygun görmüştür. Ancak bu ekonomik reformlar, federal cumhuriyetleri

³⁴¹ 21 Şubat 1974'te yürürlüğe giren Anayasa, dünyanın en uzun anayasalarından biri olarak tanımlanmaktadır. Anayasa, öz-yönetim doktrini hem onaylamış hem de genişletmiştir. Seçim ve politika alanlarında 'cumhuriyetlerin ve vilayetlerin' temsilini genişletmiş ve onlara merkezi devletin müdahalesinden korunma hakkı vermiştir. Bkz. Adam Roberts, *Yugoslavia: The Constitution and The Succession*, *The World Today*, Vol. 34, No. 4, April 1978, s. 139-146

³⁴² Marie E. Berry, a.g.e., s. 114-115

zorlamaya başlamıştır. Artan baskılar ise rakip cumhuriyetlerin hırslı liderleri arasında ve onlar ile federal yetkililer arasında tartışmalara yol açmıştır. İşsizlik, kıtlık gibi sorunlar ise ülkede sınıf eşitsizliklerini arttırmıştır. Böylece ülkede sivil kargaşa büyümüş ve hükümet otoritesi ise aşınmaya başlamıştır. Bu koşullarda sosyalist ideoloji Yugoslav zihinler üzerindeki hakimiyetini kaybetmiştir. Sırp ve Hırvat ayrılıkçı hareketler ise bu süreçte tekrar hayata dönmüştür. Sırbistan'da Slobodan Miloseviç ve Hırvatistan'da Franjo Tudjman gibi liderler ise pasif topluluklar üzerinde 'milliyetçilik' duygusunu kontrol etmekle ilgilenmişlerdir. Zorna Pajić'in de dediği gibi milliyetçilik, bazı hırslı liderler için 'cankurtaran teknesi' görevi görmüştür. Yani bölgedeki insanları homojenleştirmek ve tek partili sistemin sunmadığı bir seçim bölgesi yaratmak için milliyetçilik önem kazanmıştır. Böylece eski Yugoslavya'daki bazı liderler, kendi hükümetlerini kurmak adına milliyetçiliği ve etnik farklılıkları kullanmaya başlamışlardır. Örneğin 1980'lerin sonlarında Miloseviç eski Yugoslavya'da Sırp halkına karşı 'soykırım' korkusunu aşılıyarak bir isim yapmış ve gücünü ise milliyetçi söylemlerle pekiştirmiştir. Esasen Miloseviç, Sırbistan'ın milliyetçi kesimi için beklenmedik bir aday olarak nitelendirilmektedir. Çünkü Miloseviç, iktisat geçmişi ile 1970'lerin sonlarında Belgrad'daki büyük bir bankanın başına geçmiştir. Aynı zamanda Avrupa'yı kapsamlı bir şekilde gezmiş ve de İngilizce konuşmuştur. Miloseviç 1986'da ise Sırp Komünist Ligi'nin lideri olarak seçilmesini teşvik eden Sırp komünist lider Ivan Stambolić'in himayesinde siyasete girmiştir. Miloseviç'in dış ticarete olan ilgisi ve Yugoslav ekonomisinin liberalleşmesine yönelik olumlu tutumu onu Batılı liderlere yaklaştırmıştır. Bu nedenle Miloseviç'in Bosna Savaşı sonrasında savaş suçlusuz olarak ilan edilmesi zor olmuştur. Miloseviç'in siyasete girişiyle (1986) Sırbistan Sanat ve Bilim Akademisi, Sırbistan'ın toprak bütünlüğü arayışının geçerli olduğunu ilan etmiştir. Diğer bir deyişle tüm Sırp'ların ikamet edebileceği bir devletin kurulmasını teşvik eden bir Sırp Memorandumu (Memorandum SANU) yayınlamıştır. Bu metin Miloseviç yönetiminin temel ideolojik metni olarak kabul edilmiştir. Miloseviç 1987'de ise Sırbistan Komünist Ligi yönetiminin başına geçmiş ve Slovenya ile Hırvatistan'ın eski Yugoslavya'dan ayrılma istekleri önem kazanmıştır.³⁴³ Nitekim Miloseviç 1989 yılında Sırbistan

³⁴³ Matthew Evangelista, a.g.e. s. 84-85

Cumhurbaşkanlığına seçilmiş ve Belgrad yönetiminin eski Yugoslavya üzerindeki hakimiyeti artmıştır.³⁴⁴

Çoğu araştırmacıya göre eski Yugoslavya'nın dağılışına Miloseviç'in 1989'da (Müslüman) Arnavut nüfusun çoğunlukta olduğu ve Sırbistan'ın özerk bir eyaleti olan Kosova'da yaptığı konuşma neden olmuştur. Çünkü Miloseviç 1989'da Kosova Savaşı'nın³⁴⁵ 600. yıldönümünü anmak için gerçekleştirdiği konuşmayla destekçilerini toplamış ve gerekirse güç kullanarak bağımsız bir Sırp devleti kurma olasılığına yönelik toplumun dikkatini tazelemiştir. Miloseviç konuşmasında özellikle Sırp doğum oranlarındaki düşüşe işaret etmiş ve eyaletteki Sırların buradaki (Kosova) nüfuzunu kaybetmesini ise kınamıştır. Arnavut kadınlarının doğurganlık oranının artması Sırbistan'da Müslümanların demografik olarak yönetimi ele geçirecekleri korkusunu körüklemiştir. Daha da kötüsü 1980'lerin sonunda Sırbistan'da Müslüman Arnavut erkeklerinin Sırp kadınlarına tecavüz etmeleriyle ilgili ahlaki bir panik dalgası oluşturulmuştur. Bu da etnik bir sorun olarak kendisini göstermiş ve kadınlar milliyetçi söylemlere ilham vermişlerdir. Sırp milliyetçi kesim, kentli ve eğitimli Yugoslav kadınlarını Sırp ulusunu genişletecek büyük aileler üretmemekle suçlamıştır. Dolayısıyla eyaletteki Sırların şiddet gösterilerini organize etmeleri hız kazanmıştır. Nitekim Miloseviç, Kosova'daki Sırların savunucusu rolünü üstlendiğini de açıklamıştır. Daha sonraki yıllarda ise Miloseviç Kosova, Voyvodina ve Karadağ'daki siyasi liderleri kendine yakın isimlerle değiştirmiştir. Ayrıca Voyvodina ve Kosova'nın özerk statülerini kaldırarak bölgedeki hakimiyetini güçlendirmiştir. Ülkede yaşanan ekonomik sorunların yanı sıra medya kuruluşlarının milliyetçi hareketleri destekleyici yayınları ise insanların endişelerini manipüle etmiştir. Bu da federal kimlik ve sosyalist ideolojinin önemini hızla kaybetmesini sağlamıştır.³⁴⁶ Aynı zamanda Miloseviç'in federal sistemi ortadan

³⁴⁴ Kader Özlem, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD'nin ve Türkiye'nin Balkanlar Politikalarının Bosna Hersek, Kosova ve Makedonya Krizleri Örneğinde İncelenmesi, Balkan Araştırma Ens. Der. Cilt 1, Sayı 1, 2012, s.26

³⁴⁵ 1389'da Osmanlı Devleti Sırları bu bölgede yenmiştir ve Miloseviç bu durumu toplumdaki milliyetçi duyguları ortaya çıkarmak için kullanmıştır.

³⁴⁶ Stephen Iwan Griffiths, Nationalism and Ethnic Conflict: Threats to European Security, SIPRI Research Report No. 5, Oxford Un. Press, 1993, s. 37-55

kaldırmaya yönelik bu girişimlerinin arka planında ise eski Yugoslavya'yı Serboslavya'ya³⁴⁷ (Büyük Sırbistan) dönüştürmek istemesi yatmaktadır.

1990'larda ise Sovyetler Birliği ve diğer komünist rejimler çökerken, eski Yugoslavya'da bağımsız siyasi partiler ortaya çıkmıştır. Yeni siyasi partiler Komünist Parti'nin egemenliğine meydan okumaya başlamıştır. Eski Yugoslavya federal cumhuriyetlerinde bulunan Komünist Partiler 1990'daki ilk çok partili seçimlerde yenilgiye uğramıştır. Böylece eski Yugoslavya'nın farklı bölgelerindeki bir dizi etnik-milliyetçi siyasi parti 1990 seçimlerinde başarı elde etmiştir. Eylül 1991'de ise bağımsız Belgrad dergisi Vreme, Sırların Bosna'nın bazı kısımlarını ilhak etme planının ayrıntılarını yayınlamıştır. Bu dönemde kadınlar ise artan milliyetçi faaliyetler nedeniyle siyasette çeşitli aksilikler yaşamıştır. Bosna'nın 1990 seçimlerinde kadın kotası iptal edilmiş ve kadınlar yasama meclisindeki sandalyelerin yalnızca yüzde 2,9'unu elde edebilmişlerdir. Bu durum genel itibariye kadınların siyasete katılımında büyük bir düşüşe neden olmuştur. Bu eğilimdeki tek istisna ise Bosna cumhurbaşkanlığının milliyetçi Sırp temsilcisi Biljana Plavšić'tir.³⁴⁸ Bu dönemde Miloseviç'in politikaları nedeniyle Yugoslav feminist hareketin geleneksel değerlerin kadınlar üzerindeki etkilerine yönelik vurgularını duymak ise giderek zorlaşmıştır. Kadınların kimlikleri ve bedenleri milliyetçi politikalar doğrultusunda kullanılmıştır. Kadınların rolleri bu dönemde 'vatansever anneler' olarak yeniden üretilmiştir.³⁴⁹ Bu anlamda Miloseviç'in Büyük Sırbistan³⁵⁰ idealine ulaşmak için yürüttüğü politikalar ülkede şiddet eylemlerini arttırmıştır. Slovenya ve Hırvatistan ise söz konusu politikalardan endişelenerek 1991'de cumhuriyetlerini ayırmayı tercih etmişlerdir. Slovenya ve Hırvatistan'ın ardından Bosna

³⁴⁷ Sırbistan (Serbia) ve Yugoslavya kelimelerin birleşimini ifade etmektedir. Esasen Büyük Sırbistan'ın kurulmasına işaret etmektedir. Sırbistan'ın Yugoslavya topraklarını yönetmesi/ele geçirmesi anlamına gelmektedir. Bunu gerçekleştirmek adına ise etnik milliyetçi kimlikten yararlanılmıştır.

³⁴⁸ 1996-1998 yıllarında Bosna-Hersek Sırp Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'nı yapmıştır. Nitekim Plavšić, 1992-1995 Savaşı'nda işlediği suçlular nedeniyle daha sonra eski Yugoslavya UCM'de yargılanacaktır.

³⁴⁹ Marie E. Berry, a.g.e. s.114-115

³⁵⁰ 1986'da Sırbistan Bilim ve Sanat Akademisi tarafından ilan edilen Sırp Memorandumu, Büyük Sırbistan ideolojisinin tarihsel olarak yeniden üretilmesinde etkili olmuştur. Esasen bu ideolojinin tarihsel köklerinin 14. yüzyıldaki Sırp İmparatorluğu'na dayandığı bilinmektedir. Büyük Sırbistan ideali, etnik olarak sadece Sırların oluşturduğu büyük bir devlet olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Dejan Guzina, Socialist Serbia's Narratives: From Yugoslavia to a Greater Serbia, International Journal of Politics, Culture, and Society, Vol. 17, No 1, 2003, s. 91-111

ve Makedonya da birlikten ayrılma kararı almışlardır. Fakat Sırp siyasi ve askeri teşkilatının tüm Yugoslavya'ya egemen olacağı ideali Bosna Savaşı'na yol açmıştır.³⁵¹

1.2.1992-1995 BOSNA SAVAŞI

Tito'nun 1980 yılındaki ölümünün ardından, eski Yugoslavya'daki tüm dengeler altüst olmuş ve etnik ayrımcılık federal cumhuriyetler arasında önce rekabetçi, sonrasında ise çatışmacı bir hal alarak milliyetçi hareketleri körüklemiştir. Ekonomik ve siyasi alandaki sorunlar ise bu süreçte büyümüştür. 1990 yılında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin tüm federal yapılarında çok partili seçimler gerçekleştirilmiştir. Bu seçimlerde kimliğe dayalı siyaset yapan ve yerel milliyetçi faaliyetleri destekleyen partiler söz konusu cumhuriyetlerde iktidara gelmeye başlamışlardır. 1990 yılındaki seçimler ilk önce Slovenya'da, sonrasında ise Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna'da ilk kez gerçekleştirilmiştir. 1990 seçimlerinde tam anlamıyla milliyetçi partiler başa geçmiştir. Örneğin Sırbistan'da yapılan seçimlerde Kosovalı Arnavutların seçimleri boykot etmesi, Sırbistan'daki hegemonik üstünlüğünü arttırmakta olan Miloseviç ve liderliğindeki milliyetçi-ırkçı grubun iktidarı tümüyle ele geçirmelerine neden olmuştur. Söz konusu seçimde ABD'nin desteklediği Milan Panić'in Miloseviç karşısında yer alması ise Sırbistan'da milliyetçi tepkilere yol açmıştır. Bu sayede Miloseviç, Sırbistan Cumhuriyeti yönetimini tartışmasız bir şekilde ele geçirmiştir. Hırvatistan seçimlerinde ise Franjo Tuđman'ın yer aldığı milliyetçi parti (Hırvat Demokratik Birliği) seçimi kazanmıştır.³⁵² Bu dönemde Sloven ve Hırvat politikacılar Yugoslavya'nın bir konfederasyon devlete dönüşmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ancak çabaları başarısız olunca eski Yugoslavya'dan ayrılma kararı almışlardır. Her iki cumhuriyetin referandum kararı ise Yugoslavya'nın dağılma sürecini hızlandırmıştır. Bu referandumda oyların yüzde 92'si olumlu çıkmıştır. Haziran 1991'de ise her iki cumhuriyet bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Ancak bu karar Miloseviç'in bir savaş başlatmasına neden olmuştur. Çünkü Miloseviç, Büyük Sırbistan ideali doğrultusunda tüm Sırp'ların aynı devlet çatısı altında yaşamalarını sağlayacak biçimde sınırların yeniden çizilmesini istiyordu. Bu bağlamda Sırbistan ve Karadağ, Yugoslav Ulusal Ordusu (JNA)³⁵³ üzerindeki hakimiyeti sayesinde önce

³⁵¹ Dorothy S. McClellan, Nikola Knez, Prosecuting Rape, Sexual Enslavement, and Genocide in Time of War: Southeastern Europe 1991-1995, International Journal of Social Studies, Vol. 5, No. 4, 2016, s. 81-82

³⁵² Massimo Moratti, Amra Sabic-El-Rayess, a.g.e., s. 4-5

³⁵³ Eski Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Sırbistan ve Karadağ Ordusu haline gelmiştir.

Slovenya'ya, sonra da Hırvatistan'a savaş açmıştır. Slovenya'yla olan savaş, buradaki Sırp nüfusun az olmasının da etkisiyle sadece on gün sürmüştür. Ağustos 1991'de ise JNA Hırvatistan'a saldırmıştır. Böylelikle Yugoslavya krizi uluslararası camiada önemli bir gündem maddesine dönüşmüştür. Hırvatistan ve Sırbistan arasındaki savaş sürerken, Bosnalı Sırp'lar JNA'nın korumasını Sırbistan hükümetinden talep etmişlerdir. JNA ise Bosna'da yer alan ve bir Hırvat köyü olan Ravno'yu yerle bir etmiştir. JNA ve dolayısıyla Sırbistan'ın Bosna sınırlarından içeriye girmesi Bosna Savaşı sürecini de etkilemiştir. Keza Hırvatistan'ın Vukovar şehrinin de Sırp'ların eline geçmesi, Avrupa Birliği'nin Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlık kararlarını tanımaya yol açmıştır. Aralık 1991'de Almanya ve Ocak 1992'de ise AB, Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlıklarını tanımıştır. Söz konusu tarihte Hırvatistan'daki savaş da sona ermiştir. 27 Nisan 1992'de ise Sırbistan ve Karadağ'ın yeni Yugoslav Federal Cumhuriyeti'ni³⁵⁴ ilan etmeleriyle eski Yugoslavya devletinin resmen dağıldığı anlaşılmıştır. Bosna'nın ise 1990'lar sonrasında sadece iki seçeneği kalmıştır. İlki Sırp'ların hakimiyeti altında yeni devlete katılmak, ikincisi ise bir Sırbistan savaşını göze alarak bağımsızlığını ilan etmektir.³⁵⁵

Tıpkı Slovenya, Hırvatistan ve Sırbistan'da olduğu gibi Bosna'da da 1990 yılında çok partili seçimler düzenlemiştir. Ancak burada üç farklı etnik kökenden olan milliyetçi partiler, oyların yüzde 70'inden fazlasını alarak Bosna Ulusal Meclisini kontrol etmeye başlamışlardır. Bunlar Aliya İzzetbegoviç'in Demokratik Hareket Partisi (SDA), Radovan Karadžić'in Sırp Demokrat Partisi (SDS) ve Mate Boban'ın Hırvat Demokratik Birliği (HDZ) Partisi'dir. Bosna'daki seçimlerin sonucunda SDS %38 oyla parlamentodaki sandalyelerin çoğunu kazanmıştır. Aynı zamanda SDA, SDS ve HDZ partileri seçimden sonra gerçekleştirdikleri koalisyonda İzzetbegoviç'i Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı olarak seçmişlerdir. Böylelikle Bosna'da bir milli birlik hükümeti

³⁵⁴ Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyet'ten ayrılan devletler aynı ismi alması nedeniyle yeni kurulan Yugoslav Federal Cumhuriyeti'ne kaşı çıkmışlardır. Birleşmiş Milletler ise bu yeni devletin üyeliğini kabul etmemiştir. Ülkede düzenlenen seçimler ise özgür ve adil bir şekilde gerçekleştirilmediği konusunda Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı tarafından eleştirilmiştir. 1998 seçimlerinde ise AB tarafından beş kişilik gözlemci gönderilmiştir; fakat (bağımsız) medyanın kısıtlanması nedeniyle Yugoslav hükümeti kınanmıştır. Bkz. Federal Republic of Yugoslavia (1992-2006) <https://uca.edu/politicalscience/dadm-project/euoperussiacentral-asia-region/66-federal-republic-of-yugoslavia-1992-2006/> (E.T. 29.05.21)

³⁵⁵ Ewa Tabeau, Jakub Bijak, War-Related Deaths in the 1992-1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results, European Journal of Population (2005) 21, s. 188-190

kurulmaya çalışılmıştır. Ancak süreç pek de düşünüldüğü gibi ilerlememiştir.³⁵⁶ 1991 yılının Mart ayında ise Franjo Tudjman ve Slobodan Miloseviç, Bosna-Hersek'i Hırvatistan ve Sırbistan arasında bölmek adına görüşmelere başlamışlardır. Bunun sonucunda ise 15 Nisan 1991'de Bosna'ya karşı gerçekleştirecekleri harekâtı kararlaştırmışlardır.³⁵⁷ Tudjman ve Miloseviç'in görüşmelerinden haberdar olan Sırp milletvekilleri 15 Ekim 1991'de düzenlenen Bosna parlamentosu oturumunu boykot etmişlerdir. Ancak Parlamento, Bosna-Hersek egemenliğini bu oturumda ilan etmişlerdir. 29 Şubat ve 1 Mart 1992'de yapılan referandumla ise halkın yüzde 66'sı Bosna-Hersek'in bağımsızlığı için oy kullanmıştır. Bosnalı Hırvatlar ve Boşnaklar bağımsızlık için oy verirken, Bosnalı Sırlar referandumu boykot etmişlerdir. Bosna Hükümeti 3 Mart 1992'de Bosna-Hersek'in bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Sırbistan'ın desteğini alan Bosnalı Sırlar söz konusu bağımsızlık ilanına karşı çıkmıştır. Bosna yönetiminin belirtilen talebi reddetmesi ise ülkedeki iç çatışmayı başlatmıştır. Bosna-Hersek'in bağımsızlığı Nisan 1992'de AB ve diğer Batılı ülkeler tarafından tanınmıştır. 22 Mayıs 1992'de ise Bosna, BM üyeliğine kabul edilmiştir. Aynı zamanda Nisan 1992'de Bosnalı Sırlar tarafından Banja Luka'da Sırp Cumhuriyeti ilan edilmiş ve Bosna topraklarının üçte ikisi ise Sırp hükümeti tarafından talep edilmiştir. Diğer bir deyişle Radovan Karadžić liderliğindeki ve JNA tarafından askeri olarak desteklenen SDS, Bosna'nın bağımsızlığını reddetmiştir. Böylelikle Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Sırbistan ve Karadağ³⁵⁸ ordusu haline gelen JNA, yeni Sırbistan Cumhuriyeti ordusu ve Sırp paramiliter örgütler Bosna'da büyük bir etnik temizlik kampanyası başlatmışlardır. Çatışmanın ilk aşamasında Bosna Ordusu ve Hırvat Savunma Konseyi (HVO), Bosna'nın yaklaşık yüzde 70'ini kontrol etmeyi başaran Sırlara karşı üstünlük elde edememişlerdir. Sırbistan bu dönemde Bosnalı Sırları silahlandırarak, Bosna'daki etnik meseleleri daha da karmaşık hale getirmiştir. Bosnalı Sırlar ve Bosnalı Hırvatlar ülkenin eninde sonunda etnik açıdan bölüneceği beklentisiyle (sırasıyla) Sırbistan ve Hırvatistan'ın yanında yer almışlardır. 1992'nin sonlarına doğru geldiğinde ise HDZ ve HVO birimleri Bosna

³⁵⁶ Noel Malcolm, Bosna'nın Kısa Tarihi, çev. Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi, Aralık 1999, s. 333-363

³⁵⁷ Tudjman ve Miloseviç'in 1991 yılında yaptıkları anlaşma 'Karacorceva Anlaşması'dır. Burada Bosna-Hersek'i aralarında paylaşmışlardır. Bkz. Tanıl Bora, Milliyetçiliğin Provokasyonu, Bölgeler, Sorunlar: Yugoslavya, Birikim Yayınları, 1. Baskı 1991, s. 215-216

³⁵⁸ Karadağ 1990 seçimlerinde başa gelen Karadağ Komünist Birliği (parti ismi değiştirilmemiştir) Partisi, Sırbistan yönetimine olan bağlılıklarını vurgulamışlardır. Dolayısıyla Parti, sonraki süreçte Miloseviç'in politikalarını desteklemiştir. Bkz. Tanıl Bora, a.g.e, 2. Baskı, 1995, s. 147

Ordusu'na sırtlarını dönerek, Bosna hükümetine karşı savaşma kararı almışlardır. Ağustos 1993'te ise HDZ, Hırvat olmayanlara karşı etnik temizlik hareketini başlatmış ve Hersek-Bosna Hırvat Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Bosnalı Sırp larla benzer hedefleri paylaşan Bosnalı Hırvatlar, savaşın sonunda HVO kontrolündeki bölgeleri Hırvatistan'a eklemeyi ummuşlardır. Ayrıca bu dönemde Boşnak siyasetçi Fikret Abdić'in Sırp ların yanında yer alması Boşnaklar arasında bir iç çatışmaya yol açmıştır. Hatta 1993'te Abdić'in liderliğindeki grup Batı Bosna Özerk Bölgesi'ni (APWB) ilan etmiştir.³⁵⁹

1992 yılının sonundan 1994 baharına kadar Bosna Ordusu kendisini Bosnalı Sırp lar ve Hırvatlar ile Batı Bosna Özerk Bölgesinden isyancı Boşnaklarla savaşırken bulmuştur. Hem Hırvat hem de Sırp güçlerinin buldukları bölgelerde toplama kampları oluşturulmuştur. Etnik temizlik, soykırım, işkence, cinsel şiddet ve daha pek çok insan hakları ihlalleri medyayı meşgul etmiştir. Bu bağlamda Mart 1993'te ABD, insani yardım ulaştırma adına hava operasyonu düzenlemeye başlamıştır. 16 Mart 1993'te ise BM Güvenlik Konseyi tarafından güvenli bölgeler oluşturulmuştur. Özellikle Müslümanların ikamet ettiği (Tuzla, Zepa, Gorazde vb.) yerler 'güvenli bölge' olarak ilan edilmiştir. Çünkü Bosnalı Müslümanlar savaş sırasında en ağır kayıpları vermişlerdir. Etnik temizlik ise Bosna Savaşı'nın bir sonucu değil, daha çok birincil hedefi olarak gerçekleştirilmiştir. Toplu infazlar ve organize toplu tecavüz azınlık nüfusu evlerinden çıkarmanın bir yolu olarak kullanılmıştır. Zorla hamile bırakma gibi çeşitli cinsel şiddet suçları ise etnik temizliğin bir diğer parçasını oluşturmuştur. Bu süreçte BM'nin çabaları ise yetersiz kalmıştır. Çünkü ilkbahar 1993'te Ratko Mladić (savaş suçlusu Sırp komutan) Srebrenica'ya (Srebrenitsa) karşı savaş başlatmıştır. Çatışmalar sırasında binlerce Bosnalı Hırvat ve Müslüman öldürülmüştür. Her ne kadar yirmi aylık bir süre boyunca diplomatik çabalarla savaşın sona erdirilmesi amaçlansa da savaşın tarafları arasındaki anlaşmazlık sürmüştür. Ancak 1 Mart 1994'te Bosnalı Hırvatlar ve Boşnaklar arasında Washington Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma ile Boşnaklar ve Bosnalı Hırvatlar kendi federasyonlarını kurmayı kararlaştırmışlardır. Söz konusu karar gerçekleşmese de Hırvat-Boşnak savaşı durmuştur. 1995 yılına gelindiğinde ise Bosna Savaşı zirveye ulaşmıştır. Bosna'nın Srebrenica şehrinde 8 bin Boşnak erkek (çocuklar da dahil) öldürülmüştür. Yaşanılan bu olay uluslararası örgütlerin bir başarısızlığı olarak nitelendirilmiştir. Çünkü

³⁵⁹ Massimo Moratti, Amra Sabic-El-Rayess, a.g.e., s.5-7; Stephen I. Griffiths, a.g.e., s. 52-56

BM Barış Gücü Boşnakların öldürülmesini engelleyememiştir. Keza Mary Kaldor'a göre Bosna Savaşı, yirminci yüzyılın diğer savaşlarından daha fazla küresel bilinci (uluslararası toplumu) etkilemiştir. Savaş, önemli üst düzey siyasi görüşmelere, uluslararası kurumların ve sivil toplum kuruluşların ise insani çabalarına neden olmuştur. Bosna Savaşı aynı zamanda Soğuk Savaş sonrası dönemin dünya düzenini kısmen belirlemiştir. Bu dönemde AB ve BM'nin dış politika kararlarında bocalamalarına karşın NATO, yeni kurumsal çerçevesiyle dünya düzeninde önemli roller oynamaya başlamıştır. Kaldor bu nedenlerden ötürü Bosna Savaşı'nın; yerleşik siyasi varsayımların, stratejik düşüncelerin ve uluslararası düzenlemelerin hem sorgulandığı hem de yeniden yapılandırıldığı önemli olayları kapsadığını ileri sürmüştür. Diğer bir deyişle Bosna Savaşı 1990'ların yeni savaşlarını temsil etmiştir.³⁶⁰ Bosna Savaşı sürecinin sona ermesi ise 1995 Ağustos ayında NATO'nun düzenlediği harekât ile mümkün olmuştur. Yapılan hava saldırıları sonucunda savaşta dengeler Sırp'ların aleyhine değişmiştir. Bu bağlamda ise Sırp'lar barış görüşmelerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Kasım 1995'te hazırlanan ve Aralık ayında imzalanan Dayton Barış Antlaşması ile Bosna Savaşı sona ermiştir.³⁶¹

1.3. SAVAŞ SONRASI BOSNA-HERSEK: YAPISAL, KÜLTÜREL VE DEMOGRAFİK DEĞİŞİMLER

Bosna Savaşı 6 Nisan 1992'den 12 Ekim 1995'e kadar sürmüştür. Savaş, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holbrooke'un arabuluculuğunda imzalanan ateşkes anlaşması ile sona ermiştir. Savaşta Bosna nüfusunun yaklaşık üçte ikisi evlerinden çıkarılmış ve 100 bin ila 260 bin kişi ise savaş sırasında öldürülmüştür. Zorla gözetim, işkence, tecavüz, zorla hamile bırakma gibi çeşitli insan hakları ihlalleri savaş boyunca gerçekleştirilmiştir. Ülkede 1,2 milyon Boşnak ülke içinde yerinden edilmiş ve 1 milyon kişi ise sığınmacı olarak ülke sınırları dışına kaçmıştır. Bosna hükümeti tarafından belgelendiği üzere 1993 yılına kadar 20 bin ila 50 bin Bosnalı kadına 'etnik temizlik' politikaları kapsamında tecavüz edilmiştir.³⁶² NATO'nun askeri müdahalesi ise Dayton Barış Antlaşması müzakereleri için gerekli koşulları oluşturmuştur. 21 Kasım 1995

³⁶⁰ Mary Kaldor, a.g.e. (2012), s.32-45

³⁶¹ Harun Semercioğlu, Bosna Hersek'te Yaşanan Boşnak-Sırp Çatışmasının Analizi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 16, Sayı 63, 2017, s. 1341-1343

³⁶² Mary Kaldor, a.g.e. (2012), s. 32

tarhinde Dayton'da (ABD/Ohio) taslağı hazırlanan bir ana metin ve 11 ekten oluşan antlaşma 14 Aralık 1995'te Bosna-Hersek Cumhuriyeti adına Aliya İzzetbegoviç, Hırvatistan adına Franjo Tuğman ve Yugoslavya Federal Cumhuriyeti adına ise Slobodan Miloseviç tarafından imzalanmıştır. Aynı zamanda Miloseviç ve Tuğman Bosnalı Sırp lar ve Bosnalı Hırvatlar adına da antlaşmanın hükümlerini kabul etmişlerdir. Antlaşma doğrultusunda Bosna Hersek Devleti on kantondan oluşan Bosna-Hersek Federasyonu (BHF) ve Sırp Cumhuriyeti (SC) olarak iki etnik bölgeye ayrılmıştır. 1999 yılında ise Brcko kasabası uluslararası bir tahkimin ardından özerk bölge haline getirilmiştir. Antlaşmayla Bosna-Hersek topraklarının yüzde 51'i Bosna-Hersek Federasyonuna ve yüzde 49'u ise Sırp Cumhuriyetine verilmiştir. BHF nüfusunun çoğunluğunu Bosnalı Hırvatlar ve Boşnaklar; SC nüfusunun çoğunluğunu ise Bosnalı Sırp lar oluşturmuştur. Belirtilen bölgeler hukuksal olarak gerçek bir sınır olmamakla birlikte uluslararası güçler tarafından denetlenen yaklaşık 1400 km uzunluğundaki bir sınır ile ayrılmıştır. Her iki etnik bölgenin siyasi ve ekonomik yapılanması ise birbirinden farklıdır. Ayrıca Dayton Barış Antlaşması Yugoslavya Federal Cumhuriyeti, Hırvatistan ve Bosna Hersek Cumhuriyetlerinin yanı sıra ABD, Fransa, Rusya, Federal Almanya, İngiltere ve AB temsilcilerinden oluşan gözlemciler tarafından da imzalanmıştır. Antlaşmanın askeri yönlerini uygulaması adına ilk bir yıllık süre için IFOR (Implementation Force/Uygulama Gücü) adı verilen çok uluslu bir barış gücü oluşturulmuştur. NATO liderliğindeki IFOR, 1995 ile 1996 yılları arasında görev yapmıştır. 2004 yılında ise AB Bosna-Hersek misyonunu üstlenmiş ve EUFOR (Avrupa Gücü) Bosna görevini devralmıştır. Bosna'daki tüm kurumların işlemlerini amaçlayan Antlaşmanın sivil yönlerinin ülkede uygulanması görevi ise Bosna-Hersek Yüksek Temsilciliđine³⁶³ verilmiştir. Bu doğrultuda bir anayasanın kurulması öngörülmüştür. Bosna-Hersek Cumhuriyeti; Halk Meclisi ve Temsilciler Meclisinden oluşan iki parlamento, üç kişiden oluşan Cumhurbaşkanlığı Konseyi (iki üye BHF ve bir üye ise SC'den olmak zorunda), Bakanlar Kurulu, Anayasa Mahkemesi ve Merkez Bankası şeklindeki birimlere ayrılmıştır. Başbakan dahil her bir bakanın iki yardımcısı bulunmaktadır. Yani eğer bir Bakan Müslüman ise yardımcılarında biri Sırp diğeri ise Hırvat olmak zorundadır. Keza karar alma süreçlerinde de üç etnik grubun onayı

³⁶³ İngilizcesi Office of the High Representative (OHR), 1995 yılında BM Güvenlik Konseyi tarafından kurulmuştur.

gerekmektedir.³⁶⁴ Başka bir ifadeyle ülkedeki etnik ayrım yeni kurulan düzende de sürdürülmüştür. Esasen ülkenin iki kampa bölündüğü noktasından yola çıkılırsa, Bosna Savaşı'nda hedeflenen sınırlar kısmen de olsa karşıt gruplar tarafından elde edilmiştir. Bu nedenle NATO'nun düzenlediği operasyonun başarısı birçok akademisyen tarafından tartışılmıştır.

Mary Kaldor NATO'nun askerî harekâtının başarılı olmasını 'etnik temizliğin istenilen evreye zaten ulaşmış' olmasına bağlamıştır. Kaldor'a göre etnik gruplar savaşta paylarına düşeni askeri müdahaleden önce almışlardır. Dayton Barış Antlaşması ise milliyetçi kesime istediklerini vermiştir. Bu durum uzun vadede ise Bosna toplumunu çok etnikli kimliğini yeniden inşa etmekten ve sosyal olarak uyumlu hale gelmekten alıkoymuştur. Ülkenin neredeyse mono-etnik birimlere bölünmesi, etnik temizlik yapan kesimin hedefleriyle uyuşmaktadır. Diğer bir deyişle Dayton Barış Antlaşması milliyetçi liderleri savaşın galibi haline getirmiştir.³⁶⁵ Savaştan sonra gerçekleştirilen 1996 seçimlerinin uluslararası gözlemciler (temsilciler) tarafından özgür ve adil görünmesine rağmen bu seçimler ülkenin savaştan barışa geçişinde önemli bir engel oluşturmuştur. Ülkede haber ve hareket özgürlüğü olmaksızın iyileşmekte olan bir ülkede seçimlerin yapılması sadece milliyetçi partilerin gücünü arttırmıştır. Milliyetçi liderler barış antlaşmasının imzacıları olsalar da siyasi hedeflerinden henüz vazgeçmemişlerdir. Seçim ayrıca savaş zamanı yaşanan organize suçlara da bir tür meşruiyet kazandırmıştır. Momcilo Krajsnik, Biljana Plavšić ve Jadranko Prlić gibi savaş sırasında Sırp ve Hırvat siyasi liderliğinin en üst kademelerinde yer alan isimler bu seçimler ile Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı üyeleri arasına girmişlerdir. Bahsi geçen isimler daha sonra Eski Yugoslavya UCM³⁶⁶ tarafından suçlanmış ve yargılanmışlardır. Dayton Barış

³⁶⁴ Mehmet Dalar, Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek'in Geleceği, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 16, Yıl 2009, s. 98-99; Massimo Moratti, Amra Sabic-El-Rayess, a.g.e, s.7

³⁶⁵ Timo Kivimaki (ve diğerleri), The Dynamics of Conflict in the Multi-Ethnic State of Bosnia and Herzegovina, Country Conflict-Analysis Study, March 2012, s. 17

³⁶⁶ Savaş sırasında gerçekleştirilen insanlık dışı uygulamaların yargılanması adına kurulan bir ad hoc mahkemesidir. BM Güvenlik Konseyinin 827 (S/RES/827) Sayılı ve 25 Mayıs 1993 Tarihli Kararı ile kurulması kararlaştırılmıştır. Eski Yugoslavya topraklarında ve özellikle Bosna ve Hersek Cumhuriyetinde meydana gelen uluslararası insancıl hukukun yaygın ve aleni ihlallerine ilişkin raporlarda, kitlesel cinayetler, organize ve sistematik gözaltılar, kadınlara yönelik cinsel şiddet suçları, toprağın edinimi ve elde tutulmasına yönelik 'etnik temizlik uygulamasının sürdürülmesi' gibi nedenlerle oluşturulmuştur. Bkz. UN Security Council S/RES/827 (1993), Resolution 827, 25 May 1993, s. 1-3

Çalışmanın devamında ele alınacak olan zorla çalıştırma, köleleştirme, cinsel şiddet suçları, etnik temizlik vb. olgular eski Yugoslavya UCM kararları ile verilecektir. Dolayısıyla mahkemenin aldığı kararlara bölüm içerisinde sıkça karşılaşılabacaktır.

Antlaşmasından sonraki iki yıl boyunca insan hakları, mültecilerin dönüşü ve merkezi kurumlarla ilgili sorunlar çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ancak antlaşmanın ana hükümleri ülkede uygulanmadığı için ülke içindeki etnik çatışmalar devam etmiştir. Etnik gerilimlerin oldukça yüksek olması ve milliyetçi partilerin polis ve ordu üzerindeki hakimiyeti savaşın tekrar alevleneceği ihtimallerini gündeme getirmiştir. 1997'nin sonunda ise uluslararası toplum durumun değişmesi gerektiğini fark etmiştir. Bu bağlamda yukarıda da bahsedilen Yüksek Temsilcilik, savaş suçları ve suçlanan kişilere karşı daha sağlam bir yaklaşım benimsemeye başlamıştır. Bu anlamda Bosna'da yürütülen politikaların Dayton'a uygun olup olmadığına karar veren yetkiler BM Yüksek Temsilciliğine aittir. 1997'de ise Barışı Uygulama Konseyi, Yüksek Temsilciliğe oldukça geniş yetkiler tanımıştır. Buna göre 2000 yılında çıkartılan bir karar ile temsilciliğin yetkileri arttırılmıştır. Söz konusu yetkiler literatürde Bonn Yetkileri (Bonn Powers) olarak geçmektedir. Bonn Yetkileri ile Yüksek Temsilci söz konusu anlaşmaya uymayan resmi görevlileri görevden alabilme veya yasaları dayatabilme hakkına sahiptir. Böylelikle Bosna devletini tekrar savaşa sürükleyebilecek olayların önüne geçilmeye çalışılmıştır.³⁶⁷

Öte yandan Bosna siyasi olarak zayıf ve etnik olarak ise parçalanmış bir devlet olmaya devam etmektedir. Bölünmüş yapısına ek olarak Bosna, savaş sonrası politik ve sosyal bütünlükten de yoksun kalmıştır. Örneğin sosyal uyum eksikliği, yüksek yolsuzluk oranları, hükümet yapılarına ve kamu yönetimine olan güvensizlik gibi sorunlar bulunmaktadır. Nitekim ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimi diğer ülkelere oranla ciddi bir gecikme yaşamıştır. Savaş sonrası ekonomik açıdan toparlanması için uluslararası yardıma ihtiyaç duymuştur. Yapılan bir araştırmaya Bosna'nın 2003 yılında kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılası, 1990 yılının yalnızca yarısını oluşturmuştur. Bu durum savaş sonrasında Bosna'nın ekonomik olarak toparlanmasının oldukça zor olduğunu göstermektedir. Ayrıca savaşın özellikle kadınlar üzerindeki etkisi oldukça kötüdür. Savaş sırasında binlerce kadın tecavüze uğramış, zorla hamile bırakılmış, işkence görmüş veya öldürülmüştür. Savaş sonrası hayatta kalan kadınların birçoğu fiziksel ve psikolojik şiddetin yarattığı travmalarla baş etmek zorunda kalmıştır. Bu kadınların bazıları HIV virüsü kapmış; bazıları ise yasadışı yollarla kürtaj olmuştur. Kimi

³⁶⁷ Massimo Moratti, Amra Sabic-El-Rayess. a.g.e., s.8-10; Mehmet Dalar, a.g.e., s. 100-106

kadın ise erkeklerle temas kurmaktan korktuğundan bahsetmiştir. Her ne kadar kadınlar hikâyelerini uluslararası mahkemelerde ya da feminist platformlarda anlatsalar da birçoğu hikâyelerini aileleriyle paylaşmayı reddetmiştir. Çünkü savaş sırasında uygulanan cinsel şiddet suçları sadece ‘etnik temizliğin veya soykırımın’ bir parçasını değil; aynı zamanda hem birincil hedefini hem de toplumun ahlaki yapısını bozmanın yöntemini oluşturmuştur.³⁶⁸ Ancak kadınların Bosna Savaşı boyunca karşılaştıkları sorunlar söz konusu durumlarla sınırlı kalmamıştır. Bu nedenle çalışmanın devamında Bosna Savaşı özellikle kadınlar açısından ele alınacaktır. Çünkü kadınlar, Bosna Savaşı sırasında etnik temizlik ve soykırım politikaları kapsamında araç haline getirilmiş; cinsel şiddete maruz kalmış, zorla yerinden edilmiş, zorla çalıştırılmış ve köleleştirilmişlerdir. Dolayısıyla Bosna Savaşı’na bir de toplumsal cinsiyet, kimlik, cinsel şiddet suçları ve diğer insan hakları ihlalleri kapsamında bakılacaktır.

2. BOSNA SAVAŞI’NA TOPLUMSAL CİNSİYET, KİMLİK VE CİNSEL ŞİDDET ÜZERİNDEN BAKMAK

Marianne Marchand’ın sözleriyle toplumsal cinsiyetin özü ‘erkeklik ile kadınlığı birbirinden ayıran sosyal olarak öğrenilmiş davranışlardan ve beklentilerden’ oluşmaktadır. Cinsiyet, neredeyse tüm toplumlarda kimliğin şekillenmesinde, sosyal aktivitelerin düzenlenmesinde veya dünyayı sembolize etmede merkezi bir rol oynamaktadır. Cinsiyet ilişkileri, dünya çapında farklı şekillerde organize edilse de temelde eşitsizdir ve bu ortamda erkeklik, kadınlığa tercih edilmektedir. Sandra Harding’in de dediği gibi ‘toplumsal cinsiyet insan düşüncesinin, toplumsal organizasyonun ve bireysel kimlik ile davranışların asimetric bir kategorisini’ oluşturmaktadır. Ann Tickner belirtilen tanıma katılmakta ve yapısal düzeyde eşitsiz olan cinsiyet ilişkilerinin ‘güç ilişkilerini ifade etmede kullanılan bir yol’ olduğunu savunmaktadır. Bu anlamda toplumsal cinsiyet hakkında konuşurken, onun diğer yönlerini anlamak önemlidir. Tüm kültürlerde cinsiyetin nasıl sembolize edildiği, iş bölümünün cinsiyet etrafında nasıl organize edildiği veya bireysel düzeyde neyin kadınsı veya neyin erkeksi kimlik olarak sayıldığı sorgulanmalıdır. Örneğin sembolik düzeyde cinsiyet, dünyayı anlamlandırmada kullanılan eski bir yöntemi oluşturmaktadır. Çünkü

³⁶⁸ Plamena Solakova, Gender Perspectives on the Bosnian War of 1992-1995, Gender and Conflict, Autumn 2013, s. 6-7

insan dışı varlıklar bile genellikle kadınsı veya erkeksi kategorilere bölünmektedir. Bu yöntem ile insan grupları arasındaki sosyal aktiviteler (futbol, savaş, mutfak) cinsiyete dayalı olarak ayrılabilir. Marchand'a göre cinsiyet sembolizminin ve cinsiyetlendirilmiş metaforların işlevi, mevcut güç ilişkilerinin ortadan kaldırılmasının imkânsız görünmesini sağlamaktır. Bu metaforlar hem ataerkil yapı tarafından hem de etnik, dini, ulusal kimlikler yoluyla doğallaştırılmaktadır. Böylece toplumsal cinsiyet sembolizmi sadece erkekler ve kadınlar arasındaki eşit olmayan ilişkileri meşrulaştırmakla kalmamakta; aynı zamanda militarizm ve milliyetçilik gibi toplumsal fenomenleri de desteklemektedir.³⁶⁹ Ayrıca toplumsal cinsiyet söylemleri iktidarın gereklerine göre de değişiklik göstermektedir. Örneğin iktidar ve güç ile ilişkilendirilen erkeklik, kültürel olarak kadınsı olarak görülen her şeyin zıddı olarak inşa edilmektedir. Kadınlık ise eril sayılmayan tüm durumları kapsamaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet analizleri sosyal olarak inşa edilmiş eşitsizlikleri nihayetinde değiştirmenin veya ortadan kaldırmanın yollarını araştırmaktadır. Toplumsal cinsiyet ırk, sınıf, etnisite, milliyet ve cinsellik gibi farklı sosyal kategoriler arasındaki ilişkinin incelenmesine olanak sağlamaktadır. Özellikle de kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikleri üreten ve güçlendiren yapıların nasıl çalıştığını açıklamaktadır.³⁷⁰ Bu anlamda Bosna Savaşı toplumsal cinsiyetin farklı yönlerini ortaya çıkarmaktadır.

1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı, toplumsal cinsiyet konularını daha önce görülmemiş ölçüde uluslararası platformun gündemine taşımıştır. Roy Gutman'ın Ağustos 1992'de Bosna'da meydana gelen toplu tecavüzleri ortaya çıkarması ise Batı medyasının Bosna'yla ilgilenmesine neden olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'da en kanlı çatışmalara sahne olan Bosna Savaşı, etnik, dini ve ulusal kimliklerin toplumsal cinsiyet rollerini güçlendirmesi bakımından önemlidir.³⁷¹ Savaş sırasında gerçekleştirilen toplu tecavüzler, etnik temizlik, zorla yerinden etme, zorla çalıştırma ve diğer cinsel şiddet suçları 'kimlik' ile bağlantılıdır. Bu nedenle çalışmanın devamında başta Bosna Savaşı'na yönelik kimlik ve toplumsal cinsiyet analizlerine yer verilecektir. Ayrıca kimliklerin neden olduğu sembollere ve söylemlere toplumsal

³⁶⁹ Sara Arvidsson, Roza Nermany, *The Gendered Dimensions of Identity Wars: The Case of the Former Yugoslavia*, Linköping Un. Department of Management and Economics Political Science 3, Bachelor Thesis, LIU-IEI-FIL-G--09/00328—SE, Spring 2007, s. 10-11

³⁷⁰ Ibid.

³⁷¹ Lane Hansen, *Gender, Nation, Rape: Bosnia and the Construction of Security*, *International Feminist Journal of Politics*, Dec. 2010, s. 57

cinsiyet penceresinden bakılacaktır. Daha sonra ise Bosna Savaşı sırasında güçlendirilen ve yeniden üretilen roller sonucunda meydana gelen olaylar (cinsel şiddet suçları, etnik temizlik, zorla yerinden edilme, zorla çalıştırma) incelenecektir. Böylelikle toplumsal cinsiyetin Bosna Savaşı süresince nasıl sembolize edildiği ve bunun sonuçlarının ise neler olduğu anlaşılacaktır.

2.1.ETNİK, DİNİ VE ULUSAL KİMLİKLER BAKIMINDAN BOSNA SAVAŞI

Temel düzeyde kimlik, ‘insan deneyimlerinin kaynağı’ olarak görülmektedir. Kimlik, bireylerin kendi benliğini inşa etme süreci ve kendisini nasıl tanımladığıyla ilgilidir. Manuel Castells kimliği ‘anlamın organizasyonu’ olarak tanımlamıştır. Castells kimliklerin tarihten, coğrafyadan, üreme kurumlarından, kişisel fantezilerden, dini söylemlerden ve iktidar aygıtlarından gelen yapı malzemelerle inşa edildiğini savunmuştur. Buna göre bireyler, gruplar veya topluluklar tüm bu materyalleri işleyerek anlamlarını kendi kültürel yapılarına göre yeniden düzenlemektedirler. Bazen ise bu kimlikler siyasi elitlerin kitleleri manipüle etmeleri için bir araç görevi görmektedir. Örneğin siyasi elitlerin halihazırda yaygın olan kimlikleri (milliyetçi veya etnik) bir tür ‘seferberlik aracı’ olarak kullanması mümkündür. Ancak dayatılan kimliklerin halk için bir anlamı olması gerekmektedir. Castells egemen kurumların insanlara bazı kimlikleri aşılabilir olduklarını, fakat yalnızca sosyal aktörler tarafından içselleştirildiklerinde bir anlam kazandığını ileri sürmektedir. Örneğin Bosna Savaşı öncesinde siyasi elitlerin kimlik farklılıklarını ön plana çıkarmaları, toplumda gizli kalmış duyguların tekrar gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda ise bölgede etnik şiddet artmaya başlamıştır. Bu bağlamda kimlik aile, din, millet veya ulus gibi toplumun hafızalarında yer edinmiş anılardan oluşmaktadır. Dahası toplumsal cinsiyet ulusal kimliklerin inşasında merkezi bir rol oynamaktadır. Nira Yuval-Davis,³⁷² kadınlara hem kişisel hem de toplu olarak ulusun ve kültürün taşıyıcıları görevi verildiğini iddia etmektedir. Sembolik olarak milletin şerefi ve onuru çoğu ataerkil toplumda kadınlara bağlıdır. Toplumsal cinsiyet ilişkileri ise bu toplumda genellikle yeniden üretimle ilgilidir. Yani kadınlar esas itibarıyla ev içi alanla özdeşleştirildikleri için ulusal kimliğin devamından da sorumlu tutulmaktadırlar. Toplumsal cinsiyet ilişkileri çoğu kültürel çatışma ve çekişmede olduğu kadar sosyal kimliklerin ve kültürel yapıların da merkezini

³⁷² Detaylı bilgi için bkz. Nira Yuval-Davis, a.g.e. 2003, s. 9-36

oluşturmaktadır. Ayrıca tüm milliyetçi projeler her ne kadar aynı özellikleri paylaşmasalar da toplumsal cinsiyet ilişkilerinin farklı yönlerini içerirler. Bu anlamda ortak bir köken etrafında oluşan ulus, genellikle üremenin önemini vurgulama eğilimindedir. Bu nedenle kadınlar saflığın temsilcisi olarak nitelendirilmektedirler. Özellikle etnik-milliyetçi projelerde biyolojik yeniden üretimin saflığı, ulusun hayatta kalmasının temeli olarak varsayılmaktadır.³⁷³ Örneğin Miloseviç, 1987 ve 1989 yıllarında Kosova'da gerçekleştirdiği konuşmalarda bölgedeki Müslüman Arnavut nüfusun demografik olarak yönetimi ele geçireceğine dair toplumda korkuyu körüklemiş ve de Sırp nüfusun azlığına vurgu yapmıştır. Bunun sonucunda ise Kosova'daki Sırp erkek nüfus, buradaki kadınları çocuk doğurmamakla suçlamıştır. Diğer yandan etnik-milliyetçi ideolojide ancak saf (temiz) kadınların, saf bir ulusu yeniden üretebileceklerine inanılmaktadır. Bosna Savaşı boyunca 'etnik temizlik' adına gerçekleştirilen cinsel şiddet suçları, 'saf ırkın kirletilmesi' amacını taşımaktadır. Dolayısıyla kadınlar, ulusun ideal imajını oluşturmada önemli roller üstlenmiştir. Bu ideal imgenin amacı ise temelde ulusun benzersizliğini göstermek ve hayatta kalmasını sağlamaktır. Pek çok milliyetçi söylemde ulus, hemen her erkeğin korunmasına ihtiyaç duyan dişi bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Bir kadın figürünün ulusu simgelemesine izin vermek ise dünyada oldukça yaygındır. Bu nedenle kadın bedenine yönelik gerçekleştirilen herhangi bir saldırı, ulusun erkeklerine ve milletine karşı işlenmiş varsayılmaktadır. Nitekim Bosna örneğinde görülen Bosnalı kadınlara yönelik 'toplu tecavüzler', belirli etnik gruplara karşı gerçekleştirilmiştir.³⁷⁴

Milliyetçilik bir milletin belli bir toprak parçası üzerindeki egemenliğini kendi yetkisi altına alarak kullanması anlamına gelmektedir. Milliyetçi ideolojiyi savunan ve siyasetini yapan elitler, genellikle o milletin kendi devletine ve toprağına sahip olması gerektiği inancını paylaşmaktadırlar. Benzer şekilde o devletin sadece hâkim etnik gruba mensup iktidar tarafından idare edilmesi gerektiğine de inanmaktadırlar. Bu doğrultuda belli bir etnik grup ön plana çıkarken; farklı etnik gruplar o toplumdan dışlanmakta veya yok sayılmaktadır. Keza siyasi elitlerin kimin o millete dahil olacağına ya da kimin dışarıda bırakılacağına yönelik aldığı kararlar, milliyetçiliğin güçlü bir ideoloji olduğunu da göstermektedir. Başka bir ifadeyle milliyetçi ideoloji 'biz' ve 'onlar' arasındaki ayrımı

³⁷³ Sara Arvidsson, Roza Nermany, a.g.e., s.14-19

³⁷⁴ Marrie E. Berry, a.g.e., s. 115

belirginleştirmektedir. Anthony Giddens'a göre milliyetçi ideoloji toprak ile iktidar arasında güçlü bir bağ kurmaktadır. Bu bağ farklı etnik gruplar arasındaki anlaşmazlıkların da temelini oluşturmaktadır. Özellikle 'bu topraklarda sizden önce biz vardık' iddiası etnik gruplar tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle tarihin, mitolojinin, hatıraların veya farklı milletlerin belli bir toprak parçası üzerindeki talepleri etnik çatışmaları doğurmaktadır. Bu anlamda Sırbistan ve Hırvatistan'ın Bosna toprakları üzerindeki hak iddiaları bu tanıma desteklemektedir.³⁷⁵ Bu bölgedeki milliyetçi hareketler din temelli farklılıkların beslediği etnik kavramı üzerinde gelişim göstermiştir. Din merkezli oluşturulan üst kimliğin ürettiği milliyetçi düşünce ise bu coğrafyada birleştirici olmaktan çok ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Balkan toplumlarında özellikle uluslaşma süreçlerinde din, milliyetçi hareketler için önemli bir rol oynamıştır. Milliyetçilik, kültürel değerlerden beslenmiş, ulus bilinci ise bu kültüre dayalı olarak ulus-devlet ideolojisini geliştirmiştir. Ancak bu ideolojik bilincin Balkanlar'da meydana gelmesi, diğer bölgelere göre farklılık göstermiştir. Çünkü burada kültür ve onun üretimi olan ideoloji coğrafi sınırlara değil, din referanslı bir üst kimliğe dayanmaktadır. Bu nedenle inanç odaklı meydana gelen milliyetçi ideoloji hem ulusal kimliğe hem de farklılığa dayalı çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu durum Balkan milliyetçiliğinin esasen daha saldırgan bir yapıya sahip olduğuna yönelik tanımlamaları da doğurmuştur.³⁷⁶

Tarihsel olarak bakıldığında, Tito'nun 1980 yılındaki ölümünden sonra eski Yugoslavya'da hükümet otoritesi aşınmaya başlamış ve sivil kargaşa büyümüştür. Sosyalist ideolojinin ülkedeki etkisini kaybetmesi ise, Sırp ve Hırvat ayrılıkçı hareketlerin tekrar ortaya çıkmasını sağlamıştır. Miloseviç ve Tudjman'ın pasif toplumlar üzerinde dini ve milliyetçi duyguları kontrol etmeleri ise etnik şiddete zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda Slovenya ve Hırvatistan'ın 1991 yılındaki bağımsızlık ilanlarının AB tarafından tanınması, uzun süredir birlikte yaşayan etnik Yugoslavya'da karışıklığa neden olmuştur. Çünkü 'milli egemenlik ilkesine' dayanan bu bağımsızlığın, farklı etnik grupların yaşadığı bölgelere nasıl uygulanacağı bir sorun oluşturmuştur. Örneğin

³⁷⁵ Behlül Özkan, Bosna'da Kalıcı Barış Mümkün mü? Bilge Strateji, Cilt 6, Sayı 10, Bahar 2014, s. 70-72

³⁷⁶ Sibel Akova, Gökmen Kantar, Kültür ve İletişim Bağlamında Batı Balkanlar, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020, s. 223-234. Burada Balkan milliyetçiliğinin dinsel ve etnik niteliklerin bir karışımı olarak ortaya çıktığına; hatta Doğu ve Batı milliyetçiliğinden de farklı bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapılmıştır. Özellikle 'daha saldırgan' ifadesine yer verilerek, bu fark ifade edilmeye çalışılmıştır.

bağımsız Hırvatistan'da yaşayan Sırlar, kendi topraklarını ayırma haklarının olup olmadığını sorgulamışlardır. Benzer sorular eski Yugoslavya'yı oluşturan diğer federal cumhuriyetlerden ve içlerindeki farklı etnik gruplardan da gelmiştir. Ancak diğer federal cumhuriyetlerle karşılaştırıldığında etnik açıdan en karışık olan Bosna'daki sorun Sırlar, Hırvatlar, Boşnaklar ve diğer etnik kökenden insanları da kapsamıştır. Diğer bir ifadeyle bütün federal cumhuriyetleri kontrol eden Yugoslavya'nın dağılması nedeniyle etnik gruplar gelecekleri konusunda kaygı duymaya başlamışlardır. Bu dönemde Sırp milliyetçi kesim, Bosna ve Hırvatistan'da yaşayan Sırların yoğunlukta olduğu bölgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarını ve Sırbistan'a bağlanmalarını talep etmişlerdir. Benzer şekilde Bosnalı Hırvatlar da Bosna'daki Hırvat nüfusun çoğunlukta olduğu bölgeleri Hırvatistan topraklarına dahil etmek istemişlerdir. Ancak Bosna'da dini, etnik ve milliyetçi kimliklerin neden olduğu güvenlik kaygısı artmaya başlamıştır. Bunun sonucunda ise Bosna'nın eski Yugoslavya'dan ayrılma kararı alması çatışmaların fitilini ateşlemiştir. Bu durumu Barry R. Posen etnik güvenlik ikilemi teorisiyle açıklamaktadır. Teoriye göre 'gruplar arasındaki barışçıl ilişkileri garanti altına alan bir devletin yokluğunda söz konusu gruplar kendi güvenliklerini sağlamak için şiddete başvurmayı tercih ederler.' C. Dalhman ve G. O'Tuathail ise bu durumu 'ayrılık yoluyla güvenlik arayışı' olarak tarif etmektedirler. Yani siyasi elitlerin halkın güvenlik arzusuna hitap edebilmek için etnik-milliyetçi ya da dini kimlikleri bir strateji haline getirmeleri söz konusudur.³⁷⁷

1990 yılında Bosna'da yapılan ilk çok partili seçimlere bakıldığında dini ve etnik kimliği farklı olan milliyetçi partiler oyların çoğunu kazanmıştır. Demokratik Hareket Partisi, Sırp Demokrat Partisi ve Hırvat Demokrat Birliği Partisi Bosna seçimlerinde ortaya çıkan milliyetçi partilerdir. Bu partilerin dini farklılıkları da etnik-milliyetçi yapılarıyla uyumludur. Sırasıyla Boşnaklar (Bosnalı Müslümanlar), Sırlar (Ortodokslar) ve Hırvatlar (Katolikler) ait olduklarını düşündükleri partiye oy kullanmışlardır.³⁷⁸ Sırların partisi, Bosna'daki Sırp nüfusunun yoğun olduğu bölgeleri Bosna'dan ayırarak

³⁷⁷ Nils B. Weidmann, Violence 'From Above' or 'From Below'? The Role of Ethnicity in Bosnia's Civil War, Peace Research Institute Oslo, The Journal of Politics, Vol. 73, No. 4, Oct. 2011, s. 1179, 1182; Detaylı bilgi için bkz. Carl Dahlman and Gearoid O'Tuathail. 'The Legacy of Ethnic Cleansing: The International Community and the Returns Process in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina. Political Geography 24-2005; Barry R. Posen, The Security Dilemma and Ethnic Conflict. In Ethnic Conflict and International Security, ed. Michael E. Brown. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993

³⁷⁸ Massimo Moratti, Amra Sabic-El-Rayess, a.g.e., s. 5

Sırbistan'la birleştirmeyi amaçlamıştır. Hırvatların partisi ise ilk başta Bosna'nın bütünlüğünü savunsa da daha sonra 1993'te Bosnalı Hırvatların yaşadıkları bölgelerin Hırvatistan'a bağlanmasını ummuştur. Görünen o ki partilerin birbirlerine karşıt konumları ve istedikleri toprak parçaları üzerindeki anlaşmazlıkları Bosna Savaşı'na yol açmıştır. Hatta savaş öncesinde partiler karşılıklı olarak toplumda korku ve güvensizlik ortamının oluşmasını sağlamışlardır. Bu doğrultuda etnik şiddeti besleyen milliyetçi söylemler, aynı mahallede yaşayan insanların savaşta farklı cephelerde yer almalarına yol açmıştır. Başka bir ifadeyle Müslüman, Katolik ve Ortodoks komşular savaş sırasında düşman haline gelmişlerdir. Bu dönemde dikkat çekici bir durum ise Sırp ve Hırvatların Müslüman kesimi 'köktendinci' olarak nitelendirmesidir. Bu durum temelde Balkanlar'da etnik nefretin gömülü olduğuna yönelik popüler tezlerin doğmasına neden olmuştur. Çünkü bu dönemde etnik, dini kimlikler oryantalist söylemler ile güçlendirilmiş ve siyasi elitler tarafından önemli bir araç haline getirilmiştir. Kaldor, Bosna'daki etnik-milliyetçi şiddetin genellikle Balkanlaşma ile ifade edildiğini belirtmektedir. Örneğin Tudjman, Sırp ve Hırvatların Avrupalı; Müslümanların ise Doğulu oldukları için birlikte yaşayamayacaklarını ileri sürmüştür.³⁷⁹ Ancak 6. ve 7. yüzyıllarda Balkanlar'a yerleşen Slavlar daha sonrasında farklı dinleri benimsemişlerdir. Aynı zamanda uzun bir süre boyunca çok-kültürlü bir şekilde yaşamışlar ve birbirleriyle evlenmişlerdir. Bu nedenle kimin gerçekte hangi etnik gruba ait olduğu da tam olarak anlaşılmamaktadır. Örneğin bazı Hırvatlar, Boşnakların Türkleştirilmiş Hırvatlar olduklarını iddia etmişlerdir. Keza Sırp kendilerinin veya atalarının Sırbistan'a ne zaman ayak bastığına bakmaksızın buradaki bütün Ortodoksları 'Sırp' olarak kabul etmişlerdir.³⁸⁰ Boşnaklar arasındaki milli kimliğin belirlenme süreci ise diğer etnik gruplar arasındaki milliyetçi söylemlerin artmasına yol açmıştır. Bosna milleti ya da Müslümanlar olarak henüz net bir aidiyet verilmeyen Bosnalı Müslümanların 1993 yılında 'Boşnak' olarak tanımlanması kararlaştırılmıştır.³⁸¹ Diğer etnik gruplar ise söz konusu topluma aidiyetin kesin olarak verilmesinden ötürü bulunduğu bölgedeki siyasi haklarının zarar göreceğinden endişe duymuşlardır. Bosna'daki Boşnak nüfusu %50'nin altında kalsa da bölgede çoğunluğu

³⁷⁹ Mary Kaldor, a.g.e., s. 34-35

³⁸⁰ Lynda E. Boose, Crossing the River Drina: Bosnian Rape Camps, Turkish Impalement, and Serb Cultural Memory, Signs, Vol. 28, No. 1, Gender and Cultural Memory, Autumn 2002, s.75-80

³⁸¹ Aynı zamanda 1961 ve 1971 nüfus sayımları sırasında 'etnik olarak Müslüman' ve 'Müslüman' şeklinde tanımlanmışlardır. Müslümanların ya da Boşnakların ayrı bir millet oldukları yönündeki bu tanımlamalar ise diğer milletten (etnik kökenden) insanlar için sorun oluşturmaya başlamıştır.

oluşturmaktadır. Bosna'nın bu karma etnik yapısına karşın toprak talep eden milliyetçi gruplar 'etnik temizlik' projesini bir tür çözüm olarak görmeye başlamıştır.³⁸² Bu durum Bosna Savaşı'nın neden 1990'ların yeni savaşlarını temsil ettiğini de açıklamaktadır.

2.2.BOSNA SAVAŞI SÖYLEMLERİNDE KADIN İMGESİ

Bosna Savaşı sırasında toplumsal cinsiyet yapılarının kimlikler üzerinden nasıl sembolize edildiği çalışmanın bu kısmında araştırılacaktır. İlk başta eski Yugoslavya'nın dağılmasına yakın tarihlerde bölgede artan otoriter ve devlet destekli milliyetçiliğin toplumsal cinsiyet rollerinde ne gibi değişikliklere yol açtığı analiz edilecektir. Sonrasında ise kadınların toprakla ilişkisine, popüler kültürdeki cinsiyetlendirilmiş imgelere ve medyada çıkan haberlere bakılacaktır.

Doğu Avrupa'nın geri kalanında olduğu gibi eski Yugoslavya'da da sosyalizmin reddi, toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Bu süreçte kadınların sadece anne ve eş olarak tanımlandıkları özel alana; yani ataerkil toplumun geleneksel değerlerine geri dönmüştür. Milliyetçi söylemler ile 'vatansever kadınlık' olgusu yüceltilmiş ve kadın, ulusun önemli bir sembolü haline getirilmiştir. Böylece sosyalist ideoloji içerisinde emek yoluyla devlete bağlılığını gösteren kadınlar artık 'annelik' rolleriyle ulusa katkıda bulunmaya başlamışlardır.³⁸³ Toplumsal cinsiyet rollerini belirginleştiren semboller ise ulus söylemlerinde sıkça yer almıştır. Örneğin bazı ulusların topoğrafyası cinsiyetlendirilmiş terimlerle haritalandırılmıştır. İşgal edilecek topraklar dişileştirilmiş ve erkeksi hareket alanı olarak tanımlanmıştır. Ulusal mitolojilerde yer alan söylemler, geleneksel cinsiyet rollerini hatırlatmak adına tekrar kullanılmıştır. Milliyetçi ideolojide ulusun devamlılığının kadına bağlı olduğu söylemleri toplumda yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda eski Yugoslavya'daki etnik milliyetçi gruplar, toplumsal cinsiyet rollerini ulusu sembolik olarak inşa etmede kullanmıştır. Etnik-milliyetçi gruplar ya da siyasi elitler tarafından kadın bedenleri ulusun yeniden üretimi için 'bölgesel göstergeleri' oluşturmuştur. Başka bir ifadeyle eşler, anneler ve genç kadınlar ulusun alanını belirlemiş ve aynı zamanda ulusun 'malı' varsayılmışlardır. Milliyetçi söylem doğrultusunda vatansever kadınlar, erkek çocuk doğurmakla

³⁸² Behlül Özkan, a.g.e., s. 74

³⁸³ Wendy Bracewell, Women, Motherhood, and Contemporary Serbian Nationalism, Women's Studies International Forum, Vol. 19, No 1/2, s. 25

görevlendirilmiştir. Eski Yugoslavya'daki sınırların cinsiyetlendirilmesi 'cinsel imgeler kullanımı' yoluyla yapılmıştır. Buna göre ulus sevilen ve cömert bir yapıya sahiptir; ancak savaş zamanlarında tecavüze uğrayabilmektedir. Burada ulus kadını bir mekân (dışı alan) olarak tasvir edilmiş ve eril aktörler tarafından işgal edilebileceği belirtilmiştir. Bölgedeki milliyetçi kesim, söylemlerinde ulus topraklarının erkek askerler ve ulusal liderler tarafından; kadın bedenlerinin ise babalar, kocalar ve (ulusal) devletler tarafından korunması gerektiğini savunmuşlardır. Ancak kadınları koruma ihtiyacı kaçınılmaz olarak kadın bedenlerinin kontrolüne de yol açmıştır. Bu nedenle savaş zamanı iktidar mücadeleleri genellikle dışı bedenler üzerindeki mücadeleler olarak tasvir edilmiştir. Diğer bir deyişle kadın bedeni vatan kavramı ile sembolik düzeyde pekiştirilmiştir. Örneğin Sırbistan ve Hırvatistan'daki milliyetçi liderler savaş öncesi söylemlerinde 'gerçek erkeklik' imgesini kullanmışlardır. Söz konusu liderler gerçek erkekler söylemi ile dışlaştırılmış bir ulus hakkındaki erotik mesajları birleştirerek potansiyel askerlerin erkekliğine hitap etmişlerdir. Askerler üzerinde cinsel baskı oluşturan bu söylemlerle işgal edilecek bölgeler ilgi çekici hale getirilmiştir.³⁸⁴ Obrad Kesić³⁸⁵ de Bosna Savaşı sırasında fuhuşun, pornografinin ve dolayısıyla tecavüzlerin yaygın olduğuna işaret etmiştir. Ona göre savaş öncesi milliyetçi söylemlerde askerlerin ulusları için savaşırken genç kadınların bedenlerine de erişebilecekleri ifade edilmiştir.

1980'lerin ortalarında ise önce Sırbistan'da, daha sonra Hırvatistan'da ulusal seçkinler edebi denemelerde, tarih çalışmalarında ve şarkılarda ihanet, trajedi ve fedakarlıklardan bahsederek savaşa yönelik çağrılarını güçlendirmişlerdir. Julie Mostov onların bir tür romantik ulus vizyonu yaratmaya çalıştıklarını ve böylelikle toplumdaki milliyetçi duygulara ulaşmayı hedeflediklerini savunmuştur. 1980'lerin sonu ve 1990'ların başlarında ise devlet televizyonlarında ve radyolarda 'ulusal toprakların kötü güçlere karşı korunması için savaşa katılmaya istekli yeni kahramanların' arandığı vurgulanmaya başlanmıştır. Ulusal koruyucunun görüntüsü, geleneksel ataerkil toplumun uygun gördüğü erkeksi rollere uyumlu bir şekilde oluşturulmuştur. Eğer bu durum bir film sahnesi olarak düşünülürse, erkek oyuncu kadın ve çocuk oyuncuyu geride bırakarak

³⁸⁴ Julie Mostov, *Sexing the Nation/ Desexing the Body: Politics of National Identity in the Former Yugoslavia*, *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, ed. Tamar Mayer, Routledge, 2000, s.91

³⁸⁵ Obrad Kesić, *Women and Gender Imagery in Bosnia: Amazons, Sluts, Victims, Witches, and Wombs*, *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Sabrina P. Ramet, The Pennsylvania State Un. Press, 1999, s.187

savaş alanına gitmektedir. Bu bağlamda Sırbistan ve Hırvatistan'daki çağdaş savaş propagandalarında ifade edilen ulusal savaşçının maskülen özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Örneğin JNA subaylarından biri 'yeterince erkek olanlar bizimle gelsin' şeklinde bir çağrıda bulunmuştur. Televizyonlardan izlenen bu konuşmada askerlerin mayın tarlasını geçmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu görüntüden etkilenen bir Hırvat askeri dergisi ise 'erkeksen orduya katıl' temasını haber başlığı olarak kullanmıştır. Bir başka ilgi çekici durum ise savaşa katılan henüz genç yaştaki erkeklerin televizyon ve gazetelerde betimleniş şeklidir. Örneğin bazı genç erkekler 'henüz cinsel deneyime sahip olmamış oğlan çocukları' veya 'saf çocuklar/annelerinin çocukları' şeklinde resmedilmişlerdir. Keza sevgilisini veya eşini geride bırakarak savaşa katılan askerlerin silaha sarılmış fotoğrafları da medyada yayınlanmıştır. Burada silah 'özlenen eşi' ifade etmek için kullanılmıştır. Bosna'daki bir Hırvat askerle ilgili yapılan haberde 'bir erkek çocuk tarafından vurulduk ... ilk kız arkadaşı yerine bir otomatik silaha sarılan 17 yaşındaki bir çocuk tarafından...' satırları yer almıştır.³⁸⁶ Bu durum kadın bedeninin savaş sırasında nasıl sembolik hale getirildiğini açıkça göstermektedir. Ancak kadına ve kadın bedenine yönelik söylemler savaş sırasında gözlemlenen olaylarla sınırlı değildir. Örneğin savaş öncesinde Hırvatistan Cumhurbaşkanı Tudjman, Hırvat nüfusunun azlığına vurgu yaparak kürtaj olan kadınları 'milletin ölümcül düşmanları' olarak tanımlamıştır. Benzer şekilde Hırvatistan'daki feministler ve savaş karşıtı kadınlar milliyetçi söylemler yoluyla açıkça 'ulusun cadıları' ve 'ulusa ihanet edenler' olarak etiketlenmişlerdir. Milliyetçi Hırvat söylemlerinde etnik olarak saf çocuklar doğuran annelerin ancak toplumda iyi bir kadın imajına sahip olabileceği belirtilmiştir. Aynı şekilde Sırp Patriği Pavle, kadınların bencil olmamaları gerektiği ve eğer çocuk doğurmamaya devam ederlerse Sırbistan'da 'vebaya' neden olacakları konusunda uyarmıştır. Nitekim Sırpların düşük doğum oranlarına yönelik endişeleri nedeniyle gazete ve radyolarda 'beyaz veba' söylemi yaygınlaşmıştır. Sırp popüler basınına bakıldığında şu başlıklarla karşılaşılmaktadır: 'Üçüncü çocuk ulusu kurtarır', 'Beyaz veba nasıl yenilir?', 'Çocuk sahibi oldukları için Sırp kadınlara madalya', '50 yıl içinde Sırp olmayacak' (...) şeklindedir.³⁸⁷

³⁸⁶ Ayrıca bkz. S. Zajovic, *Sexism, Nationalism, and Militarism Always Go Together, Women for Peace*, Belgrade: Women in Black, 1997.

³⁸⁷ Julie Mostov, a.g.e., s. 92-98

Tarihsel olarak bakıldığında ise 1974 Yugoslav Anayasası, Kosova'nın Sırbistan içerisindeki özerkliğini kurumsallaştırmış ve Arnavutlara (Müslüman) geniş haklar tanımıştır. Bu durum Sırp milliyetçileri tarafından Sırbistan'ın bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak algılanmıştır. Müslüman Arnavut nüfusun Sırp ulusuna yönelik tehdit oluşturduğu yönündeki düşünce ise 'Sırp ulusunun ölmek üzere olduğu' söylemlerini ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Müslüman Arnavut nüfusun çok çocuklu oluşu oryantalist söylemlere de yol açmıştır. Buna göre Arnavut kadınlar 'ataerkil ailelerin tutsakları' olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Çoğu Arnavut kadın, geri kalmış ve eğitimsiz olarak görülmüştür. Buna karşılık Sırp kadınları ise Batılı ve eğitilmiş olarak (ilkel olmayan) tasvir edilmiştir. Bu durum Müslüman nüfusun fazla olduğu Bosna için de geçerlidir. Fakat Bosna'da Sırp ve Hırvat nüfusu da önemli bir yüzdeye sahiptir. Bu nedenle savaş öncesinde Bosna'daki bazı etnik-milliyetçi kesimden insanlar 'anneliğe ve doğuma' dikkat çekmeye başlamıştır. Örneğin Bosna'nın Reis-ul Uleması Mustafa Çeriç, Müslüman kadınları beş çocuk doğurmaya çağıran ve karma evliliklerin Müslüman kültürüne karşı işlenen bir ihanet olduğunu belirten bir fetva yayınlamıştır. Bu söyleme karşılık Bosna'daki Sırp Bakanlardan biri Foça'daki Sırp kadınların en az yedi çocuk doğurmaları gerektiğini savunmuştur.³⁸⁸ Belirtilen bu olaylar Bosna Savaşı öncesi etnik nüfusun çoğaltılmasına yönelik kadınlara baskı uygulandığını göstermiştir. Öte yandan Sandra Harding'in 'toplumsal cinsiyetin kültüre göre değişken olduğu' argümanından yola çıkılırsa eski Yugoslav kültüründe namus ve utanç kavramları savaş sırasında önem kazanmıştır. Yukarıda çeşitli örneklerle belirtildiği üzere kadınlar geleneksel olarak ulusu simgelemişlerdir. Kadınların iffeti, onuru ve doğurganlığı ise erkeğin sorumluluğuna bırakılmıştır. Dolayısıyla bir kadının bedenine yönelik bir hareket tüm soyu lekeleyebilmektedir. Bu nedenle etnik gruplar arasındaki çatışmalarda cinsel şiddetin bir silah olarak kullanılması milliyetçi projelerde yaygın bir özellik haline gelmiştir. Çünkü kadınlara yönelik cinsel şiddet aynı zamanda bir ulusun kültürel ve sosyal istikrarını yok etmenin de yolunu oluşturmuştur. Bosna Savaşı sırasında tecavüz kamplarının kurulması, buradaki kadınların etnik kökenlerine göre ayrılması ve çeşitli insan hakları ihlallerine maruz kalmaları düşman kültürünün ve gururunun yok edilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir.³⁸⁹ Sonuç olarak Bosna Savaşı öncesinde söylemler aracılığıyla inşa

³⁸⁸ Wendy Bracewell, a.g.e., s. 25-27

³⁸⁹ Ruth Seifert, The Second Front: The Logic of Sexual Violence in Wars, Women's Studies International Forum, Vol. 19, No. 1/2, 1996, s. 38-39

edilen kadın imgeleri, savaş sırasında kadına yönelik uygulanan şiddetin bir stratejiye dönüşmesini sağlamıştır.

2.3. BOSNA SAVAŞI SIRASINDA CİNSEL ŞİDDET: TECAVÜZ, ETNİK TEMİZLİK VE SOYKIRIM SUÇLARI

Tecavüz ve cinsel saldırı suçları³⁹⁰ savaşların ayrılmaz bir parçası olarak yüzyıllardır sürdürülmektedir. Ancak günümüzde tecavüz ve diğer cinsel şiddet suçlarının organize ve bilinçli bir şekilde işlenmesi, ‘geleneksel’ savaş anlayışına yeni bir çerçeve kazandırmıştır. Mary Kaldor’un ‘yeni savaşlar’ anlayışına hizmet eden bu gelişmeler, savaşların artık düzenli ordular tarafından gerçekleştirilmediğini de göstermiştir. 1990’lardan itibaren asimetrik savaş, gerilla taktikleri, terörizm, rehin alma gibi fenomenler savaşın yeni yönlerini oluşturmaya başlamıştır. Tecavüz başta olmak üzere zorla hamile bırakma, zorla fuhuş ve zorla kısırlaştırma gibi cinsel şiddet suçlarının savaşta kullanılan ‘bombalardan’ daha yıkıcı olduğu anlaşılmıştır. Keza dini köktencilik, kutsal olana karşı artan ilgi, etnik temizlik ve soykırım projeleri yeni savaşların belirgin özellikleri haline gelmiştir. Savaş tecavüzü ise bu savaşların önemli bir yüzünü oluşturmuştur. Savaş sırasında düşman kampında gerçekleştirilen tecavüzler, genellikle oradaki aile bağlarını ve grup (topluluk) dayanışmasını ortadan kaldırmak amacıyla yapılmıştır. Bu nedenle tecavüz ve diğer cinsel şiddet suçlarının bölgedeki farklı gruplara yönelik etnik temizlik ve soykırım faaliyetlerinde uygulandığı söylenebilir. Tarihsel bir perspektiften bakılırsa Bangladeş’teki bağımsızlık savaşında, Endonezya’daki Çin karşıtı isyanlarda ve II. Dünya Savaşı sırasında Çin ve Kore’deki Japon askerleri tarafından büyük ölçüde sistematik olarak tecavüzler gerçekleştirilmiştir. Ancak Bosna Savaşı örneği bu konuda oldukça karmaşık bir tablo sunmaktadır. Örneğin Bosna’da bazı zamanlarda aile üyeleri birbirine tecavüz etmeye veya bir aile üyesinin tecavüze uğradığına tanık olmaya zorlanmışlardır.³⁹¹ Bazı zamanlarda ise saldırgan taraf, kendi etnik grubundan sivilleri karşı etnik gruptaki kadınlara tecavüz etmeleri için

³⁹⁰ Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Roma Statüsünde cinsel şiddet; tecavüz, cinsel kölelik, zorla fuhuş, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıktaki diğer cinsel şiddet eylemleri olarak tanımlanmıştır. Cinsel şiddet suçları insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları içerisinde değerlendirilmiştir. (Roma Statüsünün 7. ve 8. maddelerinde yer almaktadır.) Konuyla ilgili bilgiler tezin İkinci Bölümünde detaylı bir şekilde verilmiştir.

³⁹¹ Konuyla ilgili örnekler için bkz. Sandra F. Gago, The Crime of Rape in the ICTY’s and The ICTR’s Case-Law, Zbornik PFZ, 60, (3) (2010) s. 1312-1320

zorlamıştır.³⁹² Aynı zamanda Bosna’da gerçekleştirilen cinsel şiddet suçları ülkedeki Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlar arasındaki ayrımı belirginleştirmek için stratejik olarak kullanılmıştır. Bu anlamda cinsel şiddetin Bosna Savaşı’nda nasıl önemli bir gösterge haline geldiğini anlamak için 1980’lerin propaganda anlayışına da bakmak gerekmektedir.³⁹³

Propaganda, yirminci yüzyıl çatışmalarında hem halk arasında sempati ve dayanışma duygularını aşılacak hem de algılanan düşmana karşı şiddeti kışkırtmak ve bunu meşrulaştırmak için önemli bir rol oynamıştır. Örneğin 1980’lerde Kosova’da yaşanan olaylara bakılırsa; siyasi sonuçları olan ilk tecavüz vakasını Djordje Martinović’in tecavüze uğradığı raporu oluşturmuştur. Martinović, Arnavut erkeklerinin kendisine tecavüz ettiklerini iddia etmiştir. Ancak yapılan tıbbi araştırmalar bu iddianın doğru olmadığını, aslında Martinović’in hiç tecavüze uğramadığını ortaya koymuştur. Yine de söz konusu yanlış hikâye Kosovalı Sırlar tarafından hızlıca bir propaganda aracına dönüştürülmüştür. Sırp entelektüelleri tarafından imzalanan bir dilekçede ‘Martinović’in davası Kosova’daki tüm Sırp milletinin davası’ olarak varsayılmıştır. Martinović’in hikayesi, diğer Sırp kadınlarının da Arnavut erkekleri tarafından tecavüze uğrayacaklarına yönelik endişe ve korku ortamı yaratmıştır.³⁹⁴ Hatta 1981 yılında Sırp din adamları Arnavut erkeklerini Sırp rahibelere tecavüz etmekle suçlamış ve Kosova’daki Arnavut nüfusunun çokluğunu ise kanıt olarak göstermiştir. Bu suçlamalar ise açıkça ülkede iki kamp (Sırp ve Arnavut) oluşturmuştur. Propagandalar yoluyla yapılan suçlamalar, Sırp milliyetçi duyguları harekete geçirmiş ve önce Arnavutlara karşı, daha sonra ise Sırp olmayan tüm insanlara karşı Sırları birleştirmede kullanılmıştır. Sırbistan’ın önemli bir stratejisi haline gelen milliyetçi söylemler ise Miloseviç’i hükümetin başına getirmiştir. Miloseviç de halkın desteğini arttırmak için medyayı kullanmıştır. 3 Mart 1992’de Sırp propagandası, Bosna’daki Boşnakların ve Hırvatların bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle kesin olarak yürürlüğe girmiştir. Sırbistan’daki ulusal televizyonlarda Müslüman ve Hırvatların Bosnalı Sırp kadınlarına tecavüz ettiklerine

³⁹² Eski Yugoslavya UCM’de yargılanan Duško Tadić, Zdravko Mucić, Hazim Delić ve Esad Landžo söz konusu suçlardan ötürü yargılanmışlardır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Landmark Cases, ICTY, <https://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence/landmark-cases>; Ayrıca tanıkların ve sanıkların duruşmalarına dair bilgiler için bkz. <https://www.icty.org/en/features/voice-of-the-victims> (E.T. 29.05.21)

³⁹³ Bülent Diken, Carsten Bappe Laustsen, *Becoming Abject: Rape as a Weapon of War*, Body&Society, 2005 SAGE Publications, Vol 11(1), s. 111-112

³⁹⁴ Ibid. s. 114

yönelik haberler yayınlanmaya başlanmıştır. Ancak televizyon ekranlarında Sırların, Bosnalı Müslüman ve Hırvat kadınlarına karşı gerçekleştirdikleri görüntüleri sesleri değiştirilerek gösterilmiştir. Pulitzer ödüllü ve Bosna'daki cinsel şiddet suçlarını ortaya çıkaran gazeteci Roy Gutman, (Bosnalı) Sırp asker Milovan Milutinović ile yaptığı görüşmelerde Sırp halkını kışkırtmak için propagandanın açık bir şekilde kullanıldığı bilgisine ulaşmıştır. Örneğin görüşmeler sırasında Milutinović'in üzerinde çalıştığı "Lying [sic] Violent hands on the Serbian Women (1993)"³⁹⁵ adlı metinde Müslümanların ve Hırvatların Sırp halkına karşı soykırım planlarının olduğu yazılmıştır. Bu belgede yer alan söylemlerden belki de en önemlisini, 'Saraybosnalı köktencilerin (Müslüman) emriyle 17 ila 40 yaşları arasındaki sağlıklı Sırp kadınlarının nüfusun geri kalanından ayrıldıklarına, tecavüze uğradıklarına ve zorla hamile bırakıldıklarına' yönelik iddiaları oluşturmaktadır. Ancak Gutman'ın, BM Güvenlik Konseyi'nin, insani yardım kuruluşlarının ve dünyanın geri kalanının keşfettiği şey asıl failerin Sırlar olduğu gerçeğidir. Çünkü Bosna Savaşı'nda Sırp hükümeti ve askeri güçleri Büyük Sırbistan idealleri doğrultusunda cinsel şiddet suçlarını etnik temizlik ve soykırım projelerinin bir parçası olarak kullanmışlardır. Etnik temizlik Todd A. Salzman tarafından belli bir etnik gruptan insanları bölgeden çıkarmak için güç veya gözdağı kullanarak bir alanı etnik olarak homojen hale getirmek anlamında tanımlanmıştır. Salzman'a göre etnik temizlik toplama kampları, işkence, cinsel şiddet, toplu katliamlar, zorla sınır dışı etme, özel ve kültürel mülklerin yok edilmesi, yağma ve insani yardımın engellenmesi gibi yollarda başarıya ulaşmaktadır. 1944'te ise Raphael Lemkin³⁹⁶ Yahudilere karşı Nazilerin zulmünü tasvir etmek için Yunanca 'genos' (ırk/kabile) kelimesinden ve Latince 'cide' (öldürmek için) ekinden yararlanarak 'soykırım (genocide)' terimini türetmiştir. Lemkin soykırımı, bir ulusun veya bir etnik grubun tamamen yok edilmesi olarak tanımlamıştır. BM'nin yasal soykırım tanımında ise soykırım, 'ulusal, etnik, ırksal veya dini bir grubun tamamen veya kısmen yok edilmesi' olarak açıklanmıştır. Bu tanımın ilkinden farkı ise 'tamamen veya kısmen yok etme' ifadesi oluşturmaktadır. Bazı akademisyenler ise Sırların Müslümanlara yönelik politikalarının soykırım olarak kabul edilemeyeceğini, çünkü bunun esas olarak bölge sakinlerinden ziyade toprakları kontrol etmekle ilgili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak Sırp ordusu tarafından işlenen suçlar, 1948 Soykırım

³⁹⁵ 'Sırp kadınlarına şiddet uygulandığı' yönünde yazılmış bir çalışmadır.

³⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Dan Eshet, *Totally Unofficial: Raphael Lemkin and The Genocide Convention, Facing History and Ourselves*, 2007.

Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesinin ikinci maddesinde yer alan tanıma uygun bulunmaktadır. Yani Sırp ordusu ve paramiliter güçler, Bosna Savaşı sırasında bir etnik grubu dinlerinden ötürü yok etmeye çalışmış, onlara karşı fiziksel ve zihinsel işkence uygulamış ve grup içindeki doğumları önlemeye çalışmıştır. Kanıtlar, tüm bu eylemlerin planlanmış olduğunu ortaya koymuştur.³⁹⁷

Ruth Seifert³⁹⁸ bir kişinin vücudunun içine yapılan şiddetli bir istilanın (tecavüz), o insanın mahrem benliğine ve haysiyetine karşı düşünülebilecek en şiddetli saldırıyı içerdiğini savunmuştur. Ona göre ne olursa olsun bu şiddet, kişinin benliğine karşı yapılmış bir tür işkencedir. Seifert'in tarif ettiği bu şiddetli istila Bosna'daki çatışmalar sırasında Boşnak, Sırp ve Hırvat kadınlarına karşı gerçekleştirilmiştir. Ancak Sırpların tecavüz ve cinsel saldırı eylemlerini diğer saldırılardan ayıran özelliği 'etnik temizlik' adına işlenmiş olmasıdır. Belirtmek gerekir ki Bosnalı Hırvatlar da bir süre sonra Hırvat olmayanlara karşı benzer uygulamalarda bulunmuştur. Örneğin Hırvatların Slavonski Brod kampında tecavüze uğrayan bir kadın, Hırvat askerlerin onları hamile bırakmak istediklerini ve bu nedenle de hamile kalana kadar tecavüz ettiklerinden bahsetmiştir. Kadın, Hırvatların onlara 'küçük Çetnikler' dediklerini de belirtmiştir.³⁹⁹ BM ise bu olayların araştırılması için 1992 yılında Uzmanlar Komisyonu'nu (Commission of Experts) kurmuş ve olayları bildirmesi için görevlendirmiştir. Bölgeye giden Uzmanlar Komisyonu 'etnik temizliğe' yönelik cinsel şiddet suçlarının oldukça sistematik bir şekilde yürütüldüğünü raporlamıştır.⁴⁰⁰ Bir BM takip raporunda ise görevliler, Bosna'da kadına yönelik uygulanan tecavüzlerin bir Sırp etnik temizlik politikası olduğuna ikna olduklarını belirtmişlerdir.⁴⁰¹ Bu durum Sırp tecavüz politikası iddialarını destekleyen başka kanıtların varlığına da işaret etmiştir. Örneğin RAM Planı (Branan Planı veya Rampart-91) bunlardan birini oluşturmaktadır. Ağustos 1991 yılının sonlarında oluşturulan RAM planında kadınlara yönelik gerçekleştirilecek cinsel şiddet suçlarının

³⁹⁷ Todd A. Salzman, Rape Camps as a Means of Ethnic Cleansing: Religious, Cultural, and Ethical Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia, Human Rights Quarterly, Vol. 20, No. 2, May 1998, s. 352-355

³⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Ruth Seifert, War and Rape: A Preliminary Analysis, The Criminology of War, ed. Ruth Jamieson, Routledge, 1st Edition, 2014, s. 307-325

³⁹⁹ Sara Arvidsson and Roza Nermany, a.g.e., s. 29-30

⁴⁰⁰ UN Security Council, Final Report of the Commission of Experts (BM Uzmanlar Komisyonu Son Raporu) 27 May. 1994, 129-150 numaralı paragraflar, s. 33-60

⁴⁰¹ Rape and abuse of women in the areas of armed conflict in the former Yugoslavia, G.A. res. 51/115, 51 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 263, U.N. Doc. A/51/49, 1996.

açıkça planlandığı belirtilmiştir. Buna göre cinsel şiddet etnik gruplar içerisinde korku ve paniğe neden olarak, onların bölgeden ayrılmasına yol açacaktır.⁴⁰² Bir İtalyan gazeteci tarafından ve Slovenya ulusal gazetesi Delo'da hem bu planın varlığı hem de 'özellikle genç kadınların' hedef alındığı Sırp politikaları doğrulanmıştır. BM ve İnsan Hakları İzleme Örgütü gibi çeşitli insani yardım kuruluşları tarafından toplanan somut kanıtlar da cinsel şiddet uygulamalarının varlığını desteklemiştir. BM tarafından Bosna'daki cinsel şiddet iddialarını araştırmak üzere atanan Uzmanlar Komisyonu'nun nihai raporunda kamp komutanlarının bu kamplarda tecavüze uğrayanlar üzerinde doğrudan kontrol sahibi oldukları da belirtilmiştir. Yani komutanların isterlerse failleri cezalandırabilecekleri, ancak onların bunu yapmadıkları iddia edilmiştir. Komisyon, tecavüzlerin Nisan-Kasım 1992'de arttığını, fakat Ocak 1993'te ise düştüğünü belirtmiştir. Rapora göre komutanlar medyada çıkan haberler sonucunda faillerin cinsel şiddet eylemlerini durdurmuşlardır ve bu durum cinsel şiddetin bilinçli bir şekilde uygulandığını da kanıtlamıştır.⁴⁰³ Başka bir ifadeyle tecavüzler görevli komutanların bir ihlali değil; etnik temizlik politikalarının bir parçasını oluşturmuştur. Komisyon bu raporda beş cinsel şiddet modelinden de bahsetmiştir. Buna göre özellikle tecavüz, Müslüman ve Hırvat kadınları hamile bırakmak için uygulanmıştır. İlk cinsel şiddet modeli, belli bir bölgede çatışmalar başlamadan önce gerçekleştirilen yağma sırasında uygulanan cinsel şiddet eylemlerinden oluşmaktadır. Bölgedeki etnik gerilimler büyüdükçe yerel yönetimi elinde tutanlar, halkı terörize etmeye başlamıştır. Etnik-milliyetçi politikalarından etkilenen insanlar ise başkalarının evlerine izinsiz girmiş, mallarını çalmış ve çoğu kez diğer aile üyelerinin önünde veya toplum içerisinde bölge sakinlerine karşı cinsel saldırılarda bulunmuştur. İkinci cinsel şiddet modelinde ise bir kasabaya veya köye saldırı gerçekleştirildiği sırada paramiliter güçler tarafından buradaki bazı kadınlara tecavüz edilmesi üzerinedir. Kasaba kontrol altına alındıktan sonra hayatta kalan nüfustan kadınlar ayrılmış ve gözaltı merkezlerine götürülmüşlerdir. Üçüncüsü ise gözaltı veya toplama merkezlerinde gerçekleştirilen cinsel şiddet suçları ve işkencelerden oluşmaktadır. Saldırıda nüfus, kadın ve erkek olarak bölündükten sonra savaş çağındaki erkekler işkence görmüş ve öldürülmüşlerdir. Kadınlar ise çalışma kamplarına

⁴⁰² Detaylı bilgi için bkz. M. C. Bassiouni, M. McCormick, *Sexual Violence: An Invisible Weapon of War in the Former Yugoslavia*, International Human Rights Law Institute, 1996.

⁴⁰³ UN Security Council, *Final Report of the Commission of Experts*, 27 May. 1994, 237-253 numaralı paragraflar, s. 56-57

gönderilmiş ve buradaki askerler, paramiliter güçler ve Sırp siviller tarafından tecavüze uğramışlardır. Buradaki bazı kadınlar tutukluların önünde; bazıları ise kalabalık kamp alanlarında tecavüze uğramıştır. Dördüncü cinsel şiddet modeli ise oteller, okullar, hastaneler ve hatta ahırlarda oluşturulan tecavüz kamplarında meydana gelen şiddet eylemlerini içermektedir. Bu kamplarda kadınlar, Sırp güçler tarafından hamile bırakılmaya çalışılmıştır. Sırp tecavüzlerinin amacı ise gelecekte Müslüman ve Katolik Hırvatları öldürecek Çetnik bebekleri dünyaya getirmeleri yönünde belirlenmiştir. Bosna'nın kuzeyindeki bir kasabada gözaltına alınan bir kadın, hamile kalan kadınların yedi ila sekiz ay kampta esaret altında tutulduklarını belirtmiştir. Buna göre kadınların kürtaj olma hakları ellerinden alınmıştır. Son cinsel şiddet modeli ise kamplarda zorla fuhuş gerçekleştirilmesidir. Esir alınan kadınlar, savaştan dönen erkeklere hizmet etmekle görevlendirilmiş, tecavüze uğramış veya öldürülmüşlerdir.⁴⁰⁴

Beverly Allen ise Uzmanlar Komisyonu'nun yayınladığı beş modelin savaşta uygulanan cinsel şiddet suçlarının soykırım niteliğini açıkça göstermediğini ileri sürmüştür. Bu nedenle Allen yukarıda belirtilen beş modeli üç kısma ayırarak tekrar incelemiş ve savaş sırasında uygulanan politikaların soykırım amacı taşıdığı üzerinde durmuştur. Allen ilk olarak JNA güçlerinin Bosna'ya gitmesinden önce, Sırp milislerin köylere girip tecavüz ve cinsel saldırılar yoluyla köy sakinlerini terörize ettiklerine dikkat çekmiştir. Burada kadınlar sıklıkla komşuları, bölgedeki görevli kimseler ya da toplumun diğer üyelerinin tecavüzüne uğramışlardır. Allen bu tecavüz politikasının özellikle mağdurların tanıdıkları kişiler tarafından gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Böylelikle toplum içerisinde küçük düşürülen insanların bir daha köye (veya kasabaya) dönmeyeceklerinden emin olunmuştur. İkincisi ise Boşnak ve Hırvat kadınların (bazen erkeklerin de) tecavüz edilmek üzere Sırp kamplarına götürülmeleriyle ilgilidir.⁴⁰⁵ Kampa götürülen insanlar önce tecavüze uğramış daha sonrasında ise öldürülmüşlerdir. Üçüncüsü ise Allen tarafından 'soykırımsal tecavüz' olarak adlandırılmıştır. Buna göre Bosnalı kadınlar ölüm kamplarına götürülerek Bosnalı Sırp milisler ve Çetnik gruplar tarafından uzun bir süre boyunca sistematik olarak tecavüze uğramış ve zorla hamile

⁴⁰⁴ Todd A. Salzman, a.g.e., s. 356-359

⁴⁰⁵ Bosna Savaşı'nda sadece kadınlar cinsel şiddete maruz kalmamıştır. Örneğin Zagreb İnsan Hakları Tıp Merkezi, Sırp toplama kamplarında 4 bin Hırvat erkeğin cinsel olarak işkence gördüğünü rapor etmiştir. Keza eski Yugoslavya UCM'de görülen davalarda sanıkların bazıları, erkek esirlere uyguladıkları cinsel şiddet suçlarından ötürü yargılanmıştır. Bkz. Robin May Schott, a.g.e., s. 5-8; Ayrıca bkz. Duško Tadić Davası, <https://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence/landmark-cases> (E.T. 29.05.21)

bırakılmışlardır. Bu zorunlu hamileliklerle ise etnik yapının değiştirilmesi amaçlanmıştır.⁴⁰⁶ Belirtmek gerekirse, Sırp güçler tarafından tecavüze uğrayan Bosnalı kadınların tam oranı ve bu şiddet eylemlerinden kaynaklanan gebeliklerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Örneğin BM Ocak 1993'te tecavüzün araştırılması amacıyla beş kişilik bir ekip göndermiştir. Ekip, 12-13 Ocak 1993'te Zagreb, Saraybosna, Zenica ve Belgrad'daki altı büyük tıp merkezinin tıbbi kaynaklarını inceleyerek durumu rapor etmiştir. Araştırmalar sonucunda 1992 yılının sonuna kadar gerçekleşen tecavüzlerden 119 kişinin hamile kaldığına ilişkin bilgilere ulaşılmıştır. Bu hamile kadınlardan ise 88'inin kürtaj olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu bulgular doğru sayıları vermemektedir. Bu nedenle Salzman, verilen sayıları analiz ederken birkaç değişkene dikkat çekmiştir. Salzman'ın belirttiği değişkenler: Kadınlar birden fazla kez tecavüze uğramıştır, uzmanlar eski Yugoslavya'daki sadece altı tıbbi tesisi ziyaret etmiştir, bazı kadınlar kendi başlarına kürtaj olmuşlardır, soruşturma savaşın başında, yani 1992 senesinde yapılmıştır. Diğer bir ifadeyle kadınların zorunlu hamilelik geçirebilecekleri daha 4 yılları vardır ve bazı akademisyenler tecavüz kamplarının 1996 yılının bahar ayına kadar sürdürüldüğünü de iddia etmektedir. Keza bazı kadınlar toplumda yaşayacakları utanç ve aşağılanmadan kaçmak adına hamileliklerini gizlemeyi tercih etmişlerdir. BM Özel Raportörü tarafından belirtilene göre ise, Bosna Savaşı'nda 20 bin kadına tecavüz edilmiştir. Ancak Bosna hükümeti bu kadınların sayısının 50 bin ila 70 bin arasında değiştiğini belirtmektedir. Sonuç olarak Bosna'da işlenen cinsel şiddet suçlarının ataerkil zihniyetle, toplumsal cinsiyet yapılarıyla ve de kimlikle önemli bir ilişkisi bulunmaktadır. Allen, cinsel şiddet suçlarının ataerkil bir zihniyetle gerçekleştirildiğini ve bu bakış açısının ise tüm etnik gruplar tarafından benimsendiğini savunmuştur. Böylelikle cinsel şiddet, etnik-milliyetçi hedeflerin başarıya ulaşmasını sağlamıştır.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Judith Malik, Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia by Beverly Allen, Book Review, Un. Of Minnesota Press, 33(4), s. 480-483; Detaylı bilgi için bkz. Beverly Allen, Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia, Un of Minnesota Press, 1996, s. 155-156

⁴⁰⁷ Todd A. Salzman, a.g.e., s. 360-365

2.4. 1992-1995 SAVAŞI SIRASINDA ZORLA YERİNDEN EDİLME, ZORLA ÇALIŞTIRMA VE KÖLELEŞTİRME SUÇLARI

1990'ların başlarından itibaren eski Yugoslavya'daki sosyalist ideolojinin etkisini kaybetmesi ve ülkedeki federal cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle bölgede şiddetli çatışmalar meydana gelmeye başlamıştır. Bu çatışmalar ise bölgede büyük ölçekli nüfus hareketliliklerinin yaşanmasına yol açmıştır. Özellikle etnik ve siyasi sınırların değişmesini isteyen Sırbistan ve Hırvatistan, bu nüfus değişimlerinin de öncüleri olmuşlardır. 1992'den 1995 yılına kadar süren Bosna Savaşı'nda 2 milyondan fazla insanın zorla yerinden edildiği tahmin edilmektedir.⁴⁰⁸ Belirtmek gerekirse zorla yerinden edilme Bosna Savaşı'nın önemli sonuçlarından birini oluşturmuştur. Çünkü çatışma ve bölünmeler Bosna'daki nüfusun sürekli olarak ülke içinde veya dışında yer değiştirmesine yol açmıştır. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesinin (EYUCM) raporuna göre 102 bin kişi savaş sırasında kaybolmuştur. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) ise 1,3 milyon kişinin ülke içinde veya yurt dışında yerinden edildiğini tespit etmiştir. 1996 ile 2004 yılları arasında ise 1,1 milyondan fazla yerinden edilmiş insanın Bosna-Hersek Federasyonu'na yerleştirildiği de yapılan araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. 2002 yılında ise BMMYK yaptığı çalışmalarda 160 bin kişinin Bosna'ya geri dönmeyi reddettiği bilgisine ulaşmıştır. J. Angrist ve A. Kugler'in de dediği gibi Bosna Savaşı, eski Yugoslavya'dan Batı Avrupa'ya önemli ve de kalıcı bir göç dalgasıyla sonuçlanmıştır.⁴⁰⁹

Öte yandan Bosna Savaşı'nda taraflar etnik olarak homojen bölgeler oluşturmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda uygulanan politikalar ise pek çok insanı evlerinden çıkartmıştır. Savaş sonrasında Boşnaklar ve Bosnalı Hırvatların çoğu Bosna-Hersek Federasyonu'na; Bosnalı Sırp'ların çoğu ise Sırp Cumhuriyeti'ne yerleşmiştir. Dayton Antlaşmasıyla ise mülteci ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin evlerine ve mülklerine dönmeleri ilan edilmiştir. Fakat ülkeden ayrılmış veya ülke içinde farklı bölgelere yerleşmiş Bosnalılar, mülklerinin tahrip edilmesi ya da başka kişiler tarafından işgal

⁴⁰⁸ Detaylı bilgi için bkz. Nadime Aslı Şirin, Back Home?: the Reality of Return in Bosnia-Herzegovina and the Role of the European Union in the Return Process, Doktora Tezi (yayınlanmamış), Marmara Ün. İstanbul-2008, s. 7-288

⁴⁰⁹ Florence Kondylis, Conflict Displacement and Labor Market Outcomes in Post-War Bosnia and Herzegovina, Journal of Development Economics 93 (2010), Elsevier, s. 236-237; J. Angrist, A. D. Kugler, Protective or Counter-Productive? The Economic Journal, 113 (June), 2003, s. 312-313

edilmesi nedeniyle evlerine dönememişlerdir.⁴¹⁰ Etnik temizlik ve soykırım politikaları doğrultusunda gerçekleştirilen eylemlerin ‘zorla yerinden edilme’ suçuyla olan ilgisi ise EYUCM tarafından dikkate alınmış ve araştırılmıştır. EYUCM, 1990’lı yıllarda Balkanlar’daki çatışmalar sırasında meydana gelen savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar konularında yargılama yetkisine sahip, BM tarafından kurulmuş bir ad hoc (özel) mahkemesidir. Bu mahkeme 1993 yılındaki kuruluşundan bu yana uluslararası hukukun yapısını önemli ölçüde etkileyen kararlara imza atmıştır. Aynı zamanda mağdurlara tanık oldukları dehşeti dile getirme fırsatı vermiştir. Bu mahkeme sayesinde ilk kez cinsel şiddet suçları insanlığa karşı suçlar içerisinde değerlendirilmiştir. Keza zorla yerinden edilme, cinsel kölelik ve zorla çalıştırma suçları da ilk kez bu mahkemede ayrı ayrı ele alınmıştır.⁴¹¹ Geçici olarak kurulan bu mahkemece yürütülen davalar Kasım 2017 yılına kadar sürmüştür. Çünkü eski Yugoslavya’da gerçekleşen olaylar binlerce kurbanın soykırım, insanlığa karşı suçlar, cinsel şiddet suçları ya da sistematik tecavüz, cinsel kölelik ve zorla çalıştırma gibi pek çok suçtan dava açmalarına neden olmuştur. Bu sayede EYUCM önemli bir uluslararası yargı organı haline gelmiştir.⁴¹² Bu anlamda mahkemenin tüzüğünde yer alan bazı maddeler zorla çalıştırma, zorla yerinden edilme ve köleleştirme suçları hakkında aldığı kararlar nedeniyle önem teşkil etmektedir. Örneğin tüzüğün 2. maddesi 1949 Cenevre Sözleşmelerinin ciddi ihlallerini işleyen veya yapılmasını emreden kişilerin hangi eylemlerden ötürü yargılanacakları hakkında bilgi vermektedir. Buna göre kasten öldürme, işkence, insanlık dışı muamele, kasıtlı olarak kişi sağlığına zarar verme, (...), hukuka ve ahlaka aykırı bir şekilde mülkün yok edilmesi, ‘bir savaş esirinin veya bir sivilin düşman gruba hizmet etmeye zorlanması’, ‘bir sivilin hukuka aykırı olarak sınır dışı edilmesi veya nakledilmesi’; ‘hapsedilmesi veya rehin alınması’ Cenevre Sözleşmelerinin ağır ihlalleri olarak sıralanmıştır. Tüzüğün 5. maddesinde ise cinayet, imha, ‘köleleştirme’, ‘sınır dışı etme’, hapis, (...), işkence insanlığa karşı suçlar kapsamında ele alınmıştır. Özellikle 2. maddeye dikkat edilirse

⁴¹⁰ Christoph Eder, Displacement and Education of the Next Generation: Evidence from Bosnia and Herzegovina, IZA Journal of Labor & Development, 2014, s. 4

⁴¹¹ Cinsel şiddet suçları genellikle savaş suçları içerisinde ve zorla çalıştırma suçu ise köleleştirme suçuyla birlikte ele alınmaktadır. Ancak burada cinsel şiddet suçları insanlığa karşı suçlar içerisinde değerlendirilmiştir. Zorla çalıştırma ise hem köleleştirme suçu kapsamında hem de ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Zorla fuhuş, cinsel köleleştirme, zorla üretim ve ev içi hizmetler zorla çalıştırmaya dahil edilmiştir. Bkz. Joanna Korner, Criminal Justice and Forced Displacement in the Former Yugoslavia, ICTJ, Brookings-LSE, Project on Internal Displacement, July 2012, s. 4-13

⁴¹² Bkz. <https://www.icty.org/en/about> (E.T. 09.05.21)

burada ‘sınır dışı etme veya nakledilme’ olarak iki husustan bahsedilmiştir.⁴¹³ Çünkü mahkeme söz konusu suçları hem savaş suçu hem de insanlık suçu açısından incelemiştir. Mahkeme ilk olarak uluslararası bir silahlı çatışma bağlamında bu eylemlerin gerçekleştirilme durumuna bakmıştır; daha sonrasında ise bu eylemlerin zorla olup olmadığını araştırmıştır. Yani sivil bir nüfusa karşı yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak bu eylemlerin uygulanması gerekmektedir. Kişi veya kişilerin nakli ile sınır dışı edilmesi, yine mahkeme tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Burada nakil, ülke içinde yerinden edilmiş kişileri; sınır dışı ise yurt dışında yerinde edilmiş kişileri kapsamıştır. EYUCM’de görülen davalar ise bu suçların varlığını doğrulamıştır. Örneğin Slobodan Miloseviç’in davası sırasında sunulan kanıtlar doğrultusunda iddianamede yer alan 47 belediyeden toplamda 745.653 kişinin ülke içinde yerinden edildiği veya mülteci olduğu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda bunların 403.566’sının Müslüman ve 204.646’sının ise Sırp olduğu da anlaşılmıştır. Miloseviç haricinde Momćilo Krajićnik, Radoslav Brđjanin, Milomir Stakić ve Radovan Karadžić gibi liderlerin aleyhine açılan davalarda da kanıtlar Sırp olmayan bölge sakinlerinin zorla sınır dışı edildiklerini göstermiştir.⁴¹⁴ Özellikle de tecavüz tehdidi sınır dışı etme yönteminin önemli bir aracı olmuştur. Bu durumda tecavüz tehdidi, insanların evlerini terk etmeleri ve bir daha dönmemeleri amacıyla bölgedeki nüfusa uygulanmıştır. Söz konusu stratejiyi başarmak için ise tecavüzler halka açık alanlarda ya da aile üyelerinin önünde gerçekleştirilmiştir. Çoğu zaman insanlar evlerini, kız çocuklarını korumak için terk etmişlerdir. Örneğin Olivera ve Lepa adlarında iki kadın kendilerinin ve çocuklarının cinsel şiddete maruz kalacakları endişesiyle mülteci kamplarına gitmeye karar verdiklerini anlatmışlardır. Lepa, işgal sırasında genelevlerin kurulduğunu duyduğunu ve bu nedenle kızının bir an önce Saraybosna’yı terk etmesi için uğraştığından bahsetmiştir. Fakat savaştan kaçmayı başaramayan kadınlar götürüldükleri kamplarda cinsel şiddete maruz kalmış, zorla çalıştırılmış ve köleleştirilmişlerdir.⁴¹⁵

EYUCM tüzüğü’nün 2. ve 5. maddelerinde yer alan ‘bir sivilin düşman güçlere hizmet etmeye zorlanması, rehin alınması, hapsedilmesi ve köleleştirilmesi’ suçları

⁴¹³ UN International Tribunal for the Prosecution of Persons (...) International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, September 2009, Article 2. and 5., s.5-6

⁴¹⁴ Joanna Korner, Criminal Justice and Forced Displacement in the Former Yugoslavia, ICTJ, Brookings-LSE, Project on Internal Displacement, July 2012, s. 5-7

⁴¹⁵ Sara Arvidsson and Roza Nermany, a.g.e., s. 28

Bosna Savaşı sırasında Sırp ve Hırvatlar tarafından Bosnalı kadınlara karşı uygulanmıştır. Mahkemede görülen davalarda Hırvat politikalarının Sırp politikalarıyla benzer hedefleri paylaştığı anlaşılmıştır. Buna göre Sırp ve Hırvat faillerin önemli bir kısmının belirtilen suçlardan yargılandıkları söylenebilir. Örneğin Bosnalı Sırp ordusunun komutanı Dragan Nikolić'in davasında birçok Bosnalı kadının kamp görevlileri, özel kuvvetler ve de yerel askerler tarafından tecavüze uğradıkları kanıtlanmıştır. Ayrıca davada bazı kadınların kampı çevreleyen evlerde ve otellerde zorla çalıştırıldıklarına yönelik kanıtlara da ulaşılmıştır. Hatta buradaki kadınların cinsel köleliğe zorlandıkları ve belli apartman dairelerine hapsedilerek cinsel şiddete maruz bırakıldıkları da tanıklar tarafından doğrulanmıştır. Aynı zamanda savaş sırasında oluşturulan genelevlerde kadınlar fuhuşa zorlanmışlardır. Keza toplama kamplarından alınan bazı kadınların, görevli komutanların evlerine götürüldükleri ve burada zorla çalıştırıldıkları da ortaya çıkmıştır.⁴¹⁶ Bu anlamda konunun anlaşılması adına Foça Davası örneğine bakmak yerinde olacaktır. Çünkü Foça Davasında yer alan isimler zorla çalıştırma ve köleleştirme suçlarından yargılanmışlardır. Bu isimler Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač ve Zoran Vuković'tir. Bu üç kişi için 1999 yılında ayrı iddianameler yayınlanmış ve 2000 yılında ise mahkeme tarafından çeşitli konularda (tecavüz, köleleştirme, zorla çalıştırma, işkence vb.) suçlanmışlardır. İddianamede yer alan söz konusu üç kişi Nisan 1992'de Foça'yı ele geçiren Bosnalı Sırp güçler içerisinde komutan veya paramiliter lider olarak yer almışlardır. Dolayısıyla işgal sırasında Bosnalı Hırvatların ve Boşnakların tutuklanmasında ve Bosnalı kadınların ayrılarak tecavüz kamplarına götürülmesinde görev yapmışlardır. Özellikle de kadınlara karşı işledikleri cinsel şiddet eylemlerinden ötürü yargılanmışlardır. Örneğin 12 yaşındaki kız çocukları bir okul binası içerisinde oluşturulan gözaltı merkezinde cinsel şiddete maruz kalmışlardır. Bu davada Kunarac, kendisine bağlı olan askerlerin eylemlerinden sorumlu olan komutan sıfatıyla ve de uyguladığı insanlık dışı eylemlerden ötürü suçlu bulunmuştur. Kunarac, kadınları özel evlere hapsedmiş ve zorla çalıştırmıştır. Kunarac bu kadınlardan tüm ev işlerini yapmalarını ve tüm cinsel taleplerine uymalarını istemiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Gabriel Oosthuizen, Review of the Sexual Violence Elements of the ICTY, ICTR, and tje Special Court for Sierra Leone in the Light of Security Council Resolution 1820, UN Department of Peacekeeping Operations, 9 March 2009, s. 31-61

⁴¹⁷ International Labour Organization, Forced Labour and Human Trafficking Casebook of Court Decisions, A Training Manual for Judges, Prosecutors and Legal Practitioners, ILO 1st Pub. 2009, s. 19-22

Bu anlamda Bosna Savaşı sırasında kadınların zorla çalıştırılmaları hem cinsel köleleştirme yoluyla hem de ev hizmeti şeklinde gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Sırp paramiliter lider olan Kovač ve Vuković ise Müslüman kadınlara yönelik tecavüz ve cinsel saldırılara karıştıkları iddialarıyla dava edilmişlerdir. Vuković ayrıca, yerel bir okulda gözaltına aldığı kadın ve kız çocukların toplu tecavüzlerine şahsen katılmıştır. Hatta 15 ve 16 yaşlarındaki kız çocuklarının bir spor salonunda gözaltına alınarak sonrasında özel evlere ve apartman dairelerine götürülmelerini de düzenlemiştir. Diğer bir ifadeyle kız çocuklarının bu evlerde cinsel şiddet görmelerine, zorla çalıştırılmalarına (ev işleri ve zorla fuhuş) neden olmuştur. Mahkeme, 22 Şubat 2001’de üç sanığı hem savaş suçları hem de insanlığa karşı suçlar işlemelerinden ötürü mahkûm etmiştir.⁴¹⁸ Bu anlamda Bosna Savaşı literatürde sıklıkla ele alındığı şekliyle sadece tecavüzlerden oluşmamaktadır. Nitekim Bosna Savaşı süresince bireylerin seçim ve hareket özgürlükleri ellerinden alınmış; güç tehdidi ve zor kullanımı şeklindeki çeşitli yöntemler ile baskı uygulanmıştır. Başta kadınlar olmak üzere savaşta esir alınan bireylere fiziksel şiddetin yanı sıra psikolojik şiddet de uygulanmıştır. Çünkü bu savaşta esasen toplumda psikolojik hasar bırakmak amaçlanmıştır. Zorla çalıştırılan ve köleleştirilen kadınlara herhangi bir seçim şansı verilmemesi ya da kadınların aile bireylerinin önünde tecavüze uğramaları bu baskı türünün önemli bir örneğini oluşturmaktadır.⁴¹⁹ Aslında oldukça karmaşık bir tablo sunan bu savaş, insanlığa karşı suçların bir tür savaş stratejisi olabileceğini kanıtlamıştır. Bosna Savaşı’nda Büyük Sırbistan ve Büyük Hırvatistan⁴²⁰ vizyonlarıyla başlayan etnik bölünmeler yeni savaş anlayışının da temellerini atmıştır. Buradaki insanlar neredeyse tüm cinsel şiddet eylemlerine maruz kalmış, zorla çalıştırılmış ve köleleştirilmişlerdir. Kadınlar ise etnik

⁴¹⁸ James McHenry, Justice for Foca: The International (...) for the Yugoslavia’s Prosecution of Rape and Enslavement as Crimes Against Humanity, talsa Journal of Comparative and International Law, Vol. 10, Issue 1, s. 185-200

⁴¹⁹ International Labour Organization, Forced Labour and Human Trafficking Casebook of Court Decisions, a.g.e.

⁴²⁰ Büyük Sırbistan idealine benzer hedeflere sahip olmakla birlikte Hırvat milliyetçiliğine işaret etmektedir. Büyük Hırvatistan ideali temelde Hırvatistan dışında yaşayan ve etnik olarak Hırvat olan halkın bulunduğu bölgelerin, Hırvatistan’la birleştirilmesini içermektedir. Tarihsel olarak ise bu ideal, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun egemenliği altında ve 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan İliya hareketinden gelmektedir. Bkz. David Bruce MacDonald, ‘Greater Serbia’ and ‘Greater Croatia’: The Moslem Question in Bosnia-Herzegovina, Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim (...) in Yugoslavia, Manchester Un. Press, 2002, s. 220-244

temizlik ve soykırım politikalarının araçları ve de ataerkil sistemin kurbanları olmuşlardır.

3. POST-KOLONYAL FEMİNİST TEORİ DOĞRULTUSUNDA BOSNA SAVAŞI VE SONUÇLARI

Soğuk Savaş sonrasında dünyada gerçekleşen olaylar (11 Eylül saldırıları gibi), uluslararası ilişkiler disiplinde yer alan geleneksel algıların ve katı sınırların değişmesine yol açmıştır. Geleneksel uluslararası ilişkiler teorileri esasen etkilerini sürdürse de dünyayı anlamada farklı bakış açıları sağlayan ve farklı çalışma alanlarını disiplindeki ilişkileri açıklamada kullanan yeni yaklaşımlar güç kazanmaya başlamıştır. Post-kolonyalizm bu yaklaşımlardan biridir. Temelde post-kolonyalizm, realizm ve liberalizm gibi disiplinin geleneksel yaklaşımlarının yetersiz kaldığı konulara yönelik getirdiği eleştiriler ile kendini kanıtlamaya çalışan bir teoridir. Soğuk Savaş sonrası yıllarda gelişen bu teori ulus ve milliyetçilik, yerinden edilme, militarizm ve kültür emperyalizmi⁴²¹ gibi konuların dünyadaki gelişmelerle bağlantısını kurmuştur. Buradaki '-post' eki ise 'sonra' ya da 'sonrası' şeklinde Türkçeye çevrilse de post-kolonyalizmin sömürgeciliğin tamamen bittiği dönemleri kapsadığını söylemek yanlış olacaktır. Post-kolonyalizm, günümüzde dünyada yaşanan yeni sömürgecilik (neo-kolonyalizm) sürecine ilişkin gelişmelere ışık tutmaktadır. Diğer bir ifadeyle günümüzdeki eylemlere ve söylemlere bakıldığında güçlünün mevcut konumunu korumak, meşrulaştırmak ve kalıcı hale getirmek için güçsüz olanlara karşı modern sömürgecilik yöntemleri uygulaması söz konusudur. Örnek olarak Batılı düşünürlerin Batı dışı toplumların tarihlerini yazması ve onların kimliklerini belirlemesi gösterilebilir. Bu nedenle post-kolonyalizmin kültürel, politik, ekonomik, toplumsal, sanatsal ve felsefi gibi pek çok konuyu içerisinde barındırdığını söylemek mümkündür. Post-kolonyalizm, işgalden kurtulmuş olan ulusların yaşadığı kimlik sorunlarına bakmakta ve onların kültürel dönüşümlerine dikkat çekmektedir. Keza Batılı düşünürlerin dünyayı nasıl algıladıklarıyla ilgilenmekte ve Batı'nın kendisini bu denli gelişmiş olarak görmesini ise

⁴²¹ John Tomlinson tarafından kullanılan kültür emperyalizmi, yabancı bir kültürün değer yargılarının yerli bir kültür içerisinde güçlenmesi ve burada yer edinmesi anlamına gelmektedir. Yani Batı kaynaklı yaşam koşullarının veya kültürünün, Batı dışı toplumlara benimsetilmesini ifade etmektedir. Herbert Schiller'in tanımına göre ise kültür emperyalizmi, yerel bir kültürün modern dünya sistemi içine çekilmesini sağlamak amacıyla baskı altına alarak, zorlayarak ve hatta bazen rüşvet vererek yerel kültürün kendi değer ve yapılarına uygun hale getirilmesi sürecidir. Bkz. Gülsüm Yarımsakal, Küreselleşme, Reklamlar ve Kültürel Emperyalizmin Etkileri, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, BANÜSAD, 2(1), 2019, s. 105-106

eleştirmektedir. Yani post-kolonyalizm, Batı kültürünün genellikle en gelişmiş ve dünyada en geçerli olan olarak sunulması ile emperyalizm⁴²² arasında doğrudan, fakat gizli bir ilişkinin olduğunu savunmaktadır. Batılı söylemlerin ise Batı dışı toplumları ötekileştirdiğini ileri sürmektedir.⁴²³

Post-kolonyal çalışmaların öncü isimlerinden olan Edward Said, ‘oryantalizm’ kavramını yapı-söküme uğratarak bu durumu açıklamaktadır. Oryantalizm temelde, Doğu’nun bilgi ve fikir üretme, kendini ifade etme, temsil etme ve kendini gerçekleştirme konularında yetersiz olduğunu, bu yüzden evrensel olarak oldukça gelişmiş kabul edilen Batı’nın tüm sorunları çözebileceği anlamında kullanılmaktadır. Said’e göre Doğu, Batı’nın oryantalist söylemleri yoluyla ötekileştirilmektedir. Yani Said, Batı’nın Doğu’yu aşağı, geri kalmış, mantıksız ve barbar olarak nitelendirdiğini ve Batı’nın ise bu argümanı sömürgeciliği meşrulaştırmada kullandığını iddia etmektedir. Nitekim Said, Doğu/Batı ayrımının ırklar arasında bölünmelere neden olduğunu da belirtmiştir. Ancak sadece ırk da değil cinsiyet ve sınıfsal ayrımlar ve hatta etnik çatışmalar da bu süreçte ortaya çıkmıştır. Batı’nın güçlü ve Doğu’nun güçsüz olduğu bu düşünce sistemi ise post-kolonyalizme göre disiplinde ‘biz’ ve ‘onlar’ söylemini doğurmuştur. Dolayısıyla etnik farklılıklar, kimlik çatışmaları, milliyetçilik, militarizm, savaş gibi pek çok konu post-kolonyalistler tarafından incelenmiştir.⁴²⁴ Fakat bu çalışmalara toplumsal cinsiyet analizlerinin eklenmemesi bazı teorisyenlerce eleştirilmiştir. Bu eleştiriler ise disiplinde post-kolonyal feminizmin gelişmesine neden olmuştur. Post-kolonyal feminizm, klasik Batı feminizmin sadece orta sınıf beyaz kadını ele alan yaklaşımlarını eleştiren ve liberal siyaset bilimine ilişkin kavramları yapı-söküme uğratarak, uluslararası ilişkiler disiplinine yeni bir çerçeve kazandıran bir feminist teoridir. Daha önce de bahsedildiği üzere post-kolonyal feminizm⁴²⁵ milliyetçilik ve militarizme karşı çıkmakta ve bu kavramları şiddet, savaş, ırk, etnisite, sınıf ve sömürgecilik bağlamında yeniden yorumlamaktadır. Özellikle de Batılı feminist düşünürlerin, Batı dışı toplumlardaki kadınların sorunlarını nasıl ele aldıkları post-kolonyal feministler tarafından

⁴²² Emperyalizm, tarihsel olarak Avrupa kıtasında yer alan modern devletlerin dünya genelinde sürdürdükleri hammadde, işgücü vb. üretim araçlarını elde etmek amacıyla gerçekleştirdikleri mücadelenin ya da rekabetin genel ismidir. Bkz. Hakan Ö. Ongur, Başak Yavçan, Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar, Uluslararası İlişkiler Teorileri, der. Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, 1. Baskı-2014, s. 267

⁴²³ Emre Çıtak, a.g.e., s. 561-578

⁴²⁴ Edward W. Said, *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul, 1st Pub. 1978, London and Henley, s. 30-225

⁴²⁵ Bu teori tezin Birinci Bölümünde detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

incelenmektedir. Dahası kadınların homojenleştirilmesine itiraz eden post-kolonyal feministler, feminist literatürde kadın çeşitliliğine dikkat çekmektedirler. Bu nedenle Batı dışı toplumlardaki kadınların deneyimleri post-kolonyal feministler tarafından değerli kabul edilmektedir.⁴²⁶

Post-kolonyal feminizm, kadınların farklılıklarını kültürler arasında görünür kılmaya çalışmakta ve Batı dışı toplumlardaki kadınların farklı millet, sınıf, ırk ve cinsellikle olan bağlarının birer keşfini oluşturmaktadır. Keza Batı feminizmine yönelik eleştirilerin yanı sıra kurumsal ayrımcılıkla (devlet tarafından) desteklenen ataerkillik, aile içi şiddet ve cinsel şiddet gibi pek çok konu da post-kolonyal feminizmin tartışma alanına dahildir. Böylelikle toplumsal, kültürel, politik, ekonomik veya dini alanlar Batı merkezli olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır. Çünkü Batı dışı toplumlardaki kadınlar Batı akademik yazınında genellikle cinsel açıdan sınırlandırılmış, fakir, ilkel, eğitimsiz ve geleneklerine bağlı olarak tasvir edilmişlerdir. Dolayısıyla Batı eserlerinde Doğu kadınlarının tarifi, onların özgürleşmesinin aksine var olan konumlarını güçlendirmiştir. Bu nedenle Doğu'daki kadınların konuşması ve kendini tanıtmaları post-kolonyal feministlerce önemli kabul edilmiştir.⁴²⁷ Post-kolonyal feministler Batı dışı toplumlardaki kadınlara karşı uygulanan ve kadınların cinselliğini kontrol altına almaya çalışan uygulamaların varlığına da dikkat çekmişlerdir. Onlara göre kadının cinselliğini engellemek adına toplumda pek çok yöntem bulunmaktadır. Etnik-milliyetçi ideolojide kadınlara atanan üreme rolleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁴²⁸ Nitekim post-kolonyal feministler milliyetçiliği hem toplumsal cinsiyet hem de Doğu/Batı ayrımı doğrultusunda ele almışlardır. Milliyetçi ideolojinin ulusal simgelerde kadını anne veya eş olarak konumlandırması, vatanın (toprağın) işgal edilecek bir kadın bedenine benzetilmesi söz konusu teori tarafından eleştirilmiştir. Özellikle milliyetçi ideolojinin genellikle kadını ulus için erkek çocuk doğurmakla görevlendirmesi argümanı sorunsallaştırılmıştır. Milliyetçiliğin kadını, ulus ve aileyle özdeşleştirdiği ve dolayısıyla kadını dışarıdaki tehditlere karşı korunması gereken bir varlık olarak güçsüzleştirdiği ileri sürülmüştür. Bu anlamda post-kolonyal feministler din, vatandaşlık ve yerinden edilme gibi kavramların da milliyetçilikle bağlantılı olduğunu savunmuşlardır. Dahası post-

⁴²⁶ Sheila Nair, a.g.e. s.70-74

⁴²⁷ Raj Kumar Mishra, a.g.e., s.195-198

⁴²⁸ Didem Şerbetçi, a.g.e. s. 80-81

kolonyal feministler, savaşların kadın bedenlerini ve yaşamlarını militarize ettiğini de vurgulamışlardır. Onlara göre savaş sırasında gerçekleştirilen tecavüzler ve diğer cinsel şiddet eylemleri hem milliyetçiliğin hem de militarizmin bir sonucudur.⁴²⁹ Bu anlamda burada kısaca tekrarlanan post-kolonyal feminizmin aslında Bosna Savaşı ile yakından ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Bosna Savaşı sırasında ortaya çıkan kimliklerin toplumsal cinsiyetli yapısı Batı tarafından göz ardı edilmiş ve buradaki kadınlar, Batılı feminist yazını tarafından ötekileştirilmiştir. Bosna Savaşı'nda cinsel şiddet, etnik temizlik ve soykırım politikaları doğrultusunda stratejik bir araç olarak kullanılmıştır. Ulusun devamlılığı kadına bağlanmış ve kadın, bölge sınırlarını temsil etmiştir. Etnik-milliyetçi söylemler, Bosnalı kadınların daha geleneksel rollere bürünmelerine yol açmıştır. Ulusun ve dolayısıyla erkeğin mülkiyetinde varsayılan kadınlar, korunmaya ve kollanmaya ihtiyaç duyulan varlıklar haline gelmişlerdir.⁴³⁰ Ayrıca Bosna'nın tarihsel olarak geçmişte sömürgeleştirildiği⁴³¹ ve oldukça karmaşık bir etnik yapıya sahip olduğu gerçeğinden yola çıkılırsa, bu savaşın post-kolonyal teoriyle bağlantısı da kurulacaktır. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında Bosna Savaşı'nın öncelikle post-kolonyalizmle, daha sonrasında ise post-kolonyal feminizmle ilişkisine yer verilecektir.

1990'lı yıllarda Doğu Avrupa'da⁴³² sosyalizmin çöküşü, bu bölgenin nasıl tanımlanacağına yönelik soruları gündeme getirmeye başlamıştır. 'Doğu Avrupa'nın Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dan farklı olarak kavramsallaştırılmasının ya da Doğu Avrupa'yı Afrika, Güneydoğu Asya ve Latin Amerika'ya bağlayan bir tür 'ötekileştirme' sürecinin olup olmayacağı akademik çevre tarafından sorgulanmıştır. Özellikle Doğu'nun Batı karşısında kimlik ve temsil siyasetinin nasıl olacağı konusu merak edilmiştir. Bu durum eski Yugoslavya cumhuriyetlerinin post-kolonyalizmle arasında bir paralellik kurmuştur. Yani Doğu ile Batı arasındaki sosyal, politik, kültürel ve ekonomik farklılıklar

⁴²⁹ M. Necip Arman, Didem Şerbetçi, a.g.e., s. 67-76; Ritu Tyagi, a.g.e., s. 46-47

⁴³⁰ Bülent Diken, Carsten Bappe Laustsen, a.g.e., s. 111-112

⁴³¹ Bosna'nın Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları tarafından sömürgeleştirildiği ve ülkede farklı dinlerin benimsendiği daha önceki bölümlerde belirtilmiştir. Nitekim post-kolonyalistlerin yeryüzünde sömürgeleştirilmemiş veya bu sürece maruz kalmamış herhangi bir toprak parçasının dahi kalmadığı iddiası göz önüne alındığında, Bosna'nın bir dönem sömürgeleştirildiğini söylemek mümkündür.

⁴³² Buradaki Doğu Avrupa terimi, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'nın doğusundaki müttefiklerini tanımlamakta; 'eski Yugoslavya' ile diğer bazı Balkan devletlerini kapsamaktadır. Ancak çalışmada Doğu Avrupa terimi özellikle eski Yugoslavya cumhuriyetlerini vurgulamak adına kullanılacaktır. Çünkü eski Yugoslavya'nın dağılmasının ardından ortaya çıkan devletlerin Batı'nın ötekisi olarak inşa edildiği düşünülmektedir.

yeni kavramsallaştırmalara yol açmıştır. Kimi akademisyen bu durumu post-sosyalizm ile post-kolonyalizm arasındaki ilişki olarak açıklamıştır. Buradaki post-sosyalizm bir analitik çerçeveden ziyade bir tür coğrafi etiket olarak kullanılmıştır. Bu sayede eski Yugoslavya hakkındaki oryantalist söylemlere ulus, kimlik, melezlik ve ses (toplumun kendini ifadesi) kavramları eklenerek post-kolonyalist ilişkiler ortaya çıkarılmıştır. Bu bilgilerin elde edilmesi ise Doğu Avrupa'daki akademisyenlerin giderek artan bir şekilde İngilizce dergilerde yayın yapmaya başlamalarıyla mümkün olmuştur. Diğer bir ifadeyle Doğu Avrupa devletlerinde yürütülen akademik çalışmalarda Batı basını ve akademik yazınında üretilen Doğu kimlikleri çürütülmeye çalışılmıştır. Bu sayede Batı'nın oluşturduğu Doğu görüntüsü değiştirilmiştir. Esasen Doğu'da gerçekleştirilen post-kolonyal çalışmalar, Batı'nın Doğu'yu hem gerçek hem de hayali terimlerle nasıl ifade ettiğini göstermiştir. Buna göre Batı Doğu'yu tarih dışı, anti modern ve değişmez olarak inşa etmiştir. Edward Said'e göre ötekilerin tarihleri, gelenekleri, toplulukları ya Batı sınırlamalarına ya da esasen yerli seçkinlere ait kültür alanları olarak görülmüştür. Batılı kaynaklardaki Doğu tarihinin Batılılar tarafından yazılması ise Doğu Avrupalı akademisyenler tarafından eleştirilmiştir. Çünkü Doğu perspektiflerinden yoksun bir tarihin oluşturulduğu ortaya çıkarılmıştır. Başka bir ifadeyle Doğu'yu tarihin dışında var olan bir yapı olarak kavramsallaştırmak, onu modernliğin antitezi olan 'Batı'nın Ötekisi' yapmıştır. Dahası Batı'nın Doğu hakkındaki söylemleri çoğu kez Doğu'dakilerin kendileri hakkında sahip oldukları bilgiden daha üstün varsayılmıştır.⁴³³

Doğu Avrupalı akademisyenler bir yandan Batı'nın Doğu hakkındaki söylemlerine dikkat çekerken; diğer yandan sosyalist dönemde deneyimledikleri durumları sömürgecilikle ilişkilendirmişlerdir. Yani sosyalist düşünce sistemi ile yeni-sömürgecilik arasında bir bağ olduğu sonucuna varmışlardır. Bu anlamda Katherine Verdery'in söylemlerine bakmak yerinde olacaktır. Çünkü Verdery, post-kolonyal çalışmaların eski Yugoslavya'ya uygulanabilirliğini araştıran ilk akademisyenlerden biridir. Ona göre post-kolonyal araştırmalar benlik ve ötekinin yani Batı ile Doğu ikiliklerinin etrafında şekillenmektedir. Verdery çalışmasında eski Yugoslavya'nın Sovyet Rusya tarafından sömürgeleştirilip sömürgeleştirilmediğini tartışmış ve farklı

⁴³³ Katherine Metzo, Jennifer Cash, Whiter the Area in Area Studies? How Students Teach Us to Rethink the Boundaries of Eastern Europe, *Journal of the Society for the Anthropology of Europe*, 6 (1), s. 3-6; Aniko Imre, Whiteness in Post-Socialist Eastern Europe: the Time of the Gypsies, the End of Race, *Post-Colonial Whiteness*, ed. Alfred J Lopez, State Un. Of New York Press, 2005, s. 79-86

lkeler arasındaki sosyalist deneyimlerinin çeşitliliğine dikkat çekmiştir. Ona göre, birbirinden farklı deneyimlere sahip olan eski Yugoslavya cumhuriyetleri esasen sömürgeleştirilmiştir. Verdery özellikle bu ülkelerdeki (eski Yugoslavya) ırksal boyutlara değinmiş ve post-sosyalist ülkelerdeki ulus inşasının bir ırksal siyaseti içerdğini ileri sürmüştür. Ona göre ortaya çıkan etnik meseleler post-kolonyalizmle bağlantılıdır.⁴³⁴ Dolayısıyla Doğu Avrupalı akademisyenlerin hem sosyalist ideoloji süresince deneyimlediklerini hem de Batı Avrupa karşısındaki post-sosyalist devletler olarak konumlarını anlamak adına post-kolonyal araştırmalardan yararlandıklarını söylemek mümkündür. Örneğin Said'in Batı yayılcılığını Avrupa tarihi ve siyasetini anlamanın merkezine yerleştirmesine karşın; Doğu Avrupalı akademisyenler, bu bölgenin Batı Avrupa'nın ötekisi olarak nasıl inşa edildiğini araştırmada post-kolonyal teoriyi esas almışlardır. Keza bu akademisyenler post-sosyalizm ve post-kolonyalizm süreçlerinin derinden cinsiyetlendirildiğini de ileri sürmüşlerdir. Örneğin Ann Stoler, toplumsal cinsiyet ve cinselliğin sömürgeci için güç ve ayrıcalık anlamına geldiğini savunmuştur. Yani ulusun inşa edilmesinde toplumsal cinsiyet, ırk, din, coğrafya veya etnik köken toplumdaki sınırları belirlemiştir. Nitekim milliyetçi ideolojilerde kadınların ulusun biyolojik yeniden üreticileri, kültürün aktarıcıları, farklılığın sembolleri veya ulusal mücadelenin aktif destekçileri olarak tanımlanmaları söz konusudur. Ayrıca kadın bedeni ve cinselliği de bu süreçte kontrol edilmektedir. Stoler, belirtilen durumların Doğu Avrupa üzerinde yapılan araştırmalarda dikkate alınması gerektiğini savunmuştur.⁴³⁵

Doğu Avrupa'da toplumsal cinsiyet ve kadınların özgürleşmesi fikri sosyalist Yugoslavya'da ve onun kapitalizmle mücadelesinde belirgin hale gelmiştir.⁴³⁶ Eski Yugoslavya'da sosyalist rejimin kurulmasıyla devlet destekli çocuk bakımı, halka açık yemek odaları, kürtaja ve diğer doğum kontrol biçimlerine ücretsiz ve yasal erişim izinleri verilmiştir. Kadınların işgücüne girişi kolaylaştırılmış ve kadınlar daha esnek saatlerde çalışma hakkı elde etmişlerdir. Devletin ev içi ve kadın görevlerinin bir kısmını

⁴³⁴ Katherine Verdery, *Postsocialism, and Space in Eastern Europe*, *Social Research*, Vol 63, No. 1, Nationalism Reexamined, Spring 1996, s. 79- 84

⁴³⁵ Ann L. Stoler, *Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in Twentieth-Century Colonial Cultures*, *Anthropological Theory: An Introductory History*, ed. R. John McGee, Richard Warms, 4th Edition, The McGraw-Hill Comp., s. 459-465

⁴³⁶ Burada kadın haklarına yönelik gelişmelerin diğer Doğu Avrupalı sosyalist devletlere (Bulgaristan Halk Cumhuriyeti, Macaristan Halk Cumhuriyeti gibi) kıyasla eski Yugoslavya'da daha görünür olduğu belirtilmektedir.

devralması bir yerde kadını devlete bağlamıştır. Buradaki devlet, evrensel ve ayrıcalıklı bir baba görevi görmüştür. Her ne kadar eski Yugoslavya’da kadınlara birtakım haklar sağlansa da ataerkil sistem ev içinde ve devlet içerisinde sürdürülmüştür. Aynı zamanda Tito yönetimi ev içindeki cinsiyet ilişkilerini dönüştürmek adına çaba göstermemiştir ve bu da kadınların ücretli istihdam, ev işi ve siyasi faaliyetler gibi ‘üçlü bir yük’ taşımalarına neden olmuştur. Sosyalizmin çöküşüyle ise toplumsal cinsiyet rolleri tekrar belirginleşmiş ve bu geçiş, kadınları farklı şekillerde etkilemiştir. Çocuk bakımı, sağlık ve istihdam gibi konular, ulus olma inşasında yeniden tanımlanmıştır. Bölgede artan milliyetçi projeler, kadınların ev hayatlarına geri dönmeleri gerektiği konusunda ısrar etmiştir. 1990’larda ortaya çıkan ‘kritik ulus meseleleri’ ile ulusun yeniden üretimine odaklanılmıştır. Özellikle Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna’da iktidara gelen ya da seçilen milliyetçi partiler, kadın bedenlerinin militarize edilmesinde büyük rol oynamışlardır. Buna karşılık bölgedeki feminist hareketler bazı kadın grupları tarafından sürdürülmüştür. Feministler 1980’lerin başlarında bağımsız olarak örgütlenmiş ve tecavüz, aile içi şiddet, pornografi ve kadınların çalışma haklarıyla ilgili faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁴³⁷

1980’lerin sonlarında ise Hırvatistan, Sırbistan ve Slovenya’daki birkaç feminist grup bir araya gelerek 1987’de Yugoslav Feministler Ağı’nı kurmuşlardır. Keza düzenledikleri ilk ulusal konferansta kendi cumhuriyetlerinde artan milliyetçi faaliyetleri eleştirmişlerdir. Bu konferansta kadınların, erkeklerin belirledikleri sınırlarda yaşamayacakları ve ‘kız kardeşlik’⁴³⁸ adı altında birleşeceklerini belirtmişlerdir. Aynı zamanda eski Yugoslavya’daki kadınların ‘coğrafi sınırları tanımadan’ (burada etnik kökene atıfta bulunulmuş) kadın haklarını savunacakları da vurgulanmıştır. Ancak 1990’ların başında milliyetçi gerilimlerin birbirini izleyen savaflara yol açmasıyla feminist gruplar kendi içerisinde bölünmeye başlamıştır. Yoğun ve şiddetli milliyetçi söylemler, toplumdaki herkesi etkilemiştir. Böylelikle kadın grupları bu savaştaki konumlarını yeniden tanımlamak zorunda kalmışlardır. Sırbistan’daki feminist gruplar

⁴³⁷ Jill Owczarzak, Introduction: Postcolonial Studies and Postsocialism in Eastern Europe, *The East Speaks Back: Gender and Sexuality in Post-socialist Europe*, ed. Agnieszka Koscianska, Jill Owczarzak, *Focaal-European Journal of Anthropology* 53, 2009, s. 5-10

⁴³⁸ ‘Küresel Kız Kardeşlik’ söylemi, post-kolonyal feminizmde oldukça yaygındır. Anlamı, küreselleşmenin etkisiyle dünyadaki sınırların şeffaflaştığı ve bu küçülen dünyada homojen olarak görülen kadınların eril baskıya karşı mücadele etmeleri fikrinden oluşmaktadır. Bu söylemde özellikle kadınların farklı deneyimleri vurgulanmaktadır. Bkz. Didem Şerbetçi, a.g.e., s. 69

milliyetçilik nedeniyle ciddi iç gerilimler yaşamaya başlamıştır. Bazı Sırp kadın örgütleri ‘vatansever kadınlar’ olarak yeniden örgütlenmiş ve Sırbistan’ın milliyetçi politikalarını desteklemiştir. Buradaki diğer feminist örgütlerden bazıları ise Siyah Giyen Kadınlar⁴³⁹ adı altında anti-milliyetçi duygularla Sırp rejimine karşı yeniden birleşmiştir. Bu örgüt özellikle Sırbistan’ın Bosnalı kadınlara yönelik şiddet politikalarını protesto etmiştir. Hırvatistan’da da benzer şekilde kadınlar ‘milliyetçi’ ve ‘anti-milliyetçi’ gruplara ayrılmışlardır. Đurđa Knežević Hırvatistan’da milliyetçi fikirleri savunan kadınların medyada hemen ‘vatansever feministler’ olarak ilan edildiklerinden söz etmiştir. Ayrıca buradaki milliyetçi kadın örgütleri Sırp feministlerle temas kurmayı reddetmişlerdir. Knežević’e göre ‘Sırp kadınlar saldırgan devletten ve Hırvat kadınlar ise saldırıya uğrayan devletten’ olarak nitelendirilmiştir.⁴⁴⁰ Başka bir ifadeyle kadınların maruz kaldığı şiddet etnik kimliklerine göre ayrılmıştır. Bununla birlikte farklı feminist gruplar, Bosnalı kadınların yaşadıkları dehşeti farklı şekillerde ifade etmeye başlamışlardır. Özellikle de suçun değerlendirilmesinde büyük bölünmeler yaşanmıştır. Örneğin Hırvatistan’daki vatansever gruplar, Sırp işgali altındaki Bosnalı kadınların (Hırvat ve Boşnak) bir Sırp soykırım politikasının parçası olarak tecavüze uğradıklarını savunmuştur. Buna karşılık Sırp kadın grupları çatışmanın her tarafındaki erkekleri tecavüzle suçlamıştır. Ancak Siyah Giyen Kadınlar, Bosna’da yaşanan olaylara farklı açıdan yaklaşmıştır. Onlara göre savaşın gerçek mağdurunun kim olduğu veya kendilerine mağdur demeye en çok kimin hakkı olduğu tartışmaları doğru değildir. Yani söz konusu örgüt, kadınların araçsallaştırılmasına karşı çıkmıştır. Onlara göre her türlü zihinsel, fiziksel ve cinsel şiddete maruz kalan kadınların bir diğerinden daha az kurban olduğunu belirtmek sorunu anlaşılabilir kılmaktadır. Savaş politikaları doğrultusunda özgürlükleri engellenen bu kadınların farklı milletlerden olduğuna bakılmaksızın seslerinin duyurulması gerektiği konusunda ısrar etmişlerdir. Bu nedenle örgüt cinsel şiddete uğramış kadınların nefret ve intikam amacıyla siyasi propagandada kullanılabileceklerine yönelik endişelerini dile getirmiştir. Çünkü her etnik kökenin kendi grubundan kadınların mağduriyetini bir propaganda aracına dönüştürmesi, hayatta kalan

⁴³⁹ Siyahlı Kadınlar olarak da bilinen grup, 1991 yılında kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.peaceinsight.org/en/organisations/women-in-black/?location=western-balkans&theme> (E.T. 15.05.21)

⁴⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Tanya Renne, *Ana’s Land: Sisterhood in Eastern Europe*, Routledge, 1997, s. 188-189

kadınların daha fazla mağdur edilmesine yol açmıştır. Başka bir ifadeyle bu süreçte kadınlara medya aracılığıyla ‘kurban’ rolü atfedilmiştir. Örneğin Sırp yetkililer Bosna’daki askeri eylemlerini meşrulaştırmak için Sırp kadınlarına tecavüz edildiğinden bahsetmeye başlamıştır. Böylece Sırp medyasında acı çeken Sırp kadını imajı oluşturulmuş ve Hırvat/Boşnak erkekler ise öteki olarak inşa edilmişlerdir. Sırp medyasında ilkel ve Doğulu olan Bosnalı Hırvat ve Boşnak erkeklerinin ‘onların kadınlarına’ (anne, kız kardeş vb.) tecavüz ettiği söylemleri oluşturulmuştur. Bu durum cinsel şiddete uğrayan diğer etnik kökenden kadınların da ötekileştirilmelerine neden olmuştur. Görünen o ki Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna’daki toplumlar etnik farklılıkları ve toplumsal cinsiyeti ‘ötekinin’ inşa edilmesinde kullanmışlardır.⁴⁴¹

Öte yandan Batı (Avrupa) medyasında Bosna Savaşı genellikle ‘yüzyıllardır süren etnik nefretin bir uzantısı’ olarak anlatılmıştır. Etnik farklılıklardan kaynaklanan savaşın ‘kabile zihniyetinin bir ürünü’ olduğu ileri sürülmüştür. Batı’nın bu tarifi Doğu’yu (Sırbistan, Hırvatistan, Bosna) anti-modern ve ilkel yapmıştır. Batılı feminist yazını da Batı medyasından pek de farklı davranmamıştır. 1991-1993 yılları arasında Bosna’daki savaşın ilk etkileri ve toplu tecavüzlerin ilk raporları Batı basınında dramatik haberler olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin Batılı feminist metinleri ise Batılı olmayan dünyanın homojenleştirilmesini içermiştir. Batılı feministler buradaki kadınları uzak bir geçmişte (tarihte) yaşıyorlarmış gibi görmüşlerdir. Pek çok Batılı feminist Bosna’da yaşayan kadınları öteki olarak ele almıştır. Yani Batılı feminist metinlerde Bosna kadınları tarihsel ve coğrafi olarak tüm Doğu kadınlarıyla aynı özellikleri paylaşmıştır. Diğer bir deyişle Bosnalı kadınlar, Batılı feministlerce hem Batı’nın ötekisi olarak işlenmiş hem de Doğu’daki diğer kadınlarla homojenleştirilmiştir. Aynı zamanda Doğu’daki kadınlar, yardıma ihtiyaç duyan ve özgürleşmeyi bekleyenler olarak tarif edilmişlerdir. Keza Bosna’daki cinsel şiddet suçlarını ele alan bazı Hırvat ve Sırp yazarlar da bu ‘ötekileştirme ve homojenleştirme’ sorununa dahil olmuşlardır. Örneğin Bosna Savaşı sırasında Sırpların Hırvat kadınlarına yönelik gerçekleştirdiği cinsel suçlara dikkat çeken Natalie Nenadic⁴⁴², ABD’nin bu savaşı sadece ‘etnik çatışmalar’ olarak değerlendirmesini eleştirmiş ve okuyuculardan Hırvatistan’a yardım etmesini istemiştir.

⁴⁴¹ Jelana Batinic, a.g.e., s. 5-11

⁴⁴² Detaylı bilgi için bkz. Natalie Nenadic, Croatia: One Woman’s View, Off Our Backs, Vol. 21, No. 10, November 1991, s. 20-21

Nenadic'in makalesine eklenen bir siyah beyaz fotoğrafta ise Katolik olduğu giyiminden belli olan bir grup kadın resmedilmiştir. Bu kadınların arkasında ise mermilerle delinmiş bir duvar bulunmaktadır. Resimdeki kadınların ağlamaya ve yas tutmaya açık yüzleri bir mesaj içermektedir. Buna göre bu kadınlar (Bosnalı Hırvat) uluslararası kuruluşlardan yardım istemektedir. Nenadic'in makalesi bu anlamda Batı feminizminin Üçüncü Dünya kadını kurtarma ihtiyacına benzer bir durum yaratmıştır. Yani Bosna Savaşı ile oryantalize edilmiş İkinci Dünya kadınlarının da özgürleştirilmesi gerektiği gündeme gelmiştir. Nitekim 1992'de Roy Gutman'ın Müslüman kadınlara karşı Sırp askerlerinin gerçekleştirdiği tecavüzlere ilişkin raporu New York Newday'de yayımlanmıştır. Bundan sonraki süreçte ise Batı basınında kitlesel tecavüz olgusuna yönelik analizler çoğalmaya başlamıştır. Rose Lindsey tecavüz hikayelerinin Batı medyası tarafından istismar edildiğini savunmuştur. Ona göre tecavüz haberciliği bir tür rekabete dönüştürülmüştür. Örneğin bir mülteci kampına giren muhabir, 'burada tecavüze uğrayan ve İngilizce konuşan kimse var mı?' şeklinde bir soru yöneltmiştir. Bu durum Bosna'da yaşanan olayların Batı tarafından çok az duyarlılıkla ele alındığını göstermiştir. Ancak Spare Rib gibi bazı feminist dergiler cinsel şiddetin başkasının başına gelen olaylar olduğu izlenimini yıkmaya çalışmıştır. Örneğin Tresnjevka Kadın Grubu'nun⁴⁴³ hazırladığı raporda Bosna'daki kadınların şahit oldukları işkence ve cinsel şiddet suçlarına yönelik ifadelerinden bahsedilmiş ve tüm dünyadaki kadınların bu suçları kınamaları için çağrıda bulunulmuştur. Ayrıca bu raporda bir Bosnalı kadın, kucağındaki bebeğiyle Kızılhaç⁴⁴⁴ barınağına giderken resmedilmiştir. Siyah-beyaz olan bu resimdeki kadın ojeli ve iyi görünümüldür. Bu resim cinsel şiddete uğramış ve zorla hamile bırakılmış bir kadının neden bu kadar iyi görüldüğü sorusunu gündeme getirmiştir. Ancak resimde verilmek istenen mesaj, cinsel şiddetin 'Batılı' bir kadının da başına gelebileceği hakkındadır. Yani Bosna'da gerçekleşen olaylar buranın Batı Avrupa'nın Doğu'sunda olmasıyla ya da onların ilkel olmalarıyla ilgili değildir. Bu anlamda raporun Batılı feministlerin 'öteki' anlayışına karşı yapılmış bir eleştiri olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Ayrıca bkz. Albana Gerxhi, Women at Battlefield, ILRIA, International Review, Vol. 7, No. 2 (2017), s. 20

⁴⁴⁴ Uluslararası Kızılhaç Örgütü (The Red Cross), 1986'da İsviçre/Cenevre'de kurulan uluslararası insani yardım hareketidir.

⁴⁴⁵ Ibid. s. 12-15; R. Charli Carpenter, a.g.e., s. 198-205

Bosna Savaşı sırasında kadın bedeni üzerinde yükselen milliyetçik anlayışına geri dönüldüğünde savaşta cinsel şiddetin karşı etnik grubun kadınlara uygulandığı görülecektir. Yani barış zamanında utanç, cinsellik ve onur kavramlarının kadın bedenleri üzerinden tanımlanması Bosna Savaşı sırasında tecavüz ve diğer cinsel şiddet suçları olarak kendisini göstermiştir. Kadınlar üzerinde uygulanan sıkı beden politikaları savaş sırasında simgesel bir stratejiye dönüşmüştür. Her ne kadar tecavüz sadece Bosna Savaşı'na özgü bir durum olmasa da ilk defa cinsel şiddet açıkça bir savaş taktiği olarak kullanılmıştır. Post-kolonyal feministler de tecavüz başta olmak üzere cinsel şiddetin işgal edilen bölgelerde özellikle kadınlara karşı uygulandığına dikkat çekmişlerdir. Post-kolonyal feministlere göre tecavüz savaşın bir ürünü olarak iktidarın ya da erkeğin üstünlük kurmasında bir araç görevi görmektedir. Ataerkil yapı içerisinde öteki olan kadın, erkeğin mülkiyetine dahil edilmektedir ve bu alana karşı yapılan hareketler erkeğin mülkiyetine işlenmiş varsayılmaktadır. Keza kadınların keşfedilmesi gereken bir kıta olduğu eleştirisi de post-kolonyal feministlerce dile getirilmiştir.⁴⁴⁶ Bu durumda Bosna Savaşı'nda kadın bedenine yönelik gerçekleştirilen eylemler, erkeğin hatta etnik grubun mülkiyetine zarar vermek amacıyla işlenmiştir. Özellikle de o etnik grubun bölgeyi terk etmesinde cinsel şiddet bir strateji olarak kullanılmıştır. Bu nedenle Bosna Savaşı'nda yaşananlara ayrıntılı bir şekilde bakmak ve buradaki kadınların seslerini duyurmak önemlidir. Diğer bir deyişle Bosna Savaşı'na post-kolonyal feminizm doğrultusunda bakmak, kadınların farklı savaş deneyimlerini göstermek anlamına gelmektedir. Bosna Savaşı'nın 1990'ların yeni savaşlarını temsil etmesi ise farklı etnik gruptan kadınların savaşı nasıl deneyimledikleri hakkındaki karşılaştırmayı kolaylaştırmıştır. Bu nedenle yukarıda verilen haberler, söylemler, kimlik analizleri ve tarihsel arka planla kadınların Bosna Savaşı'nı farklı şekillerde deneyimledikleri gösterilmiştir. Ancak post-kolonyal feminizmin de özellikle vurguladığı 'farklı kadın deneyimlerini' savaş bağlamında ele almak için Bosna Savaşı'nın kadın savaş suçlularına ve savaş sonrası kadın aktivizmine de bakmak gerekmektedir. Böylece kadınların savaş zamanlarında farklı rollerde yer aldıkları da anlaşılacaktır.

⁴⁴⁶ Züleyha Özbaş, a.g.e. s.172-174

3.1. BOSNA SAVAŞI'NIN KADIN SUÇLULARI

Savaş, başta kadınlar olmak üzere sistemin ötekileştirdiği herkese ve her şeye karşı uygulanan bir şiddet türüdür. Kimine göre bazı ideolojilerin somutlaşmış örneği olan bu savaşlar temelde ataerkil bir içeriğe sahiptir. Yani toplumdaki siyasi kurumların erkeklerin kurumsal bölgesi sayılması ve kadına yönelik cinsiyetçi önyargıların ise bu kurumlar aracılığıyla oluşturulması söz konusudur. Charlotte Hooper'a göre erkeklik ve kadınlık içerikleri sınıf, ırk ve cinsellik gibi diğer sosyal bölümlerle kesişmekte ve burada üretilmektedir. Bu anlamda savaş gibi yüksek politika alanları erkeklerin kurumsal alanları içerisinde değerlendirilmekte ve askerlik, bir erkek mesleği varsayılmaktadır. Bu geleneksel anlayış doğrultusunda ise erkekler savaş çalışmalarında kadın ve çocukları koruyan; kadınlar ve çocuklar ise savaşın mağdurları olarak resmedilmektedirler.⁴⁴⁷ Fakat disiplinde artan feminist çalışmalar bu geleneksel anlayışlara yeni bir bakış açısı kazandırmaya başlamıştır. Örneğin kadının sosyal bilimlerde uzun bir süre boyunca barış ve şiddetsizlikle ilişkilendirilmeleri feminist akademisyenler tarafından eleştirilmiştir. Jean Elshtain savaş tarihinin genellikle saf, masum, naif ya da güzel ruhlu kadınlarını savunan veya onları koruyan cesur, savaşçı erkekler açısından anlatıldığını tespit etmiştir. Elshtain'ın bu benzetmesi kadınların savaş içermeyen (özel alanla) alanlarla sıkı sıkıya bağlı olduklarına işaret etmektedir.⁴⁴⁸ Keza feminist akademisyenler kadınların savaşlarda genellikle kurban, seyirci veya ödül olarak ele alındıkları savaş çalışmalarına meydan okumuşlardır. Böylelikle kavga ve şiddet eylemlerinin kadınlar tarafından da gerçekleştirilebileceği ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda 20. yüzyıl boyunca yaşanan çatışmaların tarihsel kayıtları, kadınların savaşlarda sadece mağdur olmadıklarını göstermiştir. Kadınların savaşlarda insani yardım çalışanları, sağlık görevlileri, politikacılar, askerler ve uluslararası hukuk suçlarının (insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve soykırım suçları) failleri olarak yer aldıkları da gözlemlenmiştir. Ancak kavga ve şiddet eylemi daha çok erkek meşguliyeti olarak görüldüğü için, kadının savaşması veya kavga etmesi toplum tarafından daha az 'kadınsı' varsayılmıştır. Söz konusu kadınların durumu toplumda 'doğal' kabul edilmemiştir.⁴⁴⁹ Bu nedenle bazı kadınların uluslararası ve yerel mahkemeler tarafından uluslararası hukuk suçlarından

⁴⁴⁷ Emanuela Lobardo, a.g.e., s. 78

⁴⁴⁸ Katerina Krulisova, Biljana Plavšić at the ICTY: A Feminist Analysis of Representations of the Self, *Journal of Perpetrator Research*, 2020, s. 135-136; Laura Sjoberg, Sandra Via, a.g.e. (2010), s. 4-5

⁴⁴⁹ Chris Coulter, a.g.e., s. 62-66

yargılanmaları ve mahkûm edilmeleri geleneksel savaş kimliklerini tekrar düşünmeye itmiştir. Örneğin kadın failler, uluslararası hukuk suçlarının kapsamının yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Şiddetin ve saldırganlığın erkeğe has bir davranış şekli olduğu algısı değişmeye başlamıştır. Yine de kadınların savaş suçluları olabileceklerini gösteren bu kanıtlar toplumda birer istisna olarak kabul edilmiş ve önemsiz görülmüştür. Diğer bir ifadeyle kadının barışçıl olması gerektiği inancı günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Çünkü konu hakkındaki feminist araştırmaların azlığı ve kadın şiddetinin sosyal bilimlerde bir tabuya dönüşmesi, kadın failliğini görünmez kılmıştır. Doris Buss'un da dediği gibi savaş çalışmalarında cinsel şiddet üzerine yapılan araştırmalar daha çok kadınların kurban ve erkeklerin ise fail olduklarını ortaya çıkardığı için kadının failliği yok sayılmıştır. Bu durum Laura Sjoberg gibi akademisyenler tarafından 'literatürün kör noktalarından biri' olarak açıklanmıştır. Buna göre literatürde olduğu iddia edilen iki tane kör nokta bulunmaktadır. Bu kör noktalardan ilki, savaş zamanlarında erkeklerin de cinsel şiddete maruz kaldıkları; ikincisi ise kadınların birer savaş suçlusu olabilecekleri hakkındadır. Dolayısıyla kadınları savaş suçlusu olarak dikkate almak, savaşta toplumsal cinsiyetin nasıl inşa edildiğini görmek adına önemlidir.⁴⁵⁰

Tarihsel olarak bakıldığında II. Dünya Savaşı'ndan bu yana neredeyse tüm savaşlarda ve silahlı çatışmalarda kadınların yaygın olarak şiddet eylemlerine katıldıkları görülecektir. Bu durum kadınların savaşın 'masum seyircileri' imajına meydan okumaktadır. Adolf Hitler'in II. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirdiği teröre destek veren ve şiddet eylemlerine katılan kadınların sayısı dikkate alındığında kadın şiddetinin bir istisna olduğu varsayımları yeniden sorgulanacaktır. Örneğin yapılan araştırmalar sonucunda Nazi toplama kamplarında binlerce kadının görev yaptığı bilgisine ulaşılmıştır. Bazı araştırmacılar 1939-1945 yılları arasında Nazi toplama kamplarındaki kadın gardiyan sayısının 3500 ila 4000 arasında değiştiğini ileri sürmüşlerdir. Bu kadınların bazıları ise II. Dünya Savaşı sırasında işlenen şiddet suçlarından sorumlu tutulmuş ve hapsedilmişlerdir.⁴⁵¹ Ayrıca Avrupa ülkelerinde yürütülen yerel mahkemelerde kadın sanıkların aleyhine en az 579 ceza davası açıldığı da bilinmektedir. ABD ve İngiliz işgal bölgelerinde faaliyet gösteren mahkemelerde ise en az 75 kadının

⁴⁵⁰ Jesanka Ferizovic, The Case of Female Perpetrators of International Crimes: Exploratory Insights and New Research Directions, The European Journal of International Law, Vol. 31, No. 2, s. 456-457

⁴⁵¹ D. Ray Wetherell, Ten Most Evil Women In Nazi Camps, Oct. 2012, <https://listverse.com/2012/10/30/10-female-concentration-camp-guards/> (E.T. 29.05.21)

yargılandığı bilgisi edinilmiştir. Ruanda, Haiti, Liberya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Sierra Leone’de gerçekleşen savaşlar sonucunda da pek çok kadın hem uluslararası hem de yerel mahkemeler tarafından yargılanmıştır.⁴⁵² Eski Yugoslavya’da meydana gelen çatışmalarda işlenen suçların kadın failleri ise hem Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan’daki yerel mahkemelerde hem de EYUCM’de yargılanmışlardır. Ancak belirtmek gerekir ki yerel yargılamalara ilişkin bilgiler ve belgeler, özellikle Bosna’daki yerel mahkemelerce yürütülen davalar ya hiç yayınlanmadıkları ya da bu belgeler henüz İngilizceye (ve diğer dillere) çevrilmediği için kadın faillerin tam sayısına ulaşamamıştır. Yine de Bosna’da işlenen uluslararası suçlardan yargılanan bazı kadın faillerin ve işledikleri suçların bilgisi bulunmaktadır. Örneğin Bosna-Hersek yerel mahkemelerinde (Bosna-Hersek Mahkemesi, Bihać Kanton Mahkemesi, Brcko Bölge Mahkemesi) 1169 kişiye karşı dava açılmıştır. Bu davada sadece 10 kadın yargılanmıştır; bunlardan sekizinin ise davası sonuçlanmıştır. Bahsi geçen kadınlardan yedisi, sivillere karşı işledikleri savaş suçlarından ötürü; diğerleri ise savaş esirlerine karşı işledikleri insanlığa karşı suçlardan yargılanmışlardır. Aynı zamanda davası sonuçlanan kadın faillere 2 yıl 6 aydan 14 yıla kadar hapis cezası verilmiştir. Keza Bosna Savaşı sırasında suç işledikleri iddia edilen 40 kadın hakkında da soruşturma başlatılmıştır. Sırbistan’da ise Belgrad Yüksek Mahkemesinde yargılanan 240 kişiden sadece 3’ü kadındır. Bu kadınlar da savaş esirlerine karşı işledikleri insanlığa karşı suçlardan ve savaş suçlarından ötürü yargılanmışlardır. Ancak bu kadınlardan ikisinin davası sonuçlanmıştır. Hırvatistan’daki yerel mahkemelerde (Osijek, Vukovar, Zadar, Rijeka, Slavonski Brod Bölge Mahkemeleri) yargılanan 1603 kişiden ise 14’ü kadındır. Bu kadınlardan 10’unun yargılanması tamamlanmış ve bir kişiye beraat verilmiştir. Diğerlerine ise 4 yıl 6 aydan 20 yıla kadar hapis cezası verilmiştir.⁴⁵³ Bu kadınlar savaş suçlarından ve insanlığa karşı suçlardan yargılanmışlardır. Dolayısıyla Bosna Savaşı’nda uluslararası hukuk suçlarından yargılanan kadınların, sivillere ve savaş esirlerine karşı cinayet, cinsel şiddet, fiziksel ve psikolojik şiddet uyguladıkları ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁴ Örneğin Hırvatistan Stara Gradiska’daki toplama kampında bulunan kadın gardiyanların, buradaki yüzlerce mahkûmun öldürülmesinde rol oynadıkları ve doğrudan bu eyleme katıldıkları ileri

⁴⁵² Detaylı bilgi için bkz. Suzannah Linton, Women Accused of International Crimes: A Trans-Disciplinary Inquiry and Methodology, Criminal Law Forum, 27, 2016, s. 159-226

⁴⁵³ Burada belirtilen sayısal veriler 1995’ten Nisan 2019’a kadar yargılananların toplam sayısını vermektedir.

⁴⁵⁴ Ibid, s. 459-474

sürülmüştür. Rasema Handanović, altı sivil ve savaş esirinin idamına katılmaktan suçlu bulunmuştur. Visnja Acimović, 37 sivilin öldürülmesine katılmakla suçlanmıştır. Elfeta Veseli ise 10 yaşındaki bir çocuğu öldürmekten yargılanmıştır. Bu kadınlar işledikleri cinayetlerden ötürü dava edilmişlerdir. Fakat sivillere karşı fiziksel ve psikolojik şiddet uygulayan kadınlar da bulunmaktadır. Örneğin Elissa Mailander, Majdanek toplama kampında kadın gardiyanlar tarafından uygulanan şiddeti analiz etmiştir. Buna göre kadın gardiyanların uyguladıkları en yaygın şiddet biçimleri cinsel taciz, sözlü hakaret, tokat ve yumruk atmak olarak belirlenmiştir. Nitekim Bosna Savaşı'nda cinsel şiddet suçları işlediği için 13 kadının yargılandığı ve bunlardan 8'i aleyhindeki iddianamelerde ise cinsel şiddete katıldıklarına dair açık ifadelerin yer aldığı bilinmektedir. Söz konusu ifadelerde kadın gardiyanların; erkek mahkumları kadın mahkumlara tecavüz etmeye zorladıkları, kadın mahkumları onlara cinsel şiddet uygulaması için erkek askerlere teslim ettikleri ve erkek mahkumlara cinsel şiddet eylemlerinde buldukları yer almaktadır. Örneğin Albina Nina Terzić, Odzak gözaltı kampında Sırp sivilleri fiziksel olarak istismar etmiş ve onları birbirlerine cinsel tacizde bulunmaları için zorlamıştır. Bu nedenlerden ötürü ise Terzić'e üç yıl hapis cezası verilmiştir.⁴⁵⁵

Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesinde ise 161 kişi yargılanmıştır. Ancak bu kişilerden sadece biri kadındır. Sırp Cumhuriyeti (Bosna-Hersek) eski Cumhurbaşkanı Biljana Plavšić, EYUCM'de soykırım suçu, soykırım suçuna ortaklık, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarından ötürü 11 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Plavšić, Sırp olmayanlara karşı siyasi, etnik ve dini gerekçelerle zulmetmekten suçlu olduğunu kabul etmiştir. Ancak bu suçu dava sırasında kabul etmesine rağmen, cezasını takiben Belgrad'a döndüğünde masum olduğunu ve itirafının amacının ise hafif bir ceza almak olduğunu söylemiştir. Esasen Plavšić, Yugoslavya'daki az sayıda kadın siyasetçiden biriydi ve son derece maskülen olan bu ortamda tek kadın olması nedeniyle kısa sürede 'Demir Leydi' olarak tanınmıştır. Plavšić hakkındaki makalelerde genellikle sert, soğuk ve uzlaşmaz biri olarak tanımlanmıştır. Christine Sylvester, Plavšić'in Margaret Thatcher'ın sertliğiyle karşılaştırılmaktan memnun olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Plavšić, 1996-1998 yılları arasında cumhurbaşkanlığı görevini yapmış ve ilk olarak 2000 yılında

⁴⁵⁵ Jovana Prusina, Female War Criminals: Untold Story of the Balkan Conflicts, Balkan Transitional Justice (BRIN), 30 Kasım 2018, <https://balkaninsight.com/2018/11/30/female-war-criminals-untold-story-of-the-1990s-conflicts-11-29-2018/> (E.T. 15.05.21); Ayrıca bkz. Jesanka Ferizovic, a.g.e. s. 467-470

EYUCM tarafından suçlanmıştır. Nitekim Mahkemede Plavšić'in suçları işleyen Bosnalı Sırp güçler üzerinde hem hukuki hem de fiili kontrol sahibi olduğu da dikkate alınmıştır. Hatta Plavšić'in 'Bosnalı Sırp güçlerin suç işlemelerine göz yumduğu ve alenen onları tebrik ettiği' iddianamede yer almıştır. Ancak Plavšić, hakkındaki suçlamalara itiraz etmiştir ve hakkında iddia edilen suçları 'hayatta kalmak adına' gerçekleştirdiğini ileri sürmüştür. Aynı zamanda Sırp'ların bir daha asla kurban olmalarına izin vermeyeceklerini ve bunun bir tür meşru müdafaa olduğunu belirtmiştir. Plavšić'in bu açıklamaları onun Sırbistan'daki ayrılıkçı gruplar tarafından 'Sırp ulusunun annesi' olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Plavšić kendisini, Sırp halkı için mücadele etmiş koruyucu bir anne olarak resmetmiştir. Böylelikle anne şiddetinin (savaş sırasında işlediği suçların) toplum tarafından kabul edilebilir olmasını sağlamıştır. Fakat Plavšić'in bu çabaları dava sonucunu etkilememiştir.⁴⁵⁶ Dolayısıyla Bosna Savaşı 'kadınların savaşın sadece mağdurları' olduklarına yönelik tezlerin çürütülmesinde bir örnek oluşturmuştur. Sonuç olarak savaş, çatışma ve dış politika alanlarının maskülen kimliklere sahip olduğu görüşlerine karşı Bosna Savaşı'nın kadın suçluları ve komutanları gösterilerek, esasen disiplindeki maskülen ilişkiler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

3.2. SAVAŞ SONRASI BOSNALI KADINLARIN DURUMU VE KADIN AKTİVİZMİ

BM Güvenlik Konseyi 1325, 1820 ve 2122 sayılı kararlarıyla üye devletleri, çatışmanın çözümüne yol açan süreçlerde kadınların aktif katılımlarını sağlamaya çağırmıştır. Temmuz 2011'de BM Genel Kurulu, 'kadınların savaş sonrası gelişmelere tam ve etkili katılımlarının önemini' ve 'kadınların barışın inşasındaki arabuluculuk görevlerinin artırılması gerektiğini' belirtmiştir. Ulus-ötesi ve uluslararası sivil toplum örgütleri ve düşünce kuruluşları da kadınların savaş sonrası düzenlemelere aktif katılımlarının önemini vurgulamışlardır. Fakat bu söylemlere rağmen kadınlar, barış inşası süreçlerindeki dezavantajlı konumlarını sürdürmüşlerdir. Yani kadın bedenlerinin barış süreçlerine arabulucular, delegeler, danışmanlar vb. olarak katılımları nadirdir. Ancak feminist akademisyenler barış süreçlerinde kadınlara da yer verilmesi gerektiği konusunda ısrar etmişlerdir. Çünkü kadınlar savaş ve barış süreçlerinin ayrılmaz bir

⁴⁵⁶ Katerina Krulisova, a.g.e., s. 139-147; Olivera Simic, 'I Would Do the Same Again': In Conversation with Biljana Plavšić, *International Criminal Justice Review*, 2018, s. 1-16

parçasını oluşturmaktadır. Bu nedenle feministler savaş sonrası süreci değerlendirirken ilk olarak cinsiyet eşitliğine ve ikinci olarak ise kadınların barışın inşasındaki katkılarına bakmışlardır. Söz konusu alanda çalışan bazı feminist akademisyenlere göre kadınların ülkelerinin yeniden inşasına eşit olarak katılma hakları bulunmaktadır. Hatta kadınların savaşları erkeklerden daha farklı bir şekilde deneyimledikleri dikkate alınır, onların barışı inşa etme süreçlerine yeni bir çerçeve kazandıracağı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla kadın aktivizminin sürdürülebilir barış ve uzlaşmanın önemli bir parçası olduğu düşünülebilir. Ancak kadınların Bosna Savaşı sırasında mağdur edilmiş bir nüfusu temsil etmeleri veya 'kurban' olarak tasvir edilmeleri barış süreçlerine katılımlarını olumsuz etkilemiştir. Buna göre kadınlar, toplumda pasif kurbanlar olarak görülmüşlerdir. Başka bir ifadeyle kadınların savaş sırasında ve sonrasında oynadıkları önemli roller göz ardı edilmiş ve kadınların mağduriyetlerine odaklanılmıştır. Bu durum kadınların resmi barış süreçlerindeki kilit rollerini görünmez kılmıştır. Yine de kadınlar savaşın neden olduğu etnik bölünmelere karşı kendi haklarını bir araya gelerek savunmaya başlamış ve faaliyetlerini ise görünür kılmayı başarmışlardır.⁴⁵⁷

Bosna Savaşı sonrasında pek çok kadın, ataerkil sistemin belirlediği sınırları reddetmiş ve diğer kadınlarla bir araya gelerek çok ırklı (çok uluslu) gruplar oluşturmuştur. Şiddete ve cinsiyet ayrımcılığına maruz kalan bu kadınlar, savaş sırasında yaşadıkları benzer deneyimleri dikkate almış ve etnik farklılıkları görmezden gelmişlerdir. Aynı zamanda yaptıkları toplantılarda toplumsal cinsiyetin neden olduğu sorunları ön plana çıkarmışlardır. Bu kadınlar etnik ayrımlara karşı iş birliği yaparak, toplumdaki 'etnik sınırları belirleyen' konumlarından uzaklaşmışlardır. Daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere etnik-milliyetçi gruplar tarafından kadın bedenleri ulusun yeniden üretimi için 'bölgesel göstergeleri' oluşturmuştur.⁴⁵⁸ Savaş sırasında ve sonrasında ise kadınlar, siyasi elitlerin belirledikleri bu sınırlara karşı çıkmışlardır. Örneğin Maja Korac, kadınların erkek egemen toplumların değerlerini kabul etmeyerek şiddet içermeyen bir vizyon oluşturmaya çalıştıklarını ileri sürmüştür. Bu nedenle kadınlar etnik köken yerine toplumsal cinsiyeti esas almışlardır. Lori Handrahan'a göre daha fazla özerklik arayışında olan bu kadınlar, ataerkil düzen tarafından dayatılan

⁴⁵⁷ Laura McLeod, Investigating 'Missing' Women: Gender, Ghosts, and the Bosnian Peace Process, *International Studies Quarterly*, 63 (2019), s. 668-672

⁴⁵⁸ Julie Mostov, a.g.e., s. 91

rollerden kopmaya başlamışlardır. Bosna'daki feministler ise savaştan sonraki süreçte kadın hakları için mücadele etmiş ve farklı etnik kökenden kadınlarla iş birliğini teşvik etmiştir. Nitekim kadınların bu tür faaliyetleri ortak devlet kurumlarının güçlendirilmesine ve barışın inşasına da katkıda bulunmuştur.⁴⁵⁹

Eski Yugoslavya'daki kadınlar Bosna Savaşı sırasında ve sonrasında hem etnik bölünmelere karşı iş-birliğini sürdürmüş hem de savaşta en çok zarar gören nüfusu oluşturmuşlardır. Savaşın başladığı ilk aylardan itibaren ise bazı kadın grupları cumhuriyetlerdeki milliyetçi politikalara ve toplumun propaganda yoluyla militarize edilmelerine karşı çıkmışlardır. Etnik yapılar arasındaki eski ve yeni bağlantıların geliştirilmesinde ise çeşitli roller üstlenmişlerdir. Örneğin savaş karşıtı feminist gruplar, savaşta şiddet görmüş olan insanlar için merkezler kurmuş, cinsel şiddete karşı kampanyalar düzenlemiş ve mültecileri desteklemek adına farklı feminist gruplarla iş-birliği yapmışlardır. Savaşın bir parçası haline gelen cinsel şiddetin ise uluslararası mahkemeler tarafından insanlığa karşı suç içerisinde değerlendirilmesi adına da uğraş vermişlerdir. Savaş bittiğinde ise başka iş-birliği alanları da ortaya çıkmıştır. Bunlar kadınların temsili ve politik katılımlarının artırılmasına yönelik feminist mücadelelerden oluşmuştur. Savaş sonrasında gerçekleştirilen ilk seçimlerde (1996) kadınların eyalet düzeyindeki parlamento üyelerinin yalnızca yüzde 2'sini temsil etmeleri ise bu mücadeleleri etkilemiştir. Kadın grupları seçimlerden hemen sonra bu durumu değiştirmek adına çalışmalara başlamışlardır. Kadınlar 1996'da ve 1997'de Bosna'nın Zenica, Banja Luka, Tuzla, Saraybosna ve Mostar kentlerinde kadın konferansları düzenleyerek 'siyasette kadın temsili' sorununa çözüm aramışlardır. Söz konusu konferanslar ile kadın sorunları, kadınların temsili ve siyasete katılımları yönünde tartışmalar gerçekleştirilmiştir. Konuyla alakalı somut çalışmalar ise 1998 yılındaki genel seçimler sırasında yapılmıştır. Kadın örgütleri, kadın seçmenler için bir birlik kurarak kadınların seçimlere katılımlarını arttırmak için çeşitli kampanyalar düzenlemişlerdir. Kadınların siyasi partilerdeki kotalarının yüzde 30'a çıkarılması konusunda ise hükümete baskı yapmışlardır.⁴⁶⁰ Örneğin halka açık tartışmalar sırasında cinsiyet kotası hakkında

⁴⁵⁹Anne Jenichen, *Women and Peace in a Divided Society: Peace-Building Potentials of Feminist Struggles and Reform Processes in Bosnia and Herzegovina*. *Women, War, and Violence: Personal Perspectives and Global Activism*, ed. Robin M Chandler (ve diğerleri), Palgrave MacMillan, 2010, s. 137-141

⁴⁶⁰Besima Boric, *Application of Quotas: Legal Reforms and Implementation in Bosnia and Herzegovina*, *The Implementation of Quotas: European Experiences*, ed. Julie Ballington & Francesca Bilinda, International IDEA Publications, 2005, s. 38-41

konusulmuş; televizyon ve radyo programları aracılığıyla söz konusu talepler Bosna halkına duyurulmuştur. Bunların yanı sıra Saraybosna'da büyük bir kadın konferansı düzenlenmiştir. Bu konferanstan kısa bir süre sonra ise kadınların talep ettiği kota yüzdesi, seçim yasasına eklenmiştir. Savaşın parçaladığı bu toplumda kaynak eksikliğinin neden olduğu sorunlar ise dış aktörlerin desteğiyle giderilmiştir. Örneğin Kvinna Till Kvinna isimli örgüt İsveç tarafından 1993 yılında buradaki kadınları desteklemek amacıyla kurulmuştur. Kadınların faaliyetleri aynı zamanda ABD'de bulunan National Democratic Institute (Ulusal Demokrasi Enstitüsü/NDI) ve Hunt Alternatives Fund⁴⁶¹ gibi uluslararası düzeyde aktif sivil toplum kuruluşlar ve vakıflar tarafından desteklenmiştir. Savaş sonrası ilk yıllarda ise kadınların etnik gruplar arası iş birliğinin ve kampanyalarının desteklenmesinde Avrupa Güvenlik ve İş-birliği Teşkilatı (AGİT) Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Dairesi'nin önemli bir katkısı olmuştur. Diğer uluslararası kuruluşlar ve büyükelçiliklerin çoğu ise bu dönemde Bosna'daki kadın sorunlarına yanıt vermemişlerdir. Ancak daha sonra sistematik olmasa da cinsiyet eşitsizlikleri konusu uluslararası kuruluşlar tarafından daha ciddiye alınmaya başlanmıştır. 1996 yılında Zenica'da ilk kadın konferansı düzenlenmiştir ve Bosna-Hersek Federasyonu'nda gerçekleşmesine rağmen Sırbistan Cumhuriyeti'nden kadınlar da katılmaya başlamıştır. Her ne kadar cinsel şiddet farklı etnik gruplardan kadınlara yönelik gerçekleştirilse de kadınlar temelde toplumsal cinsiyet sorunlarına eğilmişlerdir. 1998'de ise Saraybosna'da düzenlenen kadın konferansına ülkedeki milliyetçi partilerden kadınlar da dahil olmak üzere pek çok farklı etnik kökenden ve çeşitli sivil toplum örgütlerinden kadınlar, kadın sorunlarını tartışmak için bir araya gelmişlerdir. Bu kadın aktivistler, Bosna'nın etnik bölünmüşlüğüne karşı ilk iş-birliği yapan kesimi oluşturmuşlardır. Keza bu kadınlar uzun vadeli uzlaşma ve ülkede güvenin inşa edilmesinde de rol oynamışlardır. Ancak kadınların Bosna barış sürecine sağladıkları katkılar, onların apolitik olarak inşa edilmelerine neden olmuştur. Diğer bir ifadeyle kadınların savaş sonrası faaliyetleri ve barış sürecine olan katkıları, bazı siyasi elitler tarafından 'resmi siyasi güçten yoksun' olarak tanımlanmıştır. Kadınların duygusal ve barışçıl olduklarına dair görüşler tekrar ortaya çıkmıştır. Elissa Helms uluslararası toplumun kadınların barışla olan ilişkisini 'doğuştan var olan' bir özellik olarak nitelendirmesini eleştirmiştir. Helms'e göre kadınlar 'uzlaşmaya daha yatkın bireyler'

⁴⁶¹ Alliance for Global Good (Küresel Fayda için İttifak/AfGG) tarafından oluşturulmuş bir fondur.

olarak tanımlandıkları için resmi siyasi alanlardan dışlanmaktadırlar. Örneğin savaş ve dış politika kararlarında kadınlara yer verilmemesi bunun bir göstergesidir. Nitekim AGİT, kadınların etnik gruplar arasında sağladığı iş-birliğinin sonucunda Bosna seçimlerinde milliyetçi partilerden ziyade ılımlı partilerin ortaya çıkacağını düşünmüştür. Buna göre AGİT'in kadınların Bosna'daki siyasi katılımlarını desteklemesinin nedenini milliyetçi siyasi partilerin egemenliğini engellemek olarak ifade etmek mümkündür. Ancak AGİT'in stratejik hedefi Bosna gerçekleriyle pek uymamaktadır. Çünkü 1998 yılındaki seçimlerde kadınlar milliyetçi partilere oy vermişlerdir. Bazı Bosnalı kadınların etnik bölünmeleri engellemek konusundaki faaliyetleri bu nedenle doğuştan gelen bir özellik olarak varsayılmamalıdır.⁴⁶²

Diğer yandan kadın haklarına yönelik politikaların geliştirilmesi yalnızca feminist gruplar ve politikacılar tarafından sağlanmamıştır. Aynı zamanda hükümetler arasında oluşturulan kurumsal iş-birliği de kadının insan hakları konusunda önemli gelişmelere neden olmuştur. 2000 ve 2002 yıllarında Bosna-Hersek Federasyonu (BHF) ve Sırp Cumhuriyeti (SC) cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi amacıyla ayrı iki kurum oluşturmuştur. BHF hükümeti 1999 yılında Finlandiya hükümetine başvurarak Bosna toplumunda kadınların statüsünün yükseltilmesi için mali destek talep etmiştir. Savaş sırasında kadınların toplumdaki statüsünün geliştirilmesi konusu ise Finlandiya tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Kadınlara karşı cinsiyet ayrımcılığı konusunda farkındalık geliştirilmiştir. Finlandiya hükümeti, cinsiyet eşitliği projesini onaylamıştır ve 2000 yılında başlayan bu proje 2005 yılında sona ermiştir. Projenin amacı toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi ve izlenmesinden sorumlu devlet kurumlarının oluşturulması ve tutarlı bir cinsiyet eşitliği politikasının geliştirilmesidir. Sonuç olarak BHF'de 2000 ve SC'de 2002 yılında ilgili politika ve yasaların geliştirilmesi için Toplumsal Cinsiyet Merkezi kurulmuştur. Kuruluşlarından bu yana, her iki Toplumsal Cinsiyet Merkezi de kaynak eksikliğine rağmen, Bosna'da cinsiyet eşitliği ve kadın hakları politikalarının geliştirilmesinde kilit unsurlar haline gelmiştir. Ayrıca savaş sonrası Bosna'da taraflar arası iş-birliğinin başlıca örneklerinden birini oluşturmuştur. Her ikisi de toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin bir ulusal eylem planının geliştirilmesi, kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına ilişkin ilk resmi devlet raporunun oluşturulması ve

⁴⁶² Anne Jenichen, a.g.e, s. 141-146

sunulması gibi bir dizi projede iş-birliği yapmıştır.⁴⁶³ Sonuçta ise Bosna'da gerçekleşen olaylar sonrasında kadınlar yeni sorumluluklar üstlenmiş ve bu ihtiyaçları farklı etnik kökenden kadınlarla birlikte karşılamışlardır. Bu savaş farklı etnik kökenden kadınları birbirine bağlamış; yoksulluğun ve şiddetin yarattığı travmaların giderilmesinde beraber çalışmalarına yol açmıştır. Başta 'mutfak masası organizasyonları' şeklinde başlayan örgütlenmeler, daha sonrasında resmi kadın sivil toplum örgütlerine dönüşmüştür. Marie E. Berry, Bosna'da görüştüğü kadınların sevdiklerini bulmaları için başka insanlara yardım etmeyi amaçlayan küçük ve gayri resmi gruplar kurduklarından, şiddetin yarattığı travmalara karşı danışmanlık merkezleri açtıklarından ve kadınların eğitimi için çaba gösterdiklerinden de söz etmiştir.⁴⁶⁴ Dolayısıyla Bosna Savaşı sonrasında kadınların, cinsiyetlendirilmiş kimlikleri ve farklılıkları dikkate almadan bir araya geldiklerini ve kendi insan hakları için mücadele ettiklerini söyleyebiliriz. Bu anlamda savaşın bir parçası olarak görülen cinsel şiddetin uluslararası mahkemeler tarafından dikkate alınmasında kadın hareketlerinin doğrudan bir katkısı bulunmaktadır. Feminist aktivistler tecavüz ve diğer cinsel şiddet suçlarının altında yatan olguların eski Yugoslavya UCM'de görünür hale gelmesi için ortak bir çaba göstermişlerdir. Nitekim bu çabalarında da başarılı olmuşlardır.⁴⁶⁵ Ancak Bosna Savaşı sırasında zarar gören kadınların, faillerinin yargılanması adına yürüttükleri mücadelede zorlandıklarını belirtmek mümkündür. Çünkü savaşın travmalarından kurtulmakta zorlanan ya da toplumları tarafından dışlanan bu kadınlar, cinsel şiddetin insanlığa karşı suç olduğu konusunda ısrar etmişlerdir. Bu mücadelenin ise dünyadaki tüm kadınlar için bir fırsata dönüşmesi gerekmektedir. Savaş zamanlarında cinsel şiddete maruz kalan, zorla yerinden edilen veya zorla çalıştırılan kadınların kendi insan haklarını araması, eğitim vermesi, toplumun geri kalanını bilinçlendirmesi ve geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürmesi önemlidir.

⁴⁶³ Lejla Somun-Krupalija, Gender and Employment in Bosnia and Herzegovina, International Labour Organization, 2011, s. 7-15; Anne Jenichen, a.g.e, s. 145-149

⁴⁶⁴ Marie E. Berry, a.g.e., s. 145-146

⁴⁶⁵ Karen Engle, Feminism and Its (Dis)contents: Criminalizing Wartime Rape in Bosnia and Herzegovina, The American Journal of International Law, Vol. 99, No. 4, Oct. 2005, s. 778-810

SONUÇ

Milliyetçilik ve militarizm post-kolonyal feminizmin üzerinde ağırlıkla durduğu konulardan birini oluşturmaktadır. Post-kolonyal feminizm militarizm ve milliyetçiliği savaşın en önemli nedeni olarak görmekte ve Bosna Savaşı'nda olduğu gibi cinsel şiddetin bir silah olarak kullanılması ile milliyetçilik arasında doğrudan bir bağ kurmaktadır. Teori ulusun saflığı, vatanın namusu ve bekareti gibi milliyetçi ideolojilerde sıklıkla yer bulan kavramların, savaş zamanı kadınlara yönelik cinsel şiddetin gerçekleştirilmesinde etkili olduğunu iddia etmektedir. Post-kolonyal feminizm savaşın meşruiyeti için geliştirilen sert erkek profilini toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini derinleştiren bir etken olarak görmektedir. Bu nedenle savaşların kadın yaşamlarını militarize ettiğini savunmakta; politik ve cinsel üstünlük arasında ise önemli bir bağ olduğunu kabul etmektedir. Çünkü milliyetçi ideolojilerde kadınların iffeti, onuru ve doğurganlığı erkeğin sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu nedenle etnik gruplar arasındaki çatışmalarda cinsel şiddetin bir silah olarak kullanılması milliyetçi ve ırkçı retorikte yaygın bir özellik haline gelmiştir.⁴⁶⁶

Savaşların bir parçası haline gelen kadınlara yönelik cinsel şiddet (özellikle tecavüz), 1990'lı yıllardan itibaren artan etnik temelli çatışmalarda bir ulusun kültürel ve sosyal istikrarını yok etmede etkili bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bosna Savaşı sırasında tecavüz kamplarının kurulması, buradaki kadınların etnik kimliklerine göre ayrılmaları ve çeşitli insan hakları ihlallerine maruz kalmaları düşman kültürünün ve gururunun yok edilmesinde işlev görmüştür. Çünkü kültür tarafından cinsiyet sembolize edilmiş ve savaş politikaları ise cinsiyet etrafında organize edilmiştir. Yani Bosna Savaşı sırasında özellikle kadınların hedef alınmasında, 'toplumsal cinsiyet sembolizmi' etkili olmuştur. Toplumsal cinsiyet sembolizmi hem erkekler ve kadınlar arasındaki eşit olmayan ilişkileri meşrulaştırmış hem de militarizm ve milliyetçilik gibi toplumsal fenomenleri desteklemiştir. Örneğin Bosna'daki etnik-milliyetçi kimlikler, iktidar ve medya tarafından halkı manipüle etmede kullanılmıştır. Burada kadınlara atanan etnik, dini ve ulusal kimlikler ise kadınların savaş sırasında hem dolaylı hem de doğrudan şiddete maruz kalmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla etnik temelli çatışmalar ile toplumsal cinsiyetin esasen birbirini dışlayan kategoriler olmadığını Bosna Savaşı

⁴⁶⁶ Ruth Seifert, a.g.e., s. 38-39

üzerinden görmek mümkündür. Öte yandan etnik temelli çatışmaların gerçekleşmesinde Doğu-Batı ayrımlarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Çünkü Doğu-Batı ayrımları genellikle toplumların etnik, dini ve ulusal kimliklerine yönelik farklılıklarını dile getirmektedir. Bu bağlamda post-kolonyal feminizm Batılı gözünde Doğu imajını yapı-söküme uğratmakta ve Batı'nın kendinden görmediği ötekileri ise homojenleştirmeye çalıştığını ileri sürmektedir. Etnik temelli çatışmaların ise temelde Doğu-Batı ayrımlarının da etkisiyle gerçekleştirildiği belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle post-kolonyal feminizm, Batı'nın tüm bu homojenleştirme çabasına rağmen 'Doğulu'nun asla öteki olmaktan kurtulamadığını vurgulamaktadır. Aynı zamanda post-kolonyal feminizm, Batılı feministlerin işgal edilmiş ve sömürgeleştirilmiş bölgelerdeki kadınların sınıfları, ırkları, duyguları ve ortamlarıyla ilgili farklılıkları hiçbir zaman önemsemediğini savunmaktadır. Bu anlamda post-kolonyal feministler, feminist uluslararası ilişkilerin mutlak Batı Avrupa merkezli yapısından ayrılması ve tüm dünyadaki kadınların sosyal, kültürel, ekonomik ve dini özgürlükleri elde etmeleri için uğraşmaktadır. Dolayısıyla post-kolonyal feministlerin baskıcı olmayan yollarla Batılı feministlerin gözünde kadınların yaşamlarına ilişkin ırk, sınıf ve ortam farklılıklarını görünür ve tanınabilir kılmaya çalıştıkları söylenebilir.

Bu çalışmada post-kolonyal feminizmin milliyetçiliğe, militarizme ve savaşa karşı tutumları değerlendirilirken, uluslararası ilişkiler disiplinine olan katkılarına da vurgu yapılmıştır. Söz konusu teori, uluslararası ilişkilerin temel kavramları arasında yer alan ulus, devlet, güvenlik, şiddet ve savaş kavramlarını yapı-söküme uğratarak yeniden tanımlamıştır. Örneğin realist teoriler devlet ve ulusu tek bir varlık olarak kabul etmiş ve ayrıca sorgulamamıştır. Nitekim liberal teori de benzer şekilde uluslararası ilişkiler aktörlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini araştırmış ancak tüm devletleri, örgütleri ve bireyleri eşit sayan bir yaklaşım ortaya koymuştur. Post-kolonyal feminizm ise devlet dışı aktörlerin önemine dikkat çekmiş ve Batı dışı toplumsal gerçekliğin kadın kimliği üzerindeki etkilerini vurgulayarak, bu etkinin nedenlerini anlamaya çalışmıştır. Hatta post-kolonyal feministler liberallerin 'şiddetin tüm hallerini reddeden' yaklaşımlarına da itiraz etmiştir.⁴⁶⁷ Çünkü liberal yaklaşımların bu varsayımları post-kolonyal coğrafya için gerçeklikten uzak bir beklenti olacaktır. Post-kolonyal feministlere göre liberal

⁴⁶⁷ M. Necip Arman, Didem Şerbetçi, a.g.e., s. 80-81

yaklaşımlar sadece Batı merkezli olarak savaşa ve barışa bakmaktadır, bu nedenle de varsayımları sadece Batı toplumları için geçerlidir. Bu noktada post-kolonyal feministlerin disiplindeki geleneksel savaş ve milliyetçilik anlayışlarını dönüştürdüğünü söylemek mümkündür. Nitekim çalışmada post-kolonyal feminist kuramın ele aldığı ötekileştirme ve homojenleştirme kavramları üzerinde durularak, söz konusu sonuç desteklenmiştir. Bu sayede kadınların Bosna Savaşı'nı farklı şekillerde deneyimledikleri anlaşılmıştır.

Çalışmada farklılıkların kabul edildiği ve çok kültürlü bir feminist anlayış geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Bosna Savaşı feminist kuramın homojenleştirme sorunun ortadan kaldırılmasında önemli bir örneği oluşturmaktadır. Batı dışı toplumlardaki geleneksel değer yargıları ve normlarının da bir incelemesini sunan bu çalışma, aynı zamanda Batı dışı toplumlardaki kadınların feminist kurama dahil olmaları konusunda köprü görevi görmektedir. Çalışmada bu nedenle Bosna Savaşı'ndaki farklı kadın deneyimleri paylaşılmış ve buradaki kadınların sorunları görünür kılınmaya çalışılmıştır. Yani Bosna örneği aracılığıyla dünyadaki tüm kadınların temelde farklı pratiklere sahip oldukları açıkça ifade edilmiştir. Dolayısıyla Batılı feminist kuramın ele aldığı konu ve kavramların eleştirel bir şekilde yeniden değerlendirilmesi önemlidir. Böylelikle Batı'nın değerlerini 'öteki olan' topluma benimsetmeye çalışan bir feminist kuram yerine Batı dışı değerleri kabul eden ve buradaki kadınların sorunlarına ışık tutabilen bir feminist kuram disiplinde var olabilecektir. Dahası Batılı feminist yaklaşımlar genellikle tek ve homojen bir kadın kimliği ortaya koymaktadırlar. Ayrıca bu kadın kimliği zamana bağlı olarak veya toplumdan topluma değişmeyen bir kimlik olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle çalışmada yapılan incelemelerde etnik, dini, ulusal kimliklerin ve savaş söylemlerinin neden olduğu farklılıklar dikkate alınmıştır. Feminist uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının savaş ve kadın olgusuna yönelik analizlerinde düştüğü çelişkiden kurularak daha tutarlı ve daha bütünlükçü bir kuram olabilmesi için Batı dışı toplumlardaki kadınların sorunlarına da eğilmelidir. Böylelikle feminist kuram, Batı merkezci olmaktan çıkarak farklılıkları bir arada tutabilen ve günümüz feminist yaklaşımların toplamından daha fazlasını ifade edebilen yeni bir feminist uluslararası ilişkiler kuramına dönüşebilecektir. Toplumsal çatışmaları azaltmak, uluslararası savaşları durdurmak ve etnik temizlik veya soykırım gibi felaketleri engellemek için

uluslararası arenada daha bütünlükçü, farklılıkları kabul eden ve tüm kadınların sorunlarının sesi olan bir feminist kurama gerek duyulmaktadır.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- ALLEN, Beverly, Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia, Un of Minnesota Press, 1996.
- ARENDET, Hannah, Şiddet Üzerine, ed. Özlem Solok, COGİTO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, Şubat 2005
- ARI, Tayyar, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, MKM Yayıncılık, 9. Bakı, Ekim 2011, Bursa
- Uluslararası İlişkiler Teorileri, Çatışma, Hegemonya, İş-birliği, 8. Baskı, Bursa-2013, MKM Yayıncılık
- AYDIN KOYUNCU, Çiğdem Uluslararası İlişkiler Temelinde Farklı Feminist Yaklaşımların Söylemleri, Der. Tayyar Arı, Post-modern Uluslararası İlişkiler Teorileri 2, Dora Yayınları, Bursa-2014
- BASSIOUNI, M. C.; MCCORMICK M., Sexual Violence: An Invisible Weapon of War in the Former Yugoslavia, International Human Rights Law Institute, 1996.
- BELSER, Patrick, Forced Labour and Human Trafficking: Estimating the Profits, Declaration 42, International Labour Office, Geneva, Mach 2005
- BERKTAY, Fatmagül, Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, No: 7, İstanbul-2004
- Tarihin Cinsiyeti, Metis Yayınları, 3. Baskı, Nisan 2010, İstanbul
- BERRY, Marie E., War, Women, and Power, From Violence to Mobilization in Rwanda and Bosnia-Herzegovina, Cambridge Un. Press, First Publshed, 2018
- BETTS, Richard K., Conflict After the Cold War, Arguments on Causes of War and Peace, Fifth Edition, Colombia Un. Routledge, 2017
- BORA, Tanıl, Milliyetçiliğin Provokasyonu, Bölgeler, Sorunlar: Yugoslavya, Birikim Yayınları, 1. Baskı 1991
- BORIC, Besima, Application of Quotas: Legal Reforms and Implementation in Bosnia and Herzegovina, The Implemantation of Quotas: European Experiences, ed. Julie Ballington & Francesca Bilinda, International IDEA Publicastions, 2005
- BUTLER, Judith, Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence, Verso, London, 2004
- CARPENTER, R. Charli, Feminism, Nationalism, and Globalism: Representations of Bosnian 'War Babies' in the Western Print Media 1991-2006, Gender, War, and Militarism: Feminist Perspectives, ed. L. Sjoberg, S. Via, 2010, ABC-CLIO
- CHIBBER, Vivek, Post-Kolonyal Teori ve Kapitalizm Hayaleti, İletişim Yayınları, İstanbul-2013

- COHN, Carol, War, Wimps, and Women: Talking Gender and Thinking War, ed. Mariam Cooke and Angela W., Gendering War Talk, Princeton Un. Press, Princeton, New Jersey, 1993
- Concern Worldwide, Conflict and Displacement, Voices of Displacement and Return in Central African Republic's Neglected Crisis
- EKEN, Mehmet E. Feminizm, Maskülenite ve Uluslararası İlişkiler Teorisi: Uluslararası Siyasetin Toplumsal Cinsiyeti, Der. Ramazan Gözen Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2014, İstanbul
- ENLOE, Cynthia, Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler, Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset, Çev. Berna Kurt & Ece Aydın, Çitlembik Yayınları: 37, 2003, İstanbul
- The Curious Feminist: Searching for Women in a New Age of Empire, University of California Press, 2004
- Feminizm, Milliyetçilik ve Militarizm, Vatan, Millet, Kadınlar, der. Ayşe Gül Altınay, İletişim Yayınları, 5. Baskı 2013, İstanbul
- Understanding Militarism, Militarization, and The Linkages with Globalization, Using a Feminist Curiosity, Ed. I. Geuskens, S. Schellens, Gender and Militarism, Analyzing the Links to Strategize for Peace, Women Peacemakers Program, 2014
- ERAD, Dina, İkinci Dünya Savaşı Amerikan Propaganda Posterlerinde Kadın Ögesi, Savaş Söylemlerinde Kadın İmgesi, ed. Onur Yamaner, Yeni İnsan Yayınevi, 1. Baskı, Eylül 2017
- ERSOY, Eyüp, Realizm, der. Ramazan Gözen, Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2014-İstanbul
- ESHET, Dan, Totally Unofficial: Raphael Lemkin and The Genocide Convention, Facing History and Ourselves, 2007
- EVANGELIST, Matthew, Gender, Nationalism, and War, Conflict on the Movie Screen, Cambridge Un. Press, First Published, 2011
- GHODSEE, Kristen, Revisiting the United Nations Decade for Women; Brief Reflections on Feminism, Capitalism and Cold War Politics in Early Years of the International Women's Movement, Women's Studies International Forum, 2010
- GÖNLÜBOL, Mehmet, Uluslararası Politika, İlkeler/Kavramlar/Kurumlar, Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara-2000
- GRIFFITHS, Stephen Iwan, Nationalism and Ethnic Conflict: Threats to European Security, SIPRI Research Report No. 5, Oxford Un. Press, 1993
- HERZFEL, Beth, Slavery and Gender: Women's Double Exploitation, Gender, Trafficking and Slavery, ed. Rachel Masika, Oxfam Focus on Gender, 2002
- HRISTOV, Petko, Ideological Dimensions of the "Balkan Family Pattern" in the First Half of the 20th Century, The History of the Family, Routledge 2014

- IMBUSCH, Peter, The Concept of Violence, ed. W. Heitmeyer, John H., International Handbook of Violence Research, Kluwer Academic Publishers, 2002
- IMRE, Aniko, Whiteness in Post-Socialist Eastern Europe: the Time of the Gypsies, the End of Race, Post-Colonial Whiteness, ed. Alfred J Lopez, State Un. Of New York Press, 2005
- İPEK, Volkan; OYMAN, Çağlar, Postkolonyal Teori ve Uluslararası İlişkiler, der. Ramazan Gözen, Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2014, İstanbul
- JENICHEN, Anne, Women and Peace in a Divided Society: Peace-Building Potentials of Feminist Struggles and Reform Processes in Bosnia and Herzegovina. Women, War, and Violence: Personal Perspectives and Global Activism, ed. Robin M Chandler (ve diğerleri), Palgrave MacMillan, 2010
- KALDOR, Mary, New and Old Wars, Polity Press, Third Edition, 2012
- KAUFMAN, Joyce P.; WILLIAMS, Kristen P., Women at War, Women Building Peace: Challenging Gender Norms, Kumarian Press, 2013
- KESIC, Obrac, Women and Gender Imagery in Bosnia: Amazons, Sluts, Vicitms, Witches, and Wombs, Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States, ed. Sabrina P. Ramet, The Pennsylvania State Un. Press, 1999
- KESKIN, Ferda, Foucault'da Şiddet ve İktidar, ed. Özlem Solok, COĞİTO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, Şubat 2005
- KIVIMAKI, Timo (ve diğerleri), The Dynamics of Conflict in the Multi-Ethnic State of Bosnia and Herzegovina, Country Conflict-Analysis Study, March 2012
- KONDYLIS, Florence, Conflict Displacement and Labor Market Outcomes in Post-War Bosnia and Herzegovina, Journal of Development Economics 93 (2010), Elsevier
- KORNER, Joanna, Criminal Justice and Forced Displacement in the Former Yugoslavia, ICTJ, Brookings-LSE, Project on Internal Displacement, July 2012
- LEE, Bandy, Violence: An Interdisciplinary Approach to Causes, Consequences, and Cures, John Wiley & Sons, 2019
- LIND, William S. (ve diğerleri), The Changing Face of War: Into the Fourth Generation, Marine Corps Gazette, Oc. 1989
- LINDSEY, Charlotte, Women and War: Women Facing War, International Committee of the Red Cross (ICRC), October, 2001
- LINTON, Suzannah, Women Accused of International Crimes: A Trans-Disciplinary Inquiry and Methodology, Criminal Law Forum, 27, 2016
- LOBARDO, Emanuela, Gender Inequality in Politics, Policy Frame in Spain and The European Union, International Feminist Journal of Politics, Routledge, 10:1, 1 Mayıs 2008

- MACDONALD, David Bruce, 'Greater Serbia' and 'Greater Croatia': The Moslem Question in Bosnia-Herzegovina, Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim (...) in Yugoslavia, Manchester Un. Press, 2002
- MACHIAVELL, Niccolo, Prens, Çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, 6. Basım-2012, İstanbul
- MACKENZIE, Megan, Securitization and Desecuritization: Female Soldiers and the Reconstruction of Women in Post-Conflict Sierra Leone, Security Studies, Taylor & Francis Group, 2009
- MALCOLM, Noel, Bosna'nın Kısa Tarihi, çev. Aşkim Karadağlı, Om Yayınevi, Aralık 1999
- MARKS, Stephen P., Human Rights: A Brief Introduction, Harvard University, 2016
- MARUSKA, Jennifer H., When Are States Hypermasculine? Gender And International Security, Feminist Perspectives, Ed. Laura Sjoberg, Routledge Critical Security Studies, 2010
- MCGLINCHEY, Stephen; WALTER, Rosie; SCHEINPFLUG, Christian, International Relations Theory, E-International Relations, 2017, Briton/England
- MCLEOD, Laura, Investigating 'Missing' Women: Gender, Ghosts, and the Bosnian Peace Process, International Studies Quarterly, 63 (2019)
- METZ, Steven, CUCCIA, Philip, Defining War For The 21. Century, Strategic Studies Institute Annual Strategy Conference Report, Feb. 2011
- MICHEL, Andree, Feminizm, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, (yayın yılı belirtilmemiş)
- MITCHEL, J.; Oakley, A., Kadın ve Eşitlik, Çev. Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, 3. Baskı, Ocak 1998
- MOSES, Rafael, Şiddet Nerede Başlıyor? ed. Özlem Solok, COGİTO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, Şubat 2005
- MOSTOV, Julie, Sexing the Nation/ Desexing the Body: Politics of National Identity in the Former Yugoslavia, Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation, ed. Tamar Mayer, Routledge, 2000
- NAIR, Sheila, Postcolonialism, International Relations Theory, E-International Relations, ed. S. McGlinchey, R. Walters & C. Scheinpflug, 2017, England
- NARAIN, Seema, Gender in International Relations: Feminist Perspectives of J. Ann Tickner, Indian Journal of Gender Studies 21(2), 2014, SAGE Publications
- NARAYAN, Uma, Discolating Cultures: Identities, Traditions, and Third World Feminism, Taylor & Francis Group, 1997
- ONGUR, Hakan Ö.; YAVÇAN Başak, Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar, Uluslararası İlişkiler Teorileri, der. Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, 1. Baskı-2014

- OOSTHUIZEN, Gabriel, Review of the Sexual Violence Elements of the ICTY, ICTR, and tje Special Court for Sierra Leone in the Light of Security Council Resolution 1820, UN Department of Peacekeeping Operations, 9 March 2009
- OWCZARZAK, Jill, Introduction: Postcolonial Studies and Postsocialism in Eastern Europe, *The East Speaks Back: Gender and Sexuality in Post-socialist Europe*, ed. Agnieszka Koscianska, Jill Owczarzak, *Focaal-European Journal of Anthropology* 53, 2009
- ÖRS, H. Birsen, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, İstanbul Bilgi Ün. Yayınları, 1. Baskı, 2007, İstanbul
- ÖZBUDUN, Sibel, Niçin Feminizm Değil? Niçin Değil Dizisi, Süreç Yayınları, 1. Baskı, 8 Haziran 1984
- ÖZDEMİR, Süleyman, Türkiye’de Zorunlu Çalışma Uygulamaları *Journal of Social Policy Conferences*, 2011
- ÖZLEM, Kader, 19. Yüzyılda Balkanlar’da Yaşanan Bazı Önemli Olayların Diplomasinin Gelişimine Etkileri, *Diplomasi Tarihi I*, ed. Barış Özdal, K. Karaca, Dora Yayınları, 2017
- ÖZTÜRK, Emine, Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını, Rağbet Yayınları, 2011-İstanbul
- PANKOV, Milos (ve diğerleri), Nationalism, Gender and The Multivocality of War Discourse in Television News, *Media, Culture & Society* 33 (7), SAGE Pub., 2011
- PICTET, Jean S., III Geneva Convention, Relative to The Treatment of Prisoners of War, Library of Congress July 3, 1990
- PRUGL, Elizabeth, Feminist International Relations-The State of the Field, *Gender and Politics: The State of the Discipline*, ed. Jane H. Bayes, Barbara Budrich Pub., 2012
- RAJAN, Rajeswari Sunder; Park, You-me, *The Postcolonial Jane Austen*, Taylor and Francis, 2000
- REHN, Elisabeth; SIRLEAF, Ellen J., *Women, War, and Peace: The Independent Experts’ Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women’s Role in Peace-building*, United Nations Development Fund for Women (UNIFEM), 2002, New York
- RENNE, Tanya, *Ana’s Land: Sisterhood in Eastern Europe*, Routledge, 1997, s. 188-189
- SAID, Edward W., *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul, 1st Pub. 1978, London and Henley
- SANCAR, Serpil, *Erkeklik: İmkânsız İktidar Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler*, Metis Yayınları, İstanbul-2009
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e, İmge Kitabevi*, 24. Baskı, Kasım-2012
- SARAJ, Shadia, *Screaming in Silence*, ed. M. Waller, J. Rycenga, *Frontline Feminisms, Women, War, and Resistance*, Routledge, 2001

- SEIFERT, Ruth, War and Rape: A Preliminary Analysis, *The Criminology of War*, ed. Ruth Jamieson, Routledge, 1st Edition, 2014
- SJOBERG, Laura, Gender and International Security, *Feminist Perspectives*, Ed. Laura Sjoberg, Routledge Critical Security Studies, 2010
- SJOBERG, Laura; VIA, Sandra, Gender, War, and Militarism, *Feminist Perspectives*, Praeger-ABC-CLIO, LLC, 2010, USA
- SJOBERG, Laura; TICKNER, J. Ann, *Feminist Perspectives on International Relations*, ed. by Walter C. T. Risse, Beth A. Simmons, *Handbook of International Relations*, 2. Bask1, Sage Publication, Landon 2003
- SOLAKOVA, Plamena, Gender Perspectives on the Bosnian War of 1992-1995, *Gender and Conflict*, Autumn 2013
- SOMUN-KRUPALIJA, Lejla, Gender and Employment in Bosnia and Herzegovina, International Labour Organization, 2011
- STOLER, Ann L, *Making Empire Respectable: The Politics of Race and Sexual Morality in Twentieth- Century Colonial Cultures*, *Anthropological Theory: An Introductory History*, ed. R. John McGee, Richard Warms, 4th Edition, The McGraw-Hill Comp
- SYLVESTER, Christine, War, Sense, and Security, *Gender and International Security, Feminist Perspectives*, Ed. Laura Sjoberg, Routledge Critical Security Studies, 2010
- Feminist International Relations An Unfinished Journal*, Cambridge Un. Press, 2011-UK
- STEANS, Jill, *Gender and International Relations Theory, Practice, Policy*, Polity Press, 2013-UK
- TABEAU, Ewa; BIJAK, Jakub, War-Related Deaths in the 1992-1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results, *European Journal of Population* (2005) 21
- TEMPERLEY, Abigail, *The Feminist Perspectives on Power*, King's College, E-International Relations, 2013
- TICKNER, J. Ann, *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*, Columbia Un. Press, 1992
- Hans Morgenthau's Principles of Political Realism: A Feminist Reformulation*, *Millennium- Journal of International Studies*, 1988, Sage Publications
- Gendering World Politics Issues and Approaches in Post-Cold War Era*, Columbia Un, Press, 2001
- Feminist Perspectives on International Relations*, ed. by Walter C. T. Risse, Beth A. Simmons, *Handbook of International Relations*, 2. Bask1, Sage Publication, Landon 2003

- TICKNER, J. Ann; SJOBERG, Laura, Feminism, Der. Tim Dunne, M. Kurki & S. Smith, International Relations Theories-Discipline and Diversity, Oxford Un Press, 2010
- TOKER, İhsan, Toplumsal Cinsiyet ve Din, Din Sosyolojisi, ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapçioğlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012
- TRUE, Jacqui, Feminism, Theories of International Relations, ed. Scott Burchill, Andrew Linklater (ve diğerleri), Third Edition, Palgrave Macmillan, 2005-New York
- TURAN, Sibel; KÖROĞLU, Nergiz, Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, Dora Yayınları, 1. Baskı, 2015, Bursa
- ÜNSAL, Artun, Genişletilmiş Bir şiddet Tipolojisi, ed. Özlem Solok, COĞITO Dergisi, YKY Yayınları, 5. Baskı, şubat 2005
- V., Gunjate S.; UDGIR, Shivaji M., Postcolonial Feminist Theory: An Overview, Proceedings of National Seminar on Postmodern Literary Theory and Literature, Jan. 27-28, 2012
- WALTZ, Kenneth, Man, the State and War, A Theoretical Analysis, Columbia Un. Press, 1954
- WEBER, Cynthia, International Relations Theory, A Critical Introduction, Routledge, Second Edition, 2005
- WODAK, Ruth, Gender and Language: Cultural Concerns, International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences, 2nd Edition, 2015, Elsevier
- WRIGHT, Quincy, A Study of War, Volume I, The Uni. Of Chicago Press, 1942
- WRIGHT, Hannah, Masculinities, Conflict and Peacebuilding, Saferworld Report, October 2014
- YAMANER, Onur, Savaş Söylemlerinde Kadın İmgesi, Yeni İnsan Yayınevi, 1. Baskı, Eylül 2017
- YUVAL-DAVIS, Nira, Theorizing Gender and Nation, SAGE Publications, 1997
- ZAJOVIC, S., Sexism, Nationalism, and Militarism Always Go Together, Women for Peace, Belgrade: Women in Black, 1997

Makaleler

- AĞIR, Bülent S., Etnik Çatışmaların Yayılması ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri: Kosova Örneği, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt VII, Sayı 1, (ss. 2-28)
- ALCOFF, Linda Martin, The Politics of Postmodern Feminism, Revisited, Cultural Critique, Spring, 1997, No. 36, (ss. 5-27)
- ALTINBAŞ, Deniz, Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm, Cilt 0, Sayı 9, 2006, (ss. 21-52) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iukad/issue/728/7858> (E. T. 27.09.20)
- ANGRIST, J.; KUGLER, A. D., Protective or Counter-Productive? The Economic Journal, 113 (June), 2003 (ss. 302-331)
- ARCEL, Libby T.; Kastrup, Marianne C., War, Women, and Health, NORA, Vol 12, No. 1, 2004, (ss. 40-47)
- ARGIBAY, Carmen M., Sexual Slavery and the Comfort Women of World War II, Berkeley Journal of International Law, Vol. 21, No, 2, 2003 (ss. 375-389)
- ARMAN, M. Necip; Şerbetçi, Didem, Post-Kolonyal Feminist Teoride Milliyetçilik, Militarizm ve Savaş Karşıtlığı, Dokuz Eylül Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 3, 2012-İzmir (ss. 65-83)
- ARSLAN, Fatih, 21. Yüzyılda Kadın Hakları, International Journal of Social Sciences and Education Research, Cilt: 1(3), 2015 (ss. 730-739)
- ASLAN, Yasin, Savaş Hukukunun Temel Prensipleri, TBB Dergisi, Sayı 79, 2008 (ss. 235-274)
- ATAMAN, Muhittin, Feminizm; Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti, Alternatif Politika, 2009 (ss. 1-41)
- AYDIN KOYUNCU, Çiğdem, Chechen Female Suicide Bombers Within The Framework of Feminist IR (...), Alternatif Politika, Cilt 3, Sayı 2, Eylül 2011 (ss. 179-197)
- Dış Politika Karar Verme Mekanizmalarında Kadının Yeri, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 44, Sayı 4, Aralık-2011 (ss. 99-120)
- Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Açısından Güvenlik Konusunun Analizi, Ankara Ün. SBF Dergisi, Cilt 67, No 1, 2012 (ss. 111-139)
- BAHRİ, Deepika, Feminism and Postcolonialism in Global and Local Frame, Der Christine Verschuur, Vents d'Est, Vents d'Ouest, Mouvements de Femmes et Feminismes Anticoloniaux, Graduate Intstitute Publications, 2009 (ss. 193-212)
- BALCI, Ali, Sömürgeci Feminizm: Ortadoğu'da 'Kurtarılacak Kadın Öznenin İnşası', Kültür-Sanat-Tarih; Ortadoğu, Ocak-Şubat 2017, Cilt 9, Sayı 78 (ss. 80-81)
- BATINIC, Jelena, Feminism, Nationalism, and War: The 'Yugoslav Case' in Feminist Texts, Journal of International Women's Studies, Vol. 3, No. 1 (ss. 1-23)

- BAYLIS, John, Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı, Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi, Cilt 5, Sayı 18 (ss. 69-85)
- BAYRAKTAROĞLU, Serkan, Klasik Örgütsel Güç Kavramlarından Clegg'in 'Güç Devreleri' Yaklaşımına, Bilgi (3), 2000/2 (ss. 109-121)
- BIÇAKÇI, Salih, Yeni Savaş ve Siber Güvenlik Arasında NATO'nun Yeniden Doğuşu, Uluslararası İlişkiler, Cilt 9, Sayı 34, 2012 (ss. 205-226)
- BLANCHARD, Eric M., Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory, The Un. Of Chicago Press, Vol. 28, No. 4 (Summer-2003) (ss. 1289-1312)
- BOOSE, Lynda E., Crossing the River Drina: Bosnian Rape Camps, Turkish Impalement, and Serb Cultural Memory, Signs, Vol. 28, No. 1, Gender and Cultural Memory, Autumn 2002 (ss. 71-96)
- BRACEWELL, Wendy, Women, Motherhood, and Contemporary Serbian Nationalism, Women's Studies International Forum, Vol. 19, No ½ (ss. 25-34)
- CHINKIN, Christine, KALDOR, Mary, Gender and New Wars, Journal of International Affairs, Vol. 67, No. 1, Fall/Winter, 2013 (ss. 167-187)
- COHN, Carol, Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals, Signs, Vol. 12, No. 4, Within and Without: Women, Gender, and Theory. (Summer, 1987) (ss. 687-718)
- COULTER Chris, Female Fighters in the Sierra Leone War: Challenging the Assumptions, Feminist Review, No. 88, 2008 (ss. 53-74)
- ÇAKIR, Halil, Haklı Savaş Kavramına Post-Modern Bir Yaklaşım Olarak M. Hardt ve A. Negri'nin İmparatorluk Tezi, Humanitas, 2016, 4(8) (ss. 31-46)
- ÇELİK, Hilal; EKŞİ, Halil, Söylem Analizi, Marmara Ün. Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt 27, Sayı 27, 2008 (ss. 99-117)
- ÇELİK, Hatice, Rahatlama Birlikleri: Feminizm Çerçevesinde Bir Analiz, Alternatif Politika, 2020, 12 (3) (ss. 516-541)
- ÇEVİK, Abdülkadir, Küreselleşme ve Kimlik, Avrasya Dosyası, Jeopolitik Özel, Kış-2002, Cilt 8, Sayı 4
- ÇITAK, Emre, Post-Kolonyalizm ve Batı Sinemasında Doğu-Batı Ayrımına Yönelik Post-Kolonyal Ögeler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 7, Sayı 2 (ss. 561-578)
- ÇOMAK, Hasret; ÜLGER, İrfan K., Balkanlar'da Siyasi İstikrar ve Geleceği, BİLGESAM, Rapor No. 14, 2017 (ss. 1-24)
- DAHLBERG, Linda; KRUG, Etienne, Violence A Global Public Health Problem, Ciencia & Saude Coletiva, 11 (2) (ss. 277-292)
- DALAR, Müge, Yeni Savaşlar Yeni mi? Schmitt ve Kelsen Bağlamında Bir Değerlendirme, Mülkiye Dergisi, 38(3) (ss. 7-28)

- DALAR, Mehmet, Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek'in Geleceği, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 16, Yıl 2009 (ss. 91-123)
- DARWEESH, Abbas Degan; ABDULLAH, Nasaem Mehdi, A Critical Discourse Analysis of Donald Trump's Sexist Ideology, Journal of Education and Practice, Vol. 7, No. 30, 2016 (ss. 87-95)
- DAVER, Bülent, Savaş ve Barış Üzerine, Atatürk Yolu Dergisi, Cilt 3, Sayı 10, 1992 (ss. 181-186)
- DEĞİRMENCİ, Olgun, Uluslararası Suç Olarak Kadına Karşı Cinsel Şiddet Eylemleri, TBB Dergisi, 2010 (89) (ss. 27-95)
- DEYLEMI, Shirin S., Playing the Hero Card: Masculinism, State Power and Security Feminism in Homeland and Zero Dark Thirty, Women's Studies, An Interdisciplinary Journal, 48:7, 2019 (ss. 755-776)
- DİKEN, Bülent; LAUSTESEN, Carsten Bappe, Becoming Abject: Rape as a Weapon of War, Body&Society, 2005 SAGE Publications, Vol 11(1) (ss. 111-128)
- DİNÇER, Melih, Just War Theory in International Relations, Implementation of Just War Model of St. Thomas Aquinas to the Fourth Crusade, BJSS Balkan Journal of Social Sciencess, Vol. 7, No. 14, 2018 (ss. 109-120)
- EDER, Christoph, Displacement and Education of the Next Generation: Evidence from Bosnia and Herzegovina, IZA Journal of Labor & Development, 2014 (ss. 1-24)
- EKER, Sami, Savaş Olgusunun Dönüşümü: Yeni Savaşlar ve Suriye Krizi Örneği, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2015 (ss. 31-66)
- ENGLE, Karen, Feminism and Its (Dis)contents: Criminalizing Wartime Rape in Bosnia and Herzegovina, The Amerikan Journal of International Law, Vol. 99, No. 4, Oct. 2005, (ss. 778-816)
- FARWELL, Nancy, War Rape: New Conceptualizations and Responses, AFFILIA, Vol. 19, No. 4, Winter 2004 (ss. 389-403)
- FERIZOVIC, Jesanka, The Case of Female Perpetrators of International Crimes: Exploratory Insights and New Research Directions, The European Journal of International Law, Vol. 31, No. 2 (ss. 455-488)
- FISHER, Siobhan K., Occupation of The Womb: Forced Impregnation as Genocide, Duke Law Journal, Vol. 46:91, 1996 (ss. 91-133)
- FLERE, Sergej; KLANJSEK, Rudi, Recent Changes in the Post-Yugoslav Family: The Disappearance of the Last Extended Family in Europe, Journal of Comparative Family Studies, Vol. 44, No. 2, 2013 (ss. 249-264)
- FRITZSCHE, Nora, The Construction of Masculinity in International Relations, The Interdisciplinary Journal of International Studies, Vol. 7, No. 1, 2011 (ss. 41-54)
- FUKUYAMA, Francis, Women and the Evolution of World Politics, Foreign Affairs, Vol. 77, No. 5, 1998 (ss. 24-40)

- GAGRO, Sandra F, The Crime of Rape in the ICTY's and The ICTR's Case-Law, Zbornik PFZ, 60, (3) (2010) (ss. 1309-1334)
- GALTUNG, Johan, Violence, Peace, and Peace Research, Journal of Peace Research, Vol. 6, No, 3, 1969 (ss. 167-191)
- Cultural Violence, Journal of Peace Research, Vol. 27, No. 3, 1990 (ss. 291-305)
- GERXHI, Albana, Women at Battlefield, ILRIA, International Review, Vol. 7, No. 2 (2017) (ss. 9-30)
- GILBERT, Sandra M., Soldier's Heart: Literary Men, Literary Women, and the Great War, Signs, Vol. 8, No. 3, Women and Violence, Spring 1983 (ss. 422-450)
- GILL, Aisha K. (ve diğeri), Introduction: Violence, Feminist Review, No. 112, 2016 (ss. 1-10)
- GILMARTIN, Niall, "Without Women, The War Could Never Have Happened": Representations of Women's Military Contributions in Non-State Armed Groups, International Feminist Journal of Politics, Vol. 19, No. 4, 2017
- GONZALES, Santos M., Twenty Years Later: Societal Acceptance of Sexually Victimized Women in Post-War Bosnia-Herzegovina, Un. Colledge London, Slavonic and East European Studies, Masters of Research Dissertation, September, 2003 (ss. 456-470)
- GOREDEMA, Ruvimbo, African Feminism: The African Woman's Struggle For Identity, African Yearbook, Vol.1, No.1 (ss. 33-41)
- <http://africanrhetoric.org/pdf/Yearbook%20Section%204%20Goredema.pdf> (E.T. 18.08.20)
- GUZINA, Dejan, Socialist Serbia's Narratives: From Yugoslavia to a Greater Serbia, International Journal of Politics, Culture, and Society, Vol. 17, No 1, 2003, (ss. 91-111)
- GÜRHAN, Nazife, Toplumsal Cinsiyet ve Din, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı IV, Kasım 2010 (ss. 58-80)
- HANSEN, Lane, Gender, Nation, Rape: Bosnia and the Construction of Security, International Feminist Journal of Politics, Dec. 2010 (ss. 55-75)
- HENRY, Nicola, The Fixation on Wartime Rape: Feminist Critique and International Criminal Law, Social & Legal Studies, Vol. 23(1), 2014 (ss. 93-111)
- HERR, Ranjoo Seodu, Reclaiming Third World Feminism: or Why Transnational Feminism Needs Third World Feminism, Meridians, Vol. 12, No. 1, 2014 (ss. 1-30)
- HO, Kathleen, Structural Violence as a Human Rights Violation, Essex Human Rights Review, Vol. 4, No. 2, September 2007 (ss. 1-17)

- HOOPER, Charlotte, Masculinities, IR and the 'Gender Variable': A Cost-Benefit Analysis for Gender Sceptics, *Review of International Studies*, Vol. 25, No. 3, (Jul. 1999) (ss. 475-491)
- HOPF, Ted, The Promise of Constructivism in International Relations Theory, *International Security*, Vol. 23, No. 1, Summer, 1998 (ss. 171-200)
- IŞIK, Mehmet; EŞİTTİ, Şakir, I. Dünya Savaşı Propaganda Afişlerinde Kadın Temsillerinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Göstergebilimsel İncelenmesi, *Ankara Ün. SBF Dergisi*, Cilt 70, No 3, 2015 (ss. 655-682)
- JANSEN, Golie G., Gender and War: The Effects of Armed Conflict on Women's Health and Mental Health, *Affilia: Journal of Women and Social Work*, Vol. 21, No. 2, Summer-2006 (ss. 129-132)
- JOLNER, Mildred A.; WELNER, Clarence M., Employment of Women in War Production, Reports and Analysis Division, Bureau of Employment Security, *Bulletin*, July 1942 (ss. 4-15)
- JONES, Adam, Does 'Gender' Make the World Go Round? Feminist Critiques of International Relations, *Review of International Studies*, 1996/22 (ss. 405-429)
- KAHRAMAN, Mehmet; KAYPAK, Şafak, Türkiye'de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansımaları, *Mustafa Kemal Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2016, Cilt:13, Sayı: 33 (ss. 298-315)
- KALDOR, Mary, In Defence of New Wars, *Stability*, 2013, 2(1): 4 (ss. 1-16)
- KARABULUT, Bilal, Uluslararası İlişkilerde Savaş Olgusunun Yaşadığı Dönüşüm: Hibrit Savaş ve Rusya Örneği, *Karadeniz Araştırmaları*, XIV-55, Güz-2017 (ss. 115-130)
- KARAOSMANOĞLU, Ali L., 21. Yüzyılda Savaşı Tanımlamak: Clausewitz Yeniden, *Uluslararası İlişkiler SSCI*, Cilt 8, Sayı 29, Bahar 2011 (ss. 5-25)
- KARSAI, Kriztina, Avrupa Hukukunda Ultima Ratio ve Katmanlı Yetki, çev. Tuba K. Pekmez, *CHKD*, Cilt 3, Sayı 1, 2015 (ss. 313-328)
- KASIMOĞLU, Alper, Milliyetçiliğe Dair Çözömlerinde Toplumsal Cinsiyet Olgusu, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 5, Sayı 10 (ss. 241-273)
- KEOHANE, Robert O., Beyond Dichotomy: Conversations Between International Relations and Feminist Theory, *International Studies Quarterly*, 1998/42 (ss. 193-198)
- KRITSIOTIS, Dino, Book Review: Reading Humanitarian (...) by Anne Orford, *The Modern Law Review*, Nov. 2006, Vol. 69, No. 6.
- KRULISOVA, Katerina, Biljana Plavšić at the ICTY: A Feminist Analysis of Representations of the Self, *Journal of Perpetrator Research*, 2020 (ss. 128-155)
- KUPCHAN, Charles A., Minor League, Major Problems: The Case Against a League of Democracies, *Foreign Affairs*, Vol. 87, No. 6

- KURTULDU, Kumru; ŞAHİN, Ebru, Göçün Kadın Yaşamı ve Sağlığı Üzerine Etkileri, Ordu Ün. Hemşirelik Çalışmaları Dergisi, Aralık 2018; 1(1) (ss. 37-46)
- MACK-CANTY, Colleen, Third Wave Feminism and The Need to Reweave The Nature/Culture Duality, NWSA Journal, Vol. 16, No. 3, 2004 (ss. 154-179)
- MALIK, Judith, Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia by Beverly Allen, Book Review, Un. Of Minnesota Press, 33(4)
- MANCHANDA, Rita, Gender Conflict and Displacement: Contesting 'Infantilisation' of Forced Migrant Women, Economic and Political Weekly, Vol. 39, No. 37, September 2014 (ss. 4179-4186)
- MARCHAND, Marianne H., Different Communities/Different Realities/Different Encounters: A Reply to J. Ann Tickner, International Studies Quarterly, 1998, Vol. 42, No 1 (ss. 199-204)
- MAVIŞ, Volkan, İnsanlığa Karşı Suçlar ve Soykırım Suçu Kapsamındaki Cinsel Şiddet Fiilleri, TBB Dergisi, 2017 (130) (ss. 13-54)
- MCCLELLAN, Dorothy S., KNEZ, Nikola, Prosecuting Rape, Sexual Enslavement, and Genocide in Time of War: Southeastern Europe 1991-1995, International Journal of Social Studies, Vol. 5, No. 4, 2016 (ss 79-102)
- MCHENRY, James, Justice for Foca: The International (...) for the Yugoslavia's Prosecution of Rape and Enslavement as Crimes Against Humanity, tulsa Journal of Comparative and International Law, Vol. 10, Issue 1 (ss. 183-222)
- MENDELBERG, Tali; KARPOWITZ, Christopher F., Power, Gender, and Group Discussion, Advances in Political Psychology, Vol. 37, Suppl. 1, 2016 (ss. 23-60)
- MESTRY, Raj; SCHMIDT, Michele, A Feminist Postcolonial Examination of Female Principals Experiences in South African Secondary Schools, In Gender and Education, August 2012 (ss. 535-551)
- METZO, Katherine; CASH, Jennifer, Whiter the Area in Area Studies? How Students Teach Us to Rethink the Boundaries of Eastern Europe, Journal of the Society for the Anthropology of Europe, 6 (1) (ss. 3-16)
- MISHRA, Raj Kumar, Sömürgecilik Sonrası Feminizm: Farklılığın Ötesine Bakabilmek, Çev. Emine Öztürk, İğdir Ün. Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 6, No 6, Ekim-2014 (ss. 193-207)
- MOGHADAM, Valentine M., Gender, National Identity and Citizenship: Reflections on the Middle East and North Africa, Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East, Vol. XIX, No. 1, 1999 (ss. 137-157)
- MOHANTY, Chandra T., Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses, Boundary 2, Vol. 12, No. 3, On Humanism and the Un. I: The Discourse of Humanism, 1984 (ss. 333-358)
- "Under The Western Eyes" Revisited: Feminist Solidarity Through Anticapitalist Struggles, Signs, Vol. 28, No.2, 2003 (ss. 499-535)

- MORATTI, Massimo; SABIC-EL-RAYESS, Amra, Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina, International Center for Transitional Justice (ICTJ), June 2009 (ss. 1-39)
- MUTMAN, Mahmut, Post-Kolonyalizm: Ölü Bir Disiplinin Hatıra Defteri, Toplumbilim No 25, Ekim-2010 (ss. 117-126)
- NAGAR, Chander Bhushan, Feminism in IR: Conceptual Analysis, International Journal of Humanities & Social Science Studies, Vol. 3, No. 3, 2016 (ss. 174-184)
- NENADIC, Natalie, Croatia: One Woman's View, Off Our Backs, Vol. 21, No. 10, November 1991 (ss. 20-21)
- NOAKES, Lucy, Gender, War and Memory: Discourse and Experience in History, Book Review, Journal of Contemporary History, Vol. 36, No. 4, Oct. 2001 (ss. 663-672)
- OKUR, Mehmet Akif, Eleştirel Gramsci, Cox ve Hegemonya: Yeniden Küresele, İktidarın Sosyolojisi Üzerine, Uluslararası İlişkiler, Cilt 12, Sayı 46 (ss. 131-151)
- ÖZBAŞ, Züleyha, Cinsel Silah ve Grbavica, Anadolu Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Marmara İletişim Dergisi Yayını-2008 (ss. 171-186)
- ÖZDEMİR, Hacı; AYDEMİR, Duygu, Ekolojik Yaklaşımlı Feminizm/Ekofeminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme, Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi, Sayı 2, 2019 (ss. 261-278)
- ÖZDER, Âdem, Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde Coğrafyanın Halk Kültürüne Etkisi, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı 25, Ocak-2012, s. 221 (ss 213-237)
- ÖZKAN, Behlül, Bosna'da Kalıcı Barış Mümkün mü? Bilge Strateji, Cilt 6, Sayı 10, Bahar 2014 (ss. 63-84)
- ÖZLEM, Kader, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD'nin ve Türkiye'nin Balkanlar Politikalarının Bosna Hersek, Kosova ve Makedonya Krizleri Örneğinde İncelenmesi, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2012
- PRUGL, Elizabeth; LOCHER, Birgit Feminism and Constructivism: Worlds Apart or Sharing the Middle Ground? International Studies Quarterly, Vol. 45, No. 1, 2001 (ss. 111-129)
- POLAT, Oğuz, Şiddet, MÜHF-HAD, Cilt 22, Sayı 1, 2016 (ss. 15-34)
- REÇBER, Kamuran, Uluslararası Hukuk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti İç Hukuku Açısından Ayrımcılıkla Mücadele, Avrupa Birliği'nin Meydan Okumaları, Platform AGORA, 2016 (ss. 33-44)
- REYNAL-QUEROL, Marta, Ethnicity, Political System, and Civil Wars, Journal of Conflict Resolution, Vol. 46, No. 1, 2002 (ss. 29-54)
- ROBERTS, Adam, Yugoslavia: The Constitution and The Succession, The World Today, Vol. 34, No. 4, April 1978, (ss. 136-146)

- SALZMAN, Todd A., Rape Camps as a Means of Ethnic Cleansing: Religious, Cultural, and Ethical Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia, *Human Rights Quarterly*, Vol. 20, No. 2, May 1998 (ss. 348-378)
- SCHOTT, Robin May, War Rape, Natalty and Genocide, *Journal of Genocide Research*, 13:1-2 (ss. 5-21)
- SEGAL, Lynne, Gender, War and Militarism: Making and Questioning the Links, *Feminist Review*, 2008, No. 88, War (2008) (ss. 21-35)
- SEIFERT, Ruth, The Second Front: The Logic of Sexual Violence in Wars, *Women's Studies International Forum*, Vol. 19, No. 1/2, 1996 (s 35-43)
- SELLERS, Patricia V., Wartime Female Slavery: Enslavement, *Cornell International Law Journal*, Vol. 44, 2011 (ss. 115-142)
- SEMERCİOĞLU, Harun, Bosna Hersek'te Yaşanan Boşnak-Sırp Çatışmasının Analizi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 63, 2017 (ss. 1339-1360)
- SHARLACH, Lisa, Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia, and Rwanda, *New Political Science*, Vol. 22 (1), 2000 (ss. 89-102)
- SIMIC, Olivera, 'I Would Do the Same Again': In Conversation with Biljana Plavšić, *International Criminal Justice Review*, 2018 (ss. 1-16)
- SJOBERG, Laura, Agency, Militarized Femininity and Enemy Others, *Observation From the War in Iraq*, *International Feminist Journal of Politics*, 9:1, March 2007 (ss. 81-102)
- Introduction to Security Studies, *Feminist Contributions*, *Security Studies*, 2009 (ss. 183-213)
- Seeing Sex, Gender, and Sexuality in International Security, *International Journal*, Vol. 70, No. 3, September, 2015 (ss. 434-453)
- SOREANU, Raluca; HUDSON, David, Feminist Scholarship in IR and the Politics of Disciplinary Emotions, *Millennium Journal of International Studies*, Vol. 37, No. 1 (ss. 123-151)
- TAŞ, Gün, Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, (23.05.2016), Cilt 3, Sayı 5 (ss. 163-175)
- TAYLOR, Brian D.; BOTEVA, Roxana, Tilly Tally: War Making and State Making in the Contemporary Third World, *International Studies Review*, Mar. 2008, Vol. 10, No. 1 (ss. 27-56)
- THOMAS, Claire, Why Don't We Talk About 'Violence' In International Relations? *Review of International Studies*, October 2011, Vol. 37, No. 4 (ss. 1815-1836)
- THOMPSON, Martha, War, Gender, and Conflict: Making the Connection, *Development in Practice*, Vol. 16, No. 3-4, June. 2006 (ss. 342-353)

- THORBORN, Diana, Feminism Meets International Relations, SAIS Review, Vol. 20, No. 2, Summer-Fall 2000, John Hopkins Un. Press (ss. 1-10)
- TICKNER, J. Ann, Why Women Can't Run the World: International Politics According to Francis Fukuyama, International Studies Association, 1999 (ss. 3-11)
- Searching for the Princess, Feminist Perspectives in International Relations, Harvard International Review, Vol. 21, No. 4 (Fall, 1999) (ss. 44-48)
- Feminist Responses to International Security Studies, Peace Review, 16:1, 7 Ağustos 2006 (ss. 43-48)
- TURHAN, Faruk, Eski Yugoslavya Topraklarında İnsanlık Aleyhine İşlenen Suçların Yargılanmasına İlişkin BM Milletlerarası Ceza Mahkemesi, Dokuz Eylül Ün. Yayını, İzmir-2000
- TYAGI, Ritu, Understanding Postcolonial Feminism in Relation with Postcolonial and Feminist Theories, International Journal of Language and Linguistics, Vol 1, No, 2, December 2014 (ss. 45-50)
- ULUTAŞ, Çağla Ü.; ULUTAŞ, T., Angarya ve Zorla Çalıştırma: Uluslararası Düzenlemeler ve Yüksek Mahkeme Kararları Işığında Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 8, Sayı 40, 2015 (ss. 327-339)
- ÜNDÜCÜ, Cemile Arıkoğlu, Kadına Yönelik Şiddetin Tarihi, Alternatif Politika, Toplumsal Cinsiyet Özel Sayısı II, Şubat 2016 (ss. 1-21)
- VERDERY, Katherine, Postsocialism, and Space in Eastern Europe, Social Research, Vol 63, No. 1, Nationalism Reexamined, Spring 1996 (ss. 77-95)
- WATSON, Robert P; JENNICK, Alicia; SELZER, Judith A., Women World Leaders: Comparative Analysis and Gender Experiences, Journal of International Women's Studies, Vol 7/2, 2005 (ss. 53-76)
- WEIDMANN, Nils B., Violence 'From Above' or 'From Below'? The Role of Ethnicity in Bosnia's Civil War, Peace Research Institute Oslo, The Journal of Politics, Vol. 73, No. 4, Oct. 2011 (ss. 1178-1190)
- WIBBEN, Annick T. R., Feminist International Relations: Old Debates and New Direction, The Brown Journal of World Affairs, Vol 10, No. 2 (Winter/Spring 2004 (ss. 97-114)
- WHITWORTH, Sandra, Sex among Allies: Military Prostitution in US-Korea Relations by Katharine H. S. Moon, Book Review, The International History Review, Mar., 1999, Vol. 21, No. 1 (ss. 238-240)
- YALÇINKAYA, Haldun, Savaşın Değişimi ve Kuramsal Tartışmalar, Güvenlik Yazıları Serisi, No. 46, Kasım 2019 (ss. 1-8)
- YANIK, Celalettin, Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi, Uludağ Ün. Fen-Edebiyat Fak. Felsefe Der. Yıl 2013, Sayı 20 (ss. 225-237)
- YARIMSAKAL, Gülsüm, Küreselleşme, Reklamlar ve Kültürel Emperyalizmin Etkileri, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, BANÜSAD, 2(1), 2019 (ss. 101-118)

- YILMAZ, Muzaffer Ercan, The Rise of Ethnic Nationalism, Intra-State Conflicts and Conflict Resolution, Tesam Akademi Dergisi, 5(1), 2018 (ss. 11-33)
- YUVAL-DAVIS, Nira, Nationalist Projects and Gender Relations, Nationalist Projects and Gender, 40/1, 2003 (ss. 9-36)
- ZAHARIJEVIC, Adriana, Being an Activist: Feminist Citizenship Through Transformations of Yugoslav and Post-Yugoslav Citizenship Regimes, CITSEE, European Research Council, 2013, (ss. 1-22)

Diğer Kaynaklar

- ALESSANDRA, Martin H., P. D., Discourse of Gender: How Language Creates Reality, Linnæus Un. Master Thesis, 2014, Sweden
- ARVIDSSON, Sara; Nermany, Roza, The Gendered Dimensions of Identity Wars: The Case of the Former Yugoslavia, Linköping Un. Department of Management and Economics Political Science 3, Bachelor Thesis, LIU-IEI-FIL-G--09/00328—SE, Spring 2007
- ATAK, Emel, Avrupa Birliği'nde Kadın Hakları ve Türkiye'nin Uyum Süreci, Trakya Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler An. Bil. Dalı Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2009
- DİNÇER, Onur, Eşitlik Tahayyülünün Müşterek Kurgusu: Birleşmiş Milletler Kadının Statüsü Komisyonunun Çalışma Öncelikleri ve Çıkan Politika Metinleri Üzerine Bir Analiz, Uzmanlık Tezi, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Nisan 2014, Ankara
- GEDİK, Esra, Ideological, Ambivalence of Motherhood in Case of 'Mothers of Martyrs' in Turkey, Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ocak-2008
- GÜMÜŞ, Adnan, Şiddet Türleri, Çukurova Ün. Eğitimsen Sempozyumu, Yıl 2016
- HELMS, Elisa L. Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia-Herzegovina, Un. Of Pittsburgh, Doktora Tezi (yayınlanmış), 2003
- ICTY, Landmark Cases, <https://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence/landmark-cases>; (E.T. 29.05.21)
- <https://www.icty.org/en/features/voice-of-the-victims> (E.T. 29.05.21)
- ILO, Forced Labour and Human Trafficking Casebook of Court Decisions, A Training Manual for Judges, Prosecutors and Legal Practitioners, ILO 1st Pub. 2009
- PRUSINA, Jovana Female War Criminals: Untold Story of the Balkan Conflicts, Balkan Transitional Justice (BRIN), 30 Kasım 2018, <https://balkaninsight.com/2018/11/30/female-war-criminals-untold-story-of-the-1990s-conflicts-11-29-2018/> (E.T. 15.05.21)

- Rome Statute of the International Criminal Court, International Criminal Court 2011, <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/ADD16852-AEE9-4757-ABE7-9CDC7CF02886/283503/RomeStatutEng1.pdf> (E.T. 19.10.20)
- SÖNMEZ, Pelin, Avrupa Birliği'nde Yeni Dönem Post-kolonyal İlişkiler ve Göç Politikaları Diyaloğu, AB Bakanlığı Akademik Araştırmalar Serisi 4, Doktora Tezi, Ankara-2015
- ŞERBETÇİ, Didem, Post-Kolonyal Feminizm Bağlamında 'Küresel Kız Kardeşlik' Kavramının İncelenmesi: Hindistan Örneği, Adnan Menderes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aydın-2013
- ŞİRİN, Nadime Aslı, Back Home?: the Reality of Return in Bosnia-Herzegovina and the Role of the European Union in the Return Process, Doktora Tezi (yayınlanmış), Marmara Ün. İstanbul-2008,
- TDK, (Erişim Tarihi: 18.08.20) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5ade4f87100bf5.48917887
- UN, Convention On The Prevention and Punishment of The Crime of Genocide, 9 December 1948, article II
- UN, Geneva Convention Relative to The Protection of Civillian Persons in Time of War of 12 August 1949
- UN Security Council S/RES/827 (1993), Resolution 827, 25 May 1993
Final Report of the Commission of Experts (BM Uzmanlar Komisyonu Son Raporu) 27 May. 1994
- UN Nations, Economic and Social Council, The Guiding Priciples on Internal Displacement, 11 February 1998
- UN International Tribunal for the Prosecution of Persons (...) International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, September 2009
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Global Trends, Forced Displacement in 2019
- WETHERELL, D. Ray, Ten Most Evil Women In Nazi Camps, Oct. 2012, <https://listverse.com/2012/10/30/10-female-concentration-camp-guards/> (E.T. 29.05.21)
- World Health Organization, World Report On Violence and Health: Summary, WHO Library Cataloguing in Publication Data, 2002
- YEŞİLYURT, Ayla, Bosna-Hersek Krizi'nin Dünü ve Bugünü, İstanbul Ün. İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (yayınlanmış tez), İstanbul,1999